

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg**

Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 2010

Redactie:

Prof. dr. Ad Knotter (SHCL), voorzitter
Dr. Willibrord Rutten (SHCL), secretaris
Dr. Sophie Bouwens (Haagse Hogeschool)
Prof. dr. Theo Engelen (RU)
Dr. Ben Gales (RUG)
Prof. dr. Ernst Homburg (UM)
Dr. Jos Perry (UM)
Prof. dr. Leo Wessels (OU)

Beeldredactie:

Drs. Paul Arnold (SHCL)

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg LV

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2010

Cip-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. -Dl. 4 (1959) - ...-
Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
ISSN 0923-2842
Verschijnt jaarlijks
Jaarboek LV -2010/ onder red. van A. Knotter en W.J.M.J. Rutten
Siso limb 939 UDC 949.294(058) NUGI 641
Trefw.: Limburg; sociaal-economische geschiedenis; jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

© 2010 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht
Kopijverzorging: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Fotoreproducties: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Omslag en typografie: Océ Business Services, Maastricht

Inhoud

Melissa Absil

Emancipatie van de natuur: verschuivende opvattingen over ENCI
en de Sint-Pietersberg bij Maastricht tussen 1947 en 1988 3

Thomas Rode

Een wereld van cement? De strijd om het Plateau van Margraten, 1976-1989 27

Thomas Goossens

Jongerencriminaliteit in Maastricht en omgeving (1798-1821) 49

Eddie van Roon

Dienstplicht en nationale integratie in de negentiende eeuw:
de praktijk in Limburg 73

Judith Gulpers

Elfde kind of Assepoester? Argumenten pro en contra het Belgische
annexionisme in de Limburgse pers (1918-1919) 103

Jos. H. Pouls

'Identiteit' in de Limburgse kunst van het interbellum.
De casus Alphons Boosten 127

Over de auteurs

153

Fotokatern m.m.v. Rob Wolf

155

Jaarverslag 2009

173

Stoomaangedreven lepelbaggers graven zich door de wand van de Sint Pietersberg, ca. 1929. Uit: ENCI 60 jaar jong 1926-1986. Extra editie ENCI-Schakels, september 1986.

Melissa Absil

Emancipatie van de natuur: verschuivende opvattingen over ENCI en de Sint-Pietersberg bij Maastricht tussen 1947 en 1988

Aan het eind van de negentiende eeuw, niet lang na de ontdekking van het zogenaamde Portlandcement, bloeide de cementproductie in heel Europa. In Nederland was dat niet het geval. In afwijking van de meeste andere Europese landen beschikte Nederland in het begin van de twintigste eeuw niet over een eigen cementindustrie.¹ Toen de invoer uit Duitsland en België tijdens de Eerste Wereldoorlog nagenoeg wegviel werd dit een probleem. Het besef ontstond dat een eigen cementindustrie van nationaal belang was. In een *Rapport betreffende de oprichting van eene Nederlandsche Cementfabriek* uit 1916 werd vastgesteld dat de Sint-Pietersberg bij Maastricht de beste mogelijkheid bood voor de vestiging van een cementfabriek: de ligging aan de Maas was gunstig voor het transport en de berg bevatte voldoende mergel van goede kwaliteit. In de jaren na de oorlog kon echter weer voldoende cement worden ingevoerd en verminderde de belangstelling.² Halverwege de jaren 1920 had Nederland nog steeds geen eigen cementindustrie.

In de jaren twintig identificeerde het Belgische bedrijf *Cimenteries et Briqueteries Réunies* (CBR) de Sint-Pietersberg opnieuw als een ideale locatie voor de vestiging van een cementfabriek. Pogingen om Nederlandse investeerders hiervoor te interesseren mislukten echter. In 1924 richtte CBR met de Belgische *Société Générale de Ciment et de Matériaux* (Gecima) en de Zwitserse *Fabrique Argovienne de Ciment Portland Holderbank-Wildegg* de N.V. *Eerste Nederlandsche Cement Industrie* (ENCI) op.³ In 1927 kreeg het bedrijf een ontgrondingsvergunning van de Gemeente Maastricht. Die was noodzakelijk voor de mergelwinning en de bouw van de fabriek.

In het eerste jaar (1928) bedroeg de cementproductie slechts 4.000 ton, maar die nam snel toe tot 161.000 ton in 1929 en 531.000 ton in 1939.⁴ Door de sterke marktpositie kon de ENCI in 1939 een vergunning verwerven voor een vergroting van het wingebied. Dit was de eerste ontgrondingsvergunning die werd verleend door de Provincie Limburg in plaats van de Gemeente Maastricht. Er werd een uitbreiding naar het zuiden toegestaan, waardoor de investering in een vijfde oven mogelijk werd.⁵ Gedurende de Tweede Wereldoorlog veranderden de omstandigheden echter drastisch. De Duitse bezetters beperkten de Nederlandse cementproductie ten voordeel van uit Duitsland geïmporteerd cement.⁶ In 1941 trok De Marchant et d'Ansembourg, de NSB-Commissaris van

1 A. Heerding, *Cement in Nederland* (IJmuiden 1971) 57.

2 *Ibidem*, 71-93.

3 *Ibidem*, 122.

4 *Ibidem*, 133, 141.

5 A. Nieste en M.A.H. Poesen, *Van mergel tot cement, 70 jaar ENCI, 1926-1996* (Maastricht 1996) 49.

6 Heerding, *Cement in Nederland*, 141-144.

Limburg, de eerder verleende vergunning voor de uitbreiding van de groeve in. In de oorlogstijd moest ENCI genoegen nemen met een kleiner wingebied.⁷

Sinds het eind van de jaren 1930 was de Provincie Limburg verantwoordelijk voor de toekenning van de voor de mergelwinning noodzakelijke ontgrondingsvergunningen. Deze vergunningen waren slechts twee jaar geldig. Gezien de omvangrijke investeringen die noodzakelijk waren om een cementfabriek op te zetten, verlangde ENCI zekerheid over de toegang tot de mergel gedurende een langere periode. Na de oorlog startte ENCI daarom besprekingen met het provinciebestuur en de nationale overheid met het doel een concessie te verwerven voor meerdere jaren. In 1948 resulteerde dit overleg in een concessie waarin de toegang tot de mergel gedurende zestig jaar werd gegarandeerd.⁸ De eerste ontgrondingsvergunning in het kader van deze concessie werd verleend in 1949; de laatste in 1988.

Dit artikel vergelijkt de opvattingen over de mergelwinning door ENCI aan de hand van de discussies voorafgaand aan de vergunningverlening in deze twee jaren. Tussen 1949 en 1988 was de maatschappelijke context totaal veranderd en dat had grote invloed op de vergunningverlening en het maatschappelijk debat daarover. Door een vergelijking kan de perspectiefwisseling in deze periode worden geanalyseerd. Tussentijdse vergunningen blijven buiten beschouwing.

De vestiging van ENCI in de jaren 1920 had al gemengde gevoelens losgemaakt en die bleven de discussies rondom de fabriek kenmerken. Economische belangen en argumenten streden om voorrang met het belang van de natuur- en cultuurwaarden op en rondom de Pietersberg. Aan de ene kant was er het belang voor Nederland van een verzekerde cementproductie en van de werkgelegenheid in deze economisch zwakke regio.⁹ Maar aan de andere kant had deze industrie desastreuze gevolgen voor de natuurlijke leefomgeving door de afgraving van de berg die de open mergelwinning meebracht. De toplaag van de berg moest worden verwijderd en de mergel daaronder afgegraven. Het reliëf en de schoonheid van de berg zouden daardoor verdwijnen, en ook de bij de berg behorende natuur en het historisch-culturele erfgoed.¹⁰

De ENCI-fabriek aan de voet van de Pietersberg is nu zo'n tachtig jaar in bedrijf en het debat over economische belangen versus natuurwaarden is in al die tijd niet geluwd. Deze tegenstrijdige belangen hebben steeds gebotst, maar wel met steeds andere argumenten, in een andere verhouding en met een andere uitkomst. De ene keer gaven de argumenten voor een eigen Nederlandse cementindustrie de doorslag, een andere keer wogen de natuurwaarden sterker. Het gewicht dat men aan deze argumenten toekende werd sterk beïnvloed door

7 Nieste en Poesen, *Van mergel tot cement*, 49-50; RHCL, archief Provinciale Waterstaat, nr. 06.24: stukken betreffende de behandeling van het vraagstuk van mergeexploitatie. Rapport door ENCI, *Het vraagstuk der mergelafgraving voor de vervaardiging van cement*, 10 en 27 juni 1946.

8 Nieste en Poesen, *Van mergel tot cement*, 49-50.

9 H.C.W. Roemen, 'Enkele beroepsgroepen uit bouwnijverheid in Limburg bij de beroepstelling 1909-1930', *Tijdschrift voor economische geographie* 37 (1946) 141-145.

10 P.J. van Nieuwenhoven, 'De Sint-Pietersberg verleden en toekomst', *Natuurhistorisch Maandblad* 53 (1964) 47-49.

de maatschappelijke context. In 1949 werd natuurbehoud als onverenigbaar met het economisch belang beschouwd, zodat pogingen om de Sint-Pietersberg in de bestaande vorm te behouden uiteindelijk mislukten. Het belang dat na de oorlog werd gehecht aan een eigen Nederlandse cementproductie had te maken met het tekort aan bouwmaterialen in de wederopbouwperiode en het tekort op de betalingsbalans dat door cementinvoer zou worden vergroot. Door fundamentele veranderingen in de Nederlandse samenleving was de verhouding tussen argumenten pro en contra het natuurbelang na veertig jaar sterk veranderd. Dat wordt duidelijk door een analyse van het publieke en politieke discours voorafgaand aan de vergunningverlening in 1988. Daarin speelde zowel de opkomende milieubeweging als de economische crisis in de jaren 1980 een rol.

Veranderende waardenoriëntaties en de zorg voor het milieu

Deze veranderingen hebben veel te maken met een algemene verschuiving van de waardenoriëntaties in de periode tussen de twee onderzochte jaren. Deze worden beschreven door de auteurs Ronald Inglehart en Karl Eder. Volgens Inglehart hebben zogenaamde postmateriële waarden in de westerse wereld sinds de jaren 1960 sterk aan belang gewonnen.¹¹ Eder (1996) beschrijft hoe milieargumenten zijn doorgedrongen in de politiek.¹²

Inglehart stelt dat de dominante oriëntatie in westerse samenleving in de tweede helft van de twintigste eeuw is veranderd van prioriteit bij het materiële bestaan naar wat hij noemt postmateriële waarden. Volgens hem maken mensen zich sinds de jaren 1960 minder zorgen over de materiële welvaart en de sociale zekerheid. Anders dan de generatie die voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog werd geboren, zouden de generaties daarna de welvaart als vanzelfsprekend ervaren, waardoor zij zich konden richten op niet-materiële waarden, zoals de zorg om het natuurlijke milieu.¹³

Deze verschuiving ging gepaard met een actievere politieke betrokkenheid. Vóór de jaren zestig werd de politiek gedelegeerd aan partijen, vakbonden en kerkelijke organisaties, met een sterke hiërarchische structuur. Sinds de jaren zestig werden de bestaande politieke organisaties minder relevant, omdat de deelnemers aan het politieke leven een directere persoonlijke invloed eisten. Individuen waren minder bereid beslissingen aan politieke elites over te laten. Zij voelden zich meer en meer in staat tot een zelfstandig politiek oordeel en handelden daarnaar door eigen politiek optreden in verkiezingen, acties en demonstraties.¹⁴

11 R.F. Inglehart, *The silent revolution: changing values and political styles among Western publics* (Princeton etc. 1977); R.F. Inglehart, *Human beliefs and values: a cross-cultural sourcebook based on the 1999-2002 value surveys* (México City 2004).

12 K. Eder, 'Framing and communicating nature: the political transformation of modern environmentalism', in: K. Eder, *The social construction of nature: a sociology of ecological enlightenment* (Londen etc. 1996) 162-191.

13 Inglehart, *Human beliefs and values*, 6-9.

14 Inglehart, *The silent revolution*, 4, 7-16.

De wijze waarop de waarden die werden voorgestaan door de milieubeweging doordrongen in de politiek is beschreven door Eder. Zijn redenering is gebaseerd op een analyse van denkkaders of *frames*. De manier waarop wij de werkelijkheid waarnemen en interpreteren is van deze denkkaders afhankelijk. Als het gaat om de omgang met de natuur ziet Eder drie soorten *frames*: een morele, die de verantwoordelijkheid van de mens voor de natuur vooropstelt; een empirische, gebaseerd op het gebruik van de natuur voor kennisverwerving en -toepassing; en een esthetische, uitgaande van de gevoeligheid van de mens voor de schoonheid van de natuur.¹⁵

Deze denkkaders zijn aanleiding tot specifieke benaderingen van de natuur. Eder maakt een onderscheid tussen conserverende, fundamentalistische en politiek-ecologische opvattingen. De conserverende benadering beschouwt de natuur als een waarde op zichzelf, die moet worden beschermd tegen menselijk ingrijpen. De fundamentalistische houding gaat uit van de morele premisse dat mens en natuur gelijkwaardig zijn. De politieke ecologie maakt de natuurlijke omgeving onderdeel van het politiek handelen. De natuur is een publiek goed en het behoud ervan is een politieke kwestie.¹⁶

Vóór de opkomst van de milieubeweging was de dominante houding tegenover de natuur heel anders. De natuur was er voor de exploitatie door de mens en voor het menselijk nut. Dit *masterframe of industrialism*, zoals Eder het noemt, werd in toenemende mate bekritiseerd door de milieubeweging. Door de opkomst van de milieubeweging sinds de jaren 1960 werden bovengenoemde benaderingen van de natuur in verschillende varianten belangrijker in het politieke discours. Uiteindelijk kreeg de politieke ecologie de overhand. Dat blijkt onder meer uit de opkomst van het begrip 'duurzame ontwikkeling' met als uitgangspunt dat de maatschappij erbij gebaat is als er voldoende waarborgen zijn voor ecologisch evenwicht. Mens en natuur moeten overleven in hetzelfde ecosysteem.¹⁷ Ecologische argumenten maken inmiddels integraal deel uit van het politieke discours en hebben effect op economische, sociale en culturele overwegingen.

Deze verschuiving is ook herkenbaar in de vergelijking tussen de discussies rondom de ontgrondingsvergunningen van ENCI in 1949 en 1988. Ook in het naoorlogse debat over de uitbreiding van de afgraving van de Pietersberg werden de natuurbelangen in stelling gebracht, maar er was een groot verschil met de manier waarop dat in de jaren tachtig gebeurde. Dit had ook invloed op de uitkomst. In de jaren 1940 werden natuur en maatschappij als gescheiden en onverenigbare sferen behandeld. Dit past in het conserverende denkkader. Uiteindelijk prevaleerde de behoefte aan cement en het behoud van de natuur werd daaraan ondergeschikt gemaakt. In de jaren 1980 ontstond een nieuwe benadering. Mens en natuur werden niet meer los van elkaar gezien, maar als te verenigen sferen beschouwd. De natuur kon daarmee onderdeel van de politieke afwegingen worden.

15 Eder, 'Framing and communicating nature', 172-176.

16 *Ibidem*, 177-179.

17 *Ibidem*, 180-183.

In de ENCI-groeve wordt plaats gemaakt voor de grote naoorlogse uitbreiding van de fabriek, ca. 1949. Uit: Van mergel tot cement, 70 jaar ENCI, 1926-1996 (Maastricht 1996).

Discussies rondom de ontgrondingsvergunning van 1949

Na de bevrijding van Maastricht in 1944 richtte de ENCI zich op de wederopbouw van Nederland. ENCI voelde een patriottische plicht om daaraan bij te dragen door de productie van cement. In het bedrijfsblad *ENCI-schakels* werd gesteld: 'Het zal ons mogelijkheid bieden op bredere schaal aan den strijd deel te nemen door een grotere cementproductie. [...] Ons wacht immers een belangrijke en vaderlandslievende taak bij den wederopbouw van onze geteisterde gebieden'.¹⁸ Maar ENCI kon deze opdracht slechts vervullen als de eerdere plannen om het wingebied uit te breiden en een vijfde oven te bouwen werden gerealiseerd.

Tussen 1945 en 1946 was de cementproductie toegenomen van 161.000 tot 260.000 ton, maar om tegemoet te komen aan de vraag zou de productie veel sterker moeten worden uitgebreid.¹⁹ Om de investering in de vijfde oven te laten renderen wilde ENCI zekerheid over de toegang tot de mergel in de Pietersberg. De ontgrondingsvergunningen werden door de Provincie alleen voor een periode van twee jaar toegekend. In december 1945 benaderde ENCI de regering, in de persoon van verantwoordelijk minister Hein Vos van Handel en Industrie, met het verzoek om een concessie te verlenen voor een langere periode, omdat er volgens ENCI anders schaarste aan cement zou ontstaan.²⁰

¹⁸ L. Jacobs, 'Onze taak', *ENCI Schakels. Periodiek voor het Personeel der ENCI Maastricht* 4/2 (1945) 5-6.

¹⁹ Heerding, *Cement in Nederland*, 146-148.

Gezien de urgentie van de wederopbouw en de unieke positie van ENCI als leverancier van een essentieel bouw materiaal, ligt de veronderstelling voor de hand dat deze concessie tot verdere afgraving van de Pietersberg snel verleend zou worden. Dat was echter niet het geval. Hoewel economische argumenten overheersten, speelde het verlies van de natuur en het culturele erfgoed een grote rol in de discussie. Ook toen zag men de strijdigheid van deze twee belangen als een probleem. Argumenten pro natuur, in de vorm van Eders 'conserverende' benadering, leidden tot uitstel van de politieke besluitvorming.

ENCI in de wachtkamer: het Dalplan

Dat het behoud van de Pietersberg wel degelijk een rol speelde in de discussies blijkt uit het feit dat de berg werd genoemd in een lijst van beschermde natuurgebieden van de *Rijksdienst voor het Nationale Plan* uit oktober 1946. Volgens deze lijst was de hele berg beschermd gebied, 'met uitzondering van die gedeelten, welke voor mergelwinning speciaal zijn aangewezen'.²¹ Het gevolg was dat elk werk en elke verandering aan de berg moest worden goedgekeurd door de voorzitter van de Rijksdienst. In dit geval was de voorzitter voorstander van een alternatieve locatie voor mergelwinning om de Sint-Pietersberg te behouden, mits dit economisch haalbaar was. In 1946 werd begonnen met een onderzoek naar een alternatieve locatie en de beslissing over de uitbreiding van de groeve op de Pietersberg werd uitgesteld tot de resultaten daarvan beschikbaar waren.²² Het gebied dat het meest in aanmerking kwam was het ten oosten van Maastricht gelegen Plateau van Margraten. Dit idee werd bekend als het Dalplan. In deze jaren hoopte men dat de natuur, de cultuur en het erfgoed van de Pietersberg zouden kunnen worden behouden door het uitgraven van het plateau. Verderop zal blijken dat deze redenering in de jaren 1980 werd omgedraaid: verdere en diepere afgraving van de Pietersberg werd toen juist gezien als de beste optie om deze waarden op het Plateau van Margraten te behouden.

Terwijl het Dalplan werd bediscussieerd, wonnen de economische argumenten aan gewicht. Aanvoer van cement uit Nederlandse bron zou betekenen dat de vreemde valuta waarmee de invoer van cement zou moeten worden betaald, besteed zouden kunnen worden aan andere behoeften.²³ Met het oog op deze situatie stelde ENCI dat de gevraagde concessie absoluut noodzakelijk was. Door Nederlands cement te produceren kon het tekort op de betalingsbalans worden verlicht. Volgens ENCI compenseerde de winst van een zelfstandige

20 RHCL, archief Provinciale Waterstaat, nr. 06.24: stukken betreffende de behandeling van het vraagstuk van mergeexploitatie. Rapport door ENCI, *Het vraagstuk der mergelafgraving voor de vervaardiging van cement*, 10 en 27 juni 1946; Nieste en Poesen, *Van mergel tot cement*, 50.

21 RHCL, archief Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijk Commissie ter Bescherming van de St.-Pietersberg 1948-1972, nr. 21.88: stukken betreffende het Departement van Openbare Werken en Wederopbouw, Lijst van natuurgebieden in Zuid-Limburg, 23 oktober 1946.

22 Nieste en Poesen, *Van mergel tot cement*, 50; RHCL, archief Provinciale Waterstaat, nr. 06.24: stukken betreffende de behandeling van het vraagstuk van mergeexploitatie. Verslag van bespreking over het voortbestaan van de cementfabriek ENCI, 19 juli 1947.

23 M.D. Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel: 3 juli 1946 - 7 augustus 1948* (Nijmegen 1996) 1034-1040.

Nederlandse cementindustrie het verlies van het natuurgebied Pietersberg. Steun aan de wederopbouw was verschuldigd aan hen die hun leven in de oorlog hadden gegeven [sic].²⁴

Maar er werden ook argumenten naar voren gebracht om de Sint-Pietersberg te behouden. In 1947 werd de *Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke Commissie ter Bescherming van de St. Pietersberg* opgericht. Net als andere natuurbeschermingsorganisaties in deze periode (zoals de *Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten*), beschouwde deze commissie de natuur als een apart verschijnsel dat moest worden beschermd tegen maatschappelijke invloeden. Zij erkende de urgentie van de behoefte aan cement, maar stelde daartegenover dat de natuur in het overbevolkte Nederland gevaar liep en daarom zoveel mogelijk beschermd moest worden tegen menselijk ingrijpen.²⁵ Vanaf het begin was deze organisatie zeer actief in de strijd om het behoud van de berg.²⁶ Volgens een andere natuurbeschermingsorganisatie, de *Nederlandsche Natuurhistorische Vereniging*, was het argument dat Nederland een eigen cementindustrie nodig had overdreven. De Nederlandse cementproductie zou slechts ten koste gaan van de Belgische.²⁷

Vertrouwelijke discussies over het Dalplan

Op 19 juli 1947 werd in Maastricht een vertrouwelijke bespreking gehouden tussen de Minister van Economische Zaken, Gedeputeerde Staten, Provinciale Waterstaat en de Commissaris van de Koningin in Limburg.²⁸ Uit de notulen van deze vergadering blijkt hoezeer de opvattingen uiteenliepen. Gedeputeerde Peters verdedigde het alternatief van het Dalplan, voor zover dit economisch haalbaar was. Hij nam een negatieve houding in tegenover ENCI en stelde dat ENCI alleen een concurrentiepositie kon verwerven ten koste van de natuur. Maar: 'Het feit, dat de ENCI de benodigde terreinen reeds heeft aangekocht mag echter voor haar geen vrijbrief zijn om de hele berg af te graven'.²⁹ Hoewel het Dalplan nog niet af was, meende de hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat Limburg dat de kosten van de afgraving van het Plateau van Margraten en het vervoer van mergel naar het Maasdal hoger zouden zijn dan die van afgraving van de Pietersberg. Hij vond echter dat het behoud van de Pietersberg wel een hogere cementprijs waard was. Minister Huysmans van Economische Zaken antwoordde dat deze hogere kosten moeilijk te verdedigen waren. De minister legde de nadruk op het verlies aan arbeidsplaatsen als ENCI

24 L. Jacobs, 'Er ontstaat een meer', *ENCI Schakels. Periodiek voor het Personeel der ENCI Maastricht* 8/4 (1949).

25 B. van de Poel, 'De Sint-Pietersberg: Een monument in gevaar', *Tijdspiegel* 4 (1949) 103-107.

26 RHCL, archief Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke Commissie ter Bescherming van de St.-Pietersberg 1948-1972, nr. 21.88: brief van de Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke Commissie ter Bescherming van de St.-Pietersberg aan het bestuur van de LFFV, 26 april 1948.

27 J.J.M. Timmers, 'De vernietiging van de Sint-Pietersberg', *De Maasgouw* 68 (1949) 16.

28 RHCL, archief Provinciale Waterstaat, nr. 06.24: stukken betreffende de behandeling van het vraagstuk van mergeexploitatie. Verslag van bespreking over het voortbestaan van de cementfabriek ENCI, 19 juli 1947.

29 *Ibidem*, 4.

Nederland zou verlaten en op de noodzaak van een gegarandeerde aanvoer van cement.

In deze vergadering bleken er dus significante meningsverschillen te bestaan over de wenselijkheid van de bescherming van de Pietersberg tussen de provinciale vertegenwoordigers aan de ene en de Minister van Economische Zaken aan de andere kant. Er werd echter niet gerept over de schade aan de natuur en het culturele erfgoed die zou ontstaan als het Plateau van Margraten zou worden afgegraven. Zoals later blijkt, ging het debat in de jaren 1980 juist over de bedreiging van deze waarden door de daar geplande mergelgroeve.

Veranderende opvattingen in De Gazet van Limburg

De mergelwinning in de Sint-Pietersberg was ook onderwerp van publieke meningsvorming. Die kan worden gevolgd in de berichtgeving van de toenmalige regionale krant *De Gazet van Limburg* tussen 1945 en 1950 (voor een overzicht zie bijlage). De artikelen over dit onderwerp zijn niet talrijk, maar in de in de krant verwoordde opvattingen zit een duidelijke ontwikkeling. De artikelen vlak na de oorlog tot ongeveer halverwege 1947 zijn positief over de mergelwinning door ENCI en ondersteunen de economische argumenten. Om de schade als gevolg van de oorlog te herstellen is het noodzakelijk dat Nederland in zijn eigen cement kan voorzien. ENCI wordt voorgesteld als een bedrijf dat zijn vaderlandse plicht wil doen, maar dat wordt gehinderd door de trage besluitvorming en irrelevante argumenten over de natuurwaarden van de Pietersberg.³⁰ De voorstanders van natuurbehoud worden negatief beoordeeld: het behoud van de berg gaat ten koste van de wederopbouw van Nederland: 'mag men zich dit permitteren in een tijd waarin iedereen wordt opgeroepen tot wederopbouw en men alle middelen moet aanwenden om te kunnen bouwen?' De titel van het artikel waaruit dit citaat afkomstig is spreekt boekdelen: 'Uitblijven van vergunning kostte 360.000 ton cement. Behoud van St. Pietersberg f 42 miljoen'.³¹ Argumenten pro natuur werden zo voorgesteld als kostbaar en overbodig.

Het lijkt erop dat deze negatieve houding in de loop van 1947 meer werd genuanceerd. In het licht van de eerdere verslaggeving is het opvallend dat in maart positief werd bericht over een pleidooi van de gewaardeerde wetenschapper Van Schaik voor de bescherming van de Pietersberg.³² Ook over het Dalplan werd positief bericht.³³ Hoewel de economische argumenten in deze periode domineerden, blijkt uit deze berichtgeving dat er meer aandacht kwam voor de betekenis van de natuur. In de argumentatie gaat het steeds over de esthetische waarde van de natuur, om de landschappelijke schoonheid en de betekenis daarvan voor recreatie en toerisme. Deze houding ten opzichte van de natuur past in Eders conserverende benadering: de natuur moet als waarde op zich

30 *Gazet van Limburg* 21 juli 1947: 'De Mergelwinning in Limburg. Waar de ENCI op moet wachten'.

31 *Gazet van Limburg* 17 juli 1946: 'Uitblijven van vergunning kostte 360.000 ton cement. Behoud van St.- Pietersberg f 42 miljoen'.

32 *Gazet van Limburg* 31 maart 1947: 'Om het behoud van den St.-Pietersberg'.

33 *Gazet van Limburg* 29 september 1947: 'Het lot van de St.-Pietersberg. De Rijksdienst grijpt in'; *ibidem* 17 oktober 1947: 'Mergelwinning in Zuid-Limburg. Mits geen schade aan natuurschoon'.

In afwachting van het definitieve besluit over de voorgenomen afgraving van de 'Coulisse', de zijwand van de Sint Pietersberg die de groeve afschermd tegen inkijk vanuit het Maasdal, werd al met de sloop van de huizen onderaan de wand begonnen. Foto ca. 1948. Uit: Van mergel tot cement, 70 jaar ENCI, 1926-1996 (Maastricht 1996).

worden beschermd tegen maatschappelijk ingrijpen, in dit geval de afgraving door ENCI. In de discussie over de Pietersberg werden deze argumenten meestal gecombineerd met culturele en historische,³⁴ wat de indruk geeft dat de natuurwaarden op zichzelf niet voldoende overtuigend werden geacht om de economische te ontcrachten.

Tegen 1948 bleek dat het Dalplan economisch niet haalbaar was vanwege de hogere productie- en transportkosten en de verhoging van de cementprijs die daarvan het gevolg zou zijn. Het kon dus niet als alternatief voor de afgraving van de Pietersberg dienen. De Minister van Economische Zaken kon de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen en die van Openbare Werken en Wederopbouw nu overtuigen van de noodzaak ENCI een concessie toe te staan voor zestig jaar. Op 6 oktober 1948 werd overeenstemming bereikt tussen de ministers en ENCI, waarop de Minister van Economische Zaken aan Gedeputeerde Staten adviseerde daadwerkelijk een concessie voor zestig jaar te verlenen.³⁵ In de krant werd dit als positief nieuws gebracht, hoewel het verlies van de Pietersberg werd betreurd.³⁶

De grenzen van de concessie

Het advies van de Minister van Economische Zaken werd op 23 oktober 1948 overgenomen door Gedeputeerde Staten. De grenzen van de nieuw te graven groeve waren niet in dit advies opgenomen, omdat de bepaling daarvan tot de bevoegdheid van de provincie behoorde.³⁷ Om te adviseren over de door ENCI

34 *Gazet van Limburg* 9 december 1947: 'De Sint-Pietersberg moet behouden blijven'.

35 Nieste en Poesen, *Van mergel tot cement*, 50; RHCL, archief Stadsontwikkeling Maastricht, nr. 10.22: verslag van vergadering St.-Pietersberg-commissie, 16 en 30 december 1948.

36 *Gazet van Limburg* 11 november 1948: 'Het lot van de St. Pietersberg beslist'.

37 RHCL, archief Stadsontwikkeling Maastricht, nr. 10.22: verslag van vergadering St.-Pietersberg-commissie, 16 en 30 december 1948.

voorgestelde plannen stelden Gedeputeerde Staten op 16 december 1948 een breed samengestelde commissie in.³⁸ De commissie kwam tussen december 1948 en maart 1949 vier keer bijeen. De laatste twee vergaderingen waren gewijd aan de bepaling van de precieze grenzen van de groeve. In de eerste twee werd bediscussieerd of de zijwand aan de kant van de Maas afgegraven kon worden of juist moest worden beschermd.³⁹ Toentertijd stond de zijkant van de berg tussen de groeve en de Maas nog overeind. Dat betekende dat de groeve vanaf de rivier onzichtbaar was. ENCI wilde dit deel ook afgraven, niet alleen vanwege de mergel, maar ook om daar de nieuwe oven de plaatsen. Meteen in de eerste vergadering op 16 december 1948 betoogde de vertegenwoordiger van ENCI, Mooser, dat de zijwand 460.000 m³ mergel bevatte en dat de nieuwe oven bij het water moest worden gebouwd om het transport te vereenvoudigen. Als de concessie de helling intact zou laten zou ENCI de hele investering in de Sint-Pietersberg heroverwegen.

Voor de vertegenwoordigers van de Gemeente Maastricht, Dingemans en Roomans, was dit afhankelijk van de vraag hoe ENCI de Maastrichtse gemeenschap zou compenseren voor het verlies aan natuur- en cultuurwaarden. De hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat, Egelie, sloot zich daarbij aan en bepleitte dat ENCI een fonds zou vormen dat kon dienen om het overblijvende deel van de Pietersberg buiten de uitgebreide groeve te beschermen. Dat zou betekenen dat ENCI alle terreinen op de berg in haar bezit buiten het concessiegebied zou moeten opgeven. Hij vond dit redelijk als compensatie voor de afgraving van de zijwand, die in zijn ogen van grote waarde was. De vertegenwoordiger van de Rijksdienst voor het Nationaal Plan, Fokker, was ook voorstander van de overdracht van alle bezittingen van ENCI buiten het concessiegebied om verder schade aan de natuur te voorkomen.

Deze discussie over de afgraving van de berghelling laat zien dat de leden van de commissie sterk begaan waren met het verlies van natuurgebied door de concessie aan ENCI. In de discussies overheerste de gedachte dat, gegeven de concessie, de overblijvende natuur- en cultuurwaarden die de berg vertegenwoordigde zoveel mogelijk behouden moesten worden. Dit sentiment werd het krachtigst verwoord door de vertegenwoordigers van de *Stichting Het Limburgs Landschap* (Kofman, Diemont, Thiadens en Kruytzer) en *Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* (Batta en Panhuysen). Zij waren sterk gekant tegen de afgraving van de helling aan de Maaszijde vanwege de unieke natuur en de ondergrondse tunnels daar. Zij benadrukten dat de uitbreiding van de concessie moest worden gecompenseerd, speciaal als de zijwand daarin zou worden betrokken.

Na deze eerste vergadering was het duidelijk dat de meerderheid van de commissie tegen de afgraving van de zijwand was. Daarop schreef ENCI een brief aan Gedeputeerde Staten, met als inhoud dat het bedrijf zich zou terugtrekken

38 RHCL, archief Stadsontwikkeling Maastricht, nr. 10.22: extracten uit register der besluiten van Gedeputeerde Staten van Limburg, benoeming St.-Pietersberg-commissie, 27 november 1948.

39 *Ibidem*, verslag van vergadering St.-Pietersberg-commissie, 16 en 30 december 1948.

als daarover tegen het eind van dat jaar (1948) niet positief zou zijn beslist; de nieuwe fabriek zou dan niet worden gebouwd en Nederland zou dan cement moeten gaan invoeren. Men betreurde dat dit leek op een ultimatum. In de brief benadrukte ENCI dat men niet in Maastricht hoefde te blijven en dat er ook elders investeringsmogelijkheden waren, bijvoorbeeld in Zuid-Afrika.

Naar aanleiding van deze brief vergaderde de commissie op 30 december 1948, een dag voor het ultimatum van ENCI afliep, om tot een eindadvies over de afgraving van de zijwand te komen. In deze vergadering werd ENCI-vertegenwoordiger Mooser bijgestaan door een ambtenaar van het ministerie van Economische Zaken, Wegerif. Hij benadrukte de noodzaak van de productie van Nederlands cement om betalingsbalanstekorten te voorkomen. Maar de commissie ging niet overstag voor deze opvoering van de druk en bleef weigeren de afgraving van de zijwand te steunen:

De commissie is van oordeel, dat de bedoelde coulisse-helling een der belangrijkste gedeelten van de St.-Pietersberg is, die behouden dienen te blijven. Zij vormt de afsluiting van de naar de Maas toegekeerde zijde van de groeve en is daarom landschappelijk van de allerhoogste betekenis. Daarnaast staat de natuurwetenschappelijke waarde van de er op voorkomende flora. De commissie zou het dan ook ten zeerste betreuren, indien deze coulisse zou moeten verdwijnen.⁴⁰

Dit advies werd op 30 december overgebracht aan Gedeputeerde Staten en er werd naar verwezen in het eindrapport van de commissie, dat ook de uitkomst van de laatste twee vergaderingen bevatte. Dit eindrapport werd in mei 1949 uitgebracht. De commissie adviseerde om een wetenschappelijke studie in de bestaande mergelgangen uit te laten voeren voor de afgraving zou plaatsvinden en om het grondbezit van ENCI buiten de concessie over te dragen aan een natuurbeschermingsorganisatie. De commissie stelde ook voor een landschapsarchitect plannen te laten ontwerpen voor de groeve na afloop van de mergelwinning.⁴¹

De ontgrondingsvergunning van 1949

Na de voltooiing van de beraadslagingen van de commissie en de toekenning van de concessie voor zestig jaar vroeg ENCI op basis daarvan op 2 juni 1949 de eerste ontgrondingsvergunning aan.⁴² De aanvraag vond plaats conform de *Provinciale Verordening tot Wering van Inbreuken op Natuurschoon door Afgraving of Vergraving van Terreinen*.⁴³ Deze verordening bepaalde dat een aanvraag alleen kon worden geweigerd als de vergunning geen beperkingen kon stellen aan de schade die een afgraving zou toebrengen aan de landschappelijke en

40 *Ibidem*, 16.

41 RHCL, archief Stadsontwikkeling Maastricht, nr. 10.22: stukken betreffende het advies van de St.-Pietersberg-commissie aan Gedeputeerde Staten, 14 mei 1949.

42 *Ibidem*, extract uit register der besluiten van Gedeputeerde Staten van Limburg, vergunning, 11 juni 1949.

43 *Provinciaal Blad* 1948, no. 54.

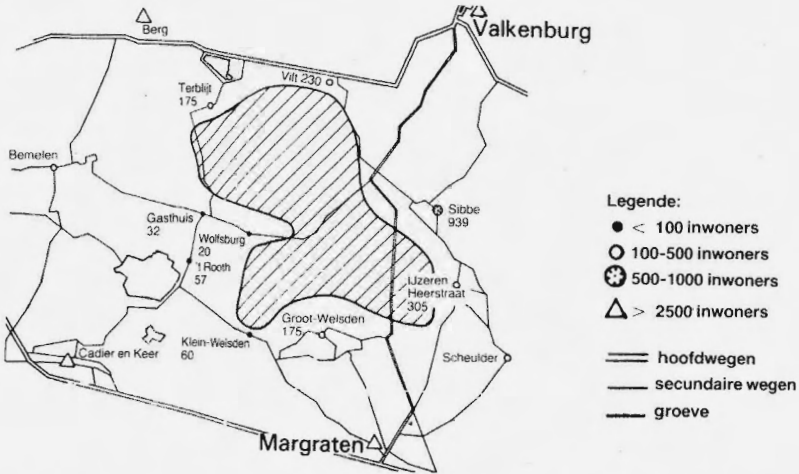
natuurlijke schoonheid van de omgeving. Behoud van de schoonheid van de natuur was het criterium. Hieruit blijkt opnieuw dat de door Eder onderscheiden conserverende benadering in deze jaren leidend was. De verordening was bedoeld om de aantasting van de natuur door de mens te beperken en behandelde deze als twee gescheiden sferen. Het gevolg was dat er in deze ontgrondingsvergunning met een lengte van twee pagina's slechts zeer kort, in vier regels, naar de natuur werd verwezen. Economische overwegingen, die in de publieke en vertrouwelijke discussies zo'n grote rol speelden, werden in het geheel niet genoemd, maar indirect kan worden afgeleid dat deze dominant waren. De vergunning stond afgraving toe tot twee meter onder het waterpeil van het kanaal tussen Luik en Maastricht. Er werd voorbijgegaan aan het advies van de commissie over de zijhelling. Die zou worden afgegraven en op die plek werd een nieuwe fabriek gebouwd, precies zoals ENCI had geëist. In navolging van de commissie werd wel als voorwaarde gesteld dat de natuurlijke schoonheid van de Sint-Pietersberg zou moeten kunnen worden hersteld na afloop van de concessie.

Discussies rondom de ontgrondingsvergunning van 1988

In de wederopbouwperiode na de oorlog nam de vraag naar cement drastisch toe. De productie van ENCI groeide daardoor sterk. De concessie van 1948 stelde het bedrijf in staat gedurende zestig jaar mergel te winnen in de Sint-Pietersberg, maar het zag ernaar uit dat dit toch niet voldoende zou zijn om te voldoen aan de door de voordurende bouwactiviteit toegenomen vraag naar cement. In 1967 verkreeg ENCI vergunning voor een verdere uitbreiding van de groeve. Het gebied buiten deze uitbreiding werd door ENCI aan de Provincie Limburg geschonken, die het vervolgens overdroeg aan de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten. Als ENCI iets had geleerd van de ervaringen in de jaren 1940, dan was het wel dat de vergunningverlening een lange voorbereidingstijd vergde. Daarom begon het bedrijf al vroeg naar alternatieve wingebieden om te zien. De plek die het meest in aanmerking kwam was het gebied dat al eerder in het Dalplan was genoemd: het Plateau van Margraten.⁴⁴ De Sint-Pietersberg en Margraten werden dus opnieuw met elkaar verbonden, maar nu werden de rollen omgedraaid. Het Plateau van Margraten, eerder in het Dalplan aangeduid als alternatief voor de Pietersberg, werd nu door ENCI als meest geschikte plek voor een nieuwe groeve beschouwd. Al in november 1976, lang voordat de mergel in de Sint-Pietersberg was uitgeput en na de aankoop van voldoende grond op het plateau, vroeg ENCI een ontgrondingsvergunning aan voor een gebied van 433 hectare met een looptijd van veertig jaar. ENCI voerde aan dat deze nieuwe groeve noodzakelijk was om nieuwe investeringen te kunnen doen, oude machines te vervangen, te voldoen aan de verwachte groei van de vraag naar cement en te voorzien in een toekomstige werkgelegenheid van 13.000 arbeidsplaatsen.⁴⁵

44 Heerding, *Cement in Nederland*, 150-156; Nieste en Poesen, *Van mergel tot cement*, 58-62.

45 Comité Mergelland, *Antithese. Deel 2. De dans om het cementen kalf: adviezen en commentaren naar aanleiding van de Enci-aanvraag* (Maastricht 1979) 12.

Ligging van de geplande groeve op het Plateau van Margraten. Uit: W.J. van Grondelle (red.), *Ontgrondingen ('s-Graveland 1978)*

Geen nieuwe groeve in het Plateau van Margraten

Er werd weer een commissie ingesteld, de *Commissie Ontgroning ENCI-Plateau Margraten*, om de verschillende belangen af te wegen. De commissie slaagde er niet in binnen de gestelde termijn tot een conclusie te komen, waardoor het verzoek als verworpen werd beschouwd. Er is beweerd dat de provincie dit met opzet liet gebeuren omdat die geen verantwoordelijkheid wilde nemen voor een nieuwe groeve in Limburg.⁴⁶ ENCI ging in beroep, waardoor de beslissing toeviel aan de Minister van Verkeer en Waterstaat, Smit-Kroes (VVD). Om de Minister te adviseren werd een nieuwe provinciale commissie ingesteld.

Voordat de commissie rapport kon uitbrengen werd er een demonstratieve mars tegen de afgraving van het Plateau van Margraten georganiseerd door de *Milieu Federatie Limburg*, het *Comité Mergelland* en de *Stichting Het Limburg Landschap*. De demonstratie trok 8.000 deelnemers en kreeg veel aandacht in regionale en nationale nieuwsmedia. Niettemin adviseerde de commissie in juni 1978 om een nieuwe groeve bij Margraten toe te staan met een omvang van 351 hectare. De redenering was dat de cementaanvoer uit België niet regelmatig genoeg was.⁴⁷ In 1985 kwam de Raad van State echter tot een voor ENCI negatieve uitspraak. De Raad berichtte aan de Minister van Verkeer en Waterstaat dat er op dat moment geen echte noodzaak voor een nieuwe groeve bestond. Het advies werd overgenomen door de Minister en later ook door Gedeputeerde Staten. Dit betekende een verandering in de houding van de provinciale autoriteiten, die de afgraving bij Margraten eerder hadden gesteund.⁴⁸

⁴⁶ *Ibidem*, 19.

⁴⁷ Comité Mergelland, *Antithese. Deel 1. Het spinneweb van mergel en cement: een samenvatting van de argumenten tegen de verlening van een vergunning van het Plateau van Margraten* (Maastricht 1979³) 19, 95.

ENCI zag nu in dat de realisatie van een alternatieve groeve niet erg waarschijnlijk was en vroeg daarom op 1 november 1985 een nieuwe ontgrondingsvergunning aan voor de groeve in de Sint-Pietersberg. ENCI beschikte over een vergunning die was verleend in april 1978 en geldig was tot december 1991. Het nieuwe verzoek hield in dat deze zou worden ingetrokken ten behoeve van een nieuwe vergunning voor het zelfde gebied, maar nu voor een langere periode en voor een diepere afgraving van de groeve (tot vijf meter in plaats van twintig meter boven NAP). Uit deze vergunningaanvraag blijkt dat ENCI al sinds 1981 in overleg was over de mogelijke verlenging van haar aanwezigheid in de Pietersberg tot na 1991. In de aanvraag berichtte ENCI dat het de bedoeling was het maximale aan mergel uit de berg te winnen door een diepere afgraving. Gedeputeerde Staten verzamelden daarop rapporten van verschillende belangengroepen en lieten onderzoek doen naar de mogelijkheid van een diepere groeve. In 1988 werd ENCI een nieuwe ontgrondingsvergunning verleend met een geldigheidsduur tot 2010.⁴⁹

In de tussentijd noemde een memorandum van de regering, getiteld *Gegrond Ontgronden*, het Plateau toch weer als een locatie voor toekomstige mergelwinning.⁵⁰ De verwachtingen van ENCI ten aanzien Margraten namen daardoor weer toe. Natuurlijk hervatte het bedrijf onmiddellijk de pleidooien voor deze mogelijkheid. Het bedrijf stelde dat 'de toekomst van ENCI staat en valt met het al dan niet beschikbaar stellen van een toekomstige mergelwinning op een klein deel van het Plateau van Margraten'.⁵¹

Door de diepwinning in de Pietersberg op basis van de vergunning van 1988 en door technologische ontwikkelingen, met name de toevoeging van vliegias en andere industrieel afval aan het cement, zou ENCI echter zonder nieuwe groeve economisch vooruit kunnen tot 2025. De in de Pietersberg beschikbare mergel was daardoor toereikend voor dertig jaar, voldoende om toekomstige operaties en investeringen rendabel te maken.⁵² De alternatieve technologie stelde ENCI in staat langer in bedrijf te blijven in de Pietersberg dan men in de jaren 1970 had verwacht. Dit gegeven moet een rol hebben gespeeld in het besluit van de Minister van Verkeer en Waterstaat in 1989 om ENCI geen concessie voor Margraten toe te staan. In haar bericht ontkende de Minister het economische belang van de mergelwinning niet. Aan de milieubezwaren tegen het afgraven van het Plateau van Margraten kon worden tegemoet gekomen, omdat ENCI nog zoveel jaren in de Pietersberg vooruit kon.⁵³

48 H. Bemelmans (ed.), *De wal en het schip: aktievoeren voor natuur en milieu in Limburg* (Bemelen 1989) 17; Nieste en Poesen, *Van mergel tot cement*, 62; *De Limburger* 2 juli 1985; 'Verhagen toont begrip voor besluit Minister. GS geen moeite met afwijzing ENCI vergunning'; zie ook het artikel van Thomas Rode in dit jaarboek.

49 RHCL, archief Provincie Limburg, stukken betreffende aanvraag vergunning door ENCI bij Gedeputeerde Staten, 1 november 1985.

50 Nieste en Poesen, *Van mergel tot cement*, 62.

51 ENCI, 'Nieuwjaarsbijeenkomst', *ENCI schakels: bedrijfsbulletin bestemd voor het personeel van de Eerste Nederlandse Cement Industrie* 16/1 (1988).

52 Bemelmans (ed.), *De wal en het schip*, 17.

De Van Tienhovenmolen op het Plateau van Margraten, november 1978. Foto: Frans Welters, copyright Media Groep Limburg.

Opkomst van de 'zachte waarden': de milieubeweging

De weigering om mergelwinning bij Margraten toe te staan in ruil voor de acceptatie van een diepere afgraving van de Pietersberg kan als een bewijs voor de emancipatie van natuur en milieu worden gezien. De verschillende uitkomsten in 1947 en 1988 weerspiegelen een andere afweging van economische en natuurbelangen. Milieuargumenten hadden in de jaren 1980 aan gewicht gewonnen en speelden een belangrijke rol in de besluitvorming door de provinciale en nationale overheden. Dit lijkt in overeenstemming met de algemene tendensen zoals geschetst door Inglehart en Eder. Er had zich een onafhankelijke en uitgesproken publieke opinie gemanifesteerd, die de besluitvorming niet langer overliet aan politieke en maatschappelijke elites. Anders dan in 1949 was de vergunningaanvraag in 1988 onderworpen aan publieke belangstelling, of beter kritiek, getuige de duizenden protestbrieven aan de Provincie in 1976 en de massale demonstratie in 1978 tegen ENCI's voornemen om mergel te gaan winnen in het Plateau van Margraten. Deze protesten vormen een illustratie van het toegenomen politieke bewustzijn, maar ook - conform Inglehart's redenering - van de opkomst van 'zachte' of 'postmaterieële' waarden, waardoor mensen minder gevoelig waren voor economische argumenten.

Oorspronkelijk waren de ecologische bezwaren beperkt tot groepen in de milieubeweging, maar deze verwierven snel meer steun in de samenleving en drongen vervolgens door in de sfeer van de politiek. Dat illustreert de ontwikkeling van

53 Nieste en Poesen, *Van mergel tot cement*, 64; Provincie Limburg, *Provinciaal Ontgrondingenplan Limburg. Deelplan kalksteen: ontwerp* (Maastricht 1991).

een conserverende naar een meer politieke invulling van de natuurbelangen. In de discussies rondom de mergelwinning in de Sint-Pietersberg was de conserverende benadering vanaf het begin aanwezig bij individuen en organisaties (bijvoorbeeld de eerder genoemde Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke Commissie ter Bescherming van de St. Pietersberg). De invloed van deze organisaties bleef echter beperkt omdat veel meer belang werd gehecht aan verbetering van de levensstandaard door economische ontwikkeling.⁵⁴

Na de opkomst van de milieubeweging in de jaren 1960 begonnen andere benaderingen van de natuur - de fundamentalistische en de politiek-ecologische - om voorrang te strijden met de conserverende. Cramer beschrijft hoe in de jaren 1960 het besef begon te ontstaan dat de aarde veel schade leed door de ongecontroleerde economische groei. Aan het eind van de jaren zestig en in de jaren zeventig ontwikkelde dit besef zich door het actieve optreden van diverse groeperingen, zoals die rondom de afgraving van het Plateau van Margraten.⁵⁵ In de argumentatie van deze natuur- en milieugroepen kan men echter alledrie de door Eder benoemde benaderingen van de natuur terugvinden.

Met de vermaatschappelijking van de milieubeweging aan het eind van de jaren 1970 begonnen meer georganiseerde milieugroepen druk uit te oefenen op de politiek om te komen tot regelgeving en beleid. Het debat over deze zaken bleef niet langer beperkt tot kleine groepen, maar werd gevoerd in de hele samenleving. Dit is ook te zien in de openbare meningsvorming rondom ENCI's verzoek om een groeve te mogen openen bij Margraten en dieper te mogen graven in de Pietersberg. Door de protestacties en de steun van het publiek, zoals die rond Margraten, hoopte men dat de politieke leiders de milieubelangen serieuzer zouden nemen.⁵⁶ In de jaren 1970 en 1980 begonnen de bezwaren die de milieubeweging had opgeworpen door te dringen in de openbare mening. Het samenvallen van de economische crisis en de milieubeweging leidde tot een genuanceerdere visie op de economische groei en tot de versterking van de politiek-ecologische benadering.

De Limburger en Het Limburgs Dagblad over de ENCI

Om de openbare meningsvorming te onderzoeken is de berichtgeving over de verikkelingen rondom ENCI in deze jaren onderzocht in de regionale kranten *De Limburger* en *Het Limburgs Dagblad* (voor een overzicht zie bijlage). In vergelijking met de berichtgeving in verband met de ontgrondingsvergunning van 1949 verschenen er meer artikelen, maar deze waren korter dan die in de jaren veertig en ze bevatten meer herhalingen.

Anders dan in de jaren veertig had ENCI niet meer de onvoorwaardelijke steun van de kranten. Er werd bijvoorbeeld gesteld dat het bedrijf Nederlandse

54 J.L. Zanden, *Economic history of the Netherlands, 1914-1995: a small open economy in the 'long' twentieth century* (Londen 1998) 179-193.

55 J.M. Cramer, *De Groene golf: geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging* (Utrecht 1989) 17-19.

56 *Ibidem*, 35-52.

grondstoffen gebruikte om winst te produceren voor een buitenlandse eigenaar (het Belgische CBR).⁵⁷ Onder invloed van de economische crisis en de effecten van de mijnsluitingen in Limburg was de werkgelegenheid een centraal thema in de media. Het mogelijke verlies aan banen bij ENCI kreeg daarom alle aandacht in de kranten.⁵⁸ Maar in het algemeen was de werkgelegenheid niet meer het centrale en dominante thema in de verslaglegging. Anders dan in de jaren veertig werden de argumenten pro natuur nu serieus genomen. Het overgrote deel van de artikelen ging over de zoektocht naar allerlei alternatieven: door vliegias in de productie van cement te verwerken, minder mergel in Portland cement te gebruiken, industrieel afval toe te voegen, de groeve in de Pietersberg uit te breiden in de breedte of in de diepte, elders alternatieve locaties voor Margraten te zoeken, of cement uit België in te voeren.⁵⁹

Deze artikelen maken duidelijk dat milieubezwaren niet langer beperkt bleven tot clubjes binnen de milieubeweging, maar door grote groepen in de samenleving werden gedeeld. In overeenstemming met de benaderingswijze van de politieke ecologie werd de natuur nu meer opgevat als een publiek goed dat beheerd moet worden zonder andere collectieve belangen, zoals de werkgelegenheid, te schaden. In de krantenartikelen werd gezocht naar de mogelijkheid van een compromis, waarmee de economische voordelen van de industrie zouden kunnen worden behouden zonder de natuurwaarden op het Plateau van Margraten op te offeren. Dat was volgens de krantenberichten mogelijk door alternatieve methoden van cementproductie en door de Pietersberg dieper af te graven. Dat daarover zo uitgebreid werd bericht weerspiegelt een verschuiving in de publieke opinie.

De ontgrondingsvergunning van 1988: institutionalisering van de zorg voor het milieu

Volgens Eder leidde de overname van ecologische argumenten door de politiek tot een institutionalisering van de zorg voor het milieu. Die zou zichtbaar moeten zijn in het overheidsbeleid op provinciaal en nationaal niveau. Inderdaad kan de afwijzing van de vergunning voor de afgraving van het Plateau van Margraten op grond van de uitbreidingsmogelijkheden in de Pietersberg zo worden geïnterpreteerd. Meer specifiek blijkt dit uit een analyse van de nieuwe ontgrondingsvergunning die ENCI in 1988 verwierf voor de Pietersberg.

57 *De Limburger* 30 september 1987: 'Hoorzitting over mergelwinning in Limburg. Directie benadrukt Nederlandse karakter van ENCI'.

58 *De Limburger* 30 januari 1982: 'Geen gedwongen ontslagen. ENCI moet nog verder afslanken'; *ibidem* 24 april 1982: 'ENCI afzet cement daalt verder'; *ibidem* 19 oktober 1982: 'Afslanken door natuurlijk verloop. ENCI: "geen gedwongen ontslagen"'.

59 *De Limburger* 21 september 1973: 'Mergelvoorraad in 1991 uitgeput. Lixhe biedt zekerheid omtrent continuïteit ENCI productie'; *ibidem* 3 mei 1978: 'Minister Ginjaar: "Met spoed alternatief voor cement zoeken"' ; *ibidem* 19 september 1979: 'Milieurapport Antithese II: Overheid moet EnCI prikkelen tot zoeken naar alternatieven'; *De Limburger Editie Roermond* 19 november 1980: 'Amersfoortse onderzoekers: Vliegias kan mergel voor groot deel vervangen'; *De Limburger* 19 mei 1981: 'Binnen 5 jaar portlandvliegascement op de markt. ENCI verhoogt verwerking vliegias'; *Limburgs Dagblad* 9 oktober 1981: 'Alternatief voor Plateau. Natuur en Milieu: Sint Pietersberg verder afgraven'; *De Limburger* 11 maart 1982: 'Minder mergel in nieuwe cement van ENCI'; *ibidem* 8 april 1982: 'Standpunt ANWB: Mergelwinning St. Pietersberg heeft voorkeur'.

De regelgeving op grond waarvan de vergunning in 1985 werd aangevraagd - na de eerdere afwijzing van de groeve bij Margraten - was anders dan die in de jaren veertig. Toen was dit nog een provinciale aangelegenheid, maar in de jaren 1960 had wetgeving door het parlement hier een nationale zaak van gemaakt.⁶⁰ De nieuwe wet was aan het eind van de jaren zestig ingevoerd.⁶¹ De eindverantwoordelijkheid lag bij de Minister van Verkeer en Waterstaat, maar de uitvoering bij Gedeputeerde Staten. Het meest opvallende kenmerk van de nieuwe wet was dat alle belangen door Gedeputeerde Staten moesten worden gewogen alvorens tot een beslissing te komen.

Dit andere wettelijke kader verklaart een belangrijk verschil tussen de ontgrondingsvergunningen van 1949 en 1988, namelijk de wijze waarop uiteenlopende belangen in de vergunning werden benoemd. In de vergunning van 1949 is er alleen een verwijzing naar het belang van natuurbehoud; de vergunning van 1988 daarentegen vermeldt diverse belangen. Voorzover het gaat om de economie worden het belang van de cementindustrie voor Nederland en de werkgelegenheid bij ENCI genoemd. Economische overwegingen kregen echter minder aandacht in de vergunning dan de zorg om het milieu.⁶²

Er werden bovendien andere milieuoverwegingen genoemd dan in 1949. In de jaren 1940 ging om het verlies aan esthetische waarden, in de latere vergunning werden argumenten van wetenschappelijke aard toegevoegd. Deze perspectiefverandering kan op twee manieren worden verklaard. In de eerste plaats was er in 1949 nog veel natuurschoon te verliezen; in 1988 was deze natuur al veranderd in cement. Er werd bovendien niet gevraagd om een uitbreiding waardoor nog meer natuur verloren zou gaan, maar om een verdieping van de al bestaande groeve. De overwegingen in de vergunning hebben betrekking op de mogelijke milieueffecten van deze diepere afgraving. In de jaren 1980 was daarover meer kennis beschikbaar.

De vergunning van 1988 geeft blijk van een veel grotere zorg voor de natuur. De mogelijke schade van een diepere mergelwinning wordt zeer serieus genomen. Er zijn bijvoorbeeld overwegingen over het risico van grondwaterdaling en de effecten daarvan op het bodemgebruik. Er wordt tevens aandacht besteed aan de maatregelen die noodzakelijk zijn om een veilig en leefbaar ecosysteem achter te laten voor toekomstige generaties, in het bijzonder als de groeve tot een toeristisch recreatiegebied zou zijn omgevormd. Dit sluit aan bij de politiek-ecologische denktrant, waarin de beschikbaarheid van de natuur als publiek goed, nu en in de toekomst, onderwerp is van beleidsvorming en politiek debat. Om te voorzien in de behoefte aan woonruimte van de huidige en toekomstige generaties biedt de groeve thans werk aan honderden mensen, maar met het oog op de toekomst moet worden gezorgd dat de mensen in een veilige leefomgeving kunnen blijven wonen.

60 *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer* 1960/61, 6338.

61 *Ontgrondingenwet, Staatsblad* 509, 1965.

62 RHCL, archief Provincie Limburg: extract uit register der besluiten van Gedeputeerde Staten van Limburg, ontgrondingvergunning, 28 juni 1988.

Aanleg van de proefput voor de diepwinning in de ENCI-groeve, ca. 1985. Uit: Van mergel tot cement, 70 jaar ENCI, 1926-1996 (Maastricht 1996).

Conclusie

Tussen de perioden die in dit artikel zijn onderzocht is de natuur geëmancipeerd. In de jaren 1940 waren de argumenten pro natuur zeker aanwezig, getuige de alternatieve voorstellen in het Dalplan. In zoverre waren er zeker overeenkomsten tussen de twee bestudeerde perioden. In geen van beide ontbrak de natuur in de overwegingen, ook al doen de uitkomsten anders vermoeden. In de naoorlogse situatie kregen de economische argumenten echter de overhand. Zij bepaalden de uitkomst van de discussie over de ontgrondingsvergunning in deze jaren. Veertig jaar later werd er opnieuw gestreefd naar verzoening van de economische en natuurbelangen, maar nu waren er levensvatbare alternatieven in de vorm van nieuwe productiemethoden en verder uitdieping van de mergelgroeve op de Pietersberg. De natuur ging nu een belangrijkere rol spelen, niet alleen in de publieke en politieke meningsvorming, maar - belangrijker - in de vergunningverlening zelf. De afwijzing van de groeve bij Margraten en de beslissing om de winningsactiviteiten van ENCI te continueren in de Pietersberg waren uitdrukking van het streven economie en milieu te verzoenen.

Opvallend zijn de tegengestelde ontwikkelingen rondom het Plateau van Margraten. In de jaren 1940 werd het Dalplan (en dus het Plateau van Margraten) gepresenteerd als alternatief voor de afgraving van de Sint-Pietersberg. Dit plan bleek economisch niet haalbaar en de Pietersberg kon niet worden gespaard. Andersom werden in de jaren 1980 juist alternatieven gezocht om het Plateau van Margraten te behouden door de mergelwinning in de Pietersberg op alternatieve wijze te continueren. Dit bleek mogelijk door een combinatie van nieuwe productietechniek (met name de toevoeging van vliegas en industrieel afval) en diepwinning. Vermeerdering van kennis was een beslissende factor - zowel over een meer economisch gebruik van mergel als over de milieuschade door de mergelwinning. Technologische ontwikkeling maakte een economischer gebruik van mergel in de cementproductie mogelijk, zodat een nieuwe groeve onnodig was. In de praktijk kon de winst van de milieubeweging in het geval van Margraten dus niet eenzijdig aan de doorbraak van 'postmateriële' waarden worden toegeschreven.

De afwijzing van de Margratenvergunning kon worden gerealiseerd door een combinatie van factoren, die een compromis tussen economische en natuurbelangen mogelijk maakte. De eerste is dat de opvattingen over de economische argumenten sterk waren gewijzigd. In deze periode bleek dat de toekomstverwachtingen omtrent de vraag naar cement en de werkgelegenheid bij ENCI moesten worden aangepast. De vraag naar cement was verminderd als gevolg van de economische crisis in de jaren 1970 en 1980, die ook effect had op de omvang van de bouwbedrijvigheid. Door de vermindering van de vraag naar cement was ENCI gedwongen het personeelsbestand terug te brengen.⁶³ Halverwege de jaren tachtig begon de economie te herstellen en de bouwnijverheid

63 J. Schreuder, J.W. Arntzen en L. Hordijk, *Cement en werkgelegenheid in Nederland* (Amsterdam 1980) 6-12; *De Limburger* 19 oktober 1982: 'Afsnaken door natuurlijk verloop. ENCI: "geen gedwongen ontslagen"'.

weer te groeien. Daardoor nam de vraag naar cement weer toe, maar dat betekende niet dat de werkgelegenheid bij ENCI groter werd. Door efficiëntere productiemethoden bleef die geleidelijk dalen.⁶⁴

In de tweede plaats waren de argumenten voor een nationale cementindustrie, die Nederland onafhankelijk zou maken van invoer uit het buitenland en die zo'n belangrijke rol hadden gespeeld in de discussie tussen 1945 en 1949, minder relevant geworden. De Europese integratie had een vrije markt met andere Europese landen gecreëerd en Nederland had geen eigen cementindustrie meer nodig om de betalingsbalans op orde te houden.⁶⁵

De derde factor was de technologische ontwikkeling, waardoor er minder mergel nodig was voor de productie van meer cement. In de jaren 1970 verschenen daarover de eerste berichten in de pers.⁶⁶ Door deze technologische ontwikkeling kon enerzijds economischer worden geproduceerd, anderzijds kon industrieel afval hiermee worden gerecycled.

Als laatste factor moet de diepwinning worden genoemd. Terwijl een diepere afgraving van de Pietersberg in de jaren 1970 nog niet voor mogelijk werd gehouden, wees onderzoek in de jaren 1980 uit dat daarin een oplossing zou kunnen worden gezocht. Dieper graven was wel duurder, maar zou de hoeveelheid beschikbare mergel drastisch vergroten.⁶⁷ Deze oplossing werd genoemd in een rapport van de *Commissie Alternatieve Winplaatsen*, ingesteld om alternatieven voor mergelwinning in het Plateau van Margraten te onderzoeken.⁶⁸

Deze vier factoren, mede in de hand gewerkt door de economische crisis, hebben alle een rol gespeeld in de uitkomst van de vergunningverlening aan ENCI in de jaren 1980. Deze analyse laat zien dat Ingleharts redenering over de opkomst van 'postmateriële' waarden veel te ongenueanceerd en te algemeen is. Of milieuoverwegingen een rol gaan spelen in het debat is niet alleen afhankelijk van de dichotomie van 'materiële' of economische versus 'immateriële' of milieubelangen.

Op grond van Ingleharts theorie zou verwacht kunnen worden dat de economische belangen in deze periode van economische crisis meer gewicht zouden hebben gekregen, maar dat was juist niet het geval. Integendeel, de effecten van de economische crisis droegen indirect bij aan het succes van de milieubeweging. Omdat deze pragmatischer werd en meer bereid tot een compromis, zoals blijkt uit de acceptatie van de diepere afgraving van de Pietersberg in die tijd, konden milieuargumenten gemakkelijker door de politiek worden overgenomen. Dit zou in het kader van een conserverende of fundamentalistische

64 *Personeelsverslag Eerste Nederlandse Cement Industrie* 1988, 1989, 1990.

65 Comité Mergelland, *Antithese. Deel 2*, 17.

66 *De Limburger* 3 mei 1978: 'Minister Ginjaar: "Met spoed alternatief voor cement zoeken"'; *De Limburger Editie Roermond* 19 november 1980: 'Amersfoortse onderzoekers: Vliegaskan mergel voor groot deel vervangen'; *De Limburger* 19 mei 1981: 'Binnen 5 jaar portlandvliegascement op de markt. ENCI verhoogt verwerking vliegaskan'; *De Limburger* 11 maart 1982: 'Minder mergel in nieuwe cement van ENCI'.

67 W.J.M. Duynstee, *Diepwinning in de ENCI-groeve* (Delft 1983); H.M. Montfrans, J.M. van Mourik en W.H. Zagwijn (eds.), *Delfstoffen en samenleving* (Haarlem/'s-Gavenhage 1988) 69.

68 *De Limburger* 12 november 1983: 'Verdeelde reacties op nieuw plan plateau. Maastricht wijst afgraving af'.

benadering onmogelijk zijn geweest. Ook dit speelde een rol in het verschil in uitkomst in de jaren 1940 en 1980. Het conserverende gedachtegoed maakte een compromis met de economische argumenten onwaarschijnlijk. Of de incorporatie van ecologische argumenten in de politieke afwegingen blijvend zal zijn moet echter worden afgewacht.

Het einde van de mergelwinning in de Sint-Pietersberg is thans in zicht. Het feit dat de ontgrondingsvergunning voor het Plateau van Margraten indertijd niet is verleend met als argument dat er nog voldoende mergel in de Pietersberg beschikbaar was, doet de vraag opkomen hoe de toekomst van dat gebied er uit zal zien. Zal de mergelwinning op het Plateau van Margraten nu wel worden toegestaan? Gezien de ervaringen uit het verleden is het is niet te verwachten dat de discussie daarover op dezelfde manier gevoerd zal worden als die bij vorige gelegenheden. Door de Europese integratie speelt de behoefte aan een eigen Nederlandse cementindustrie geen rol meer. De toekomst zal leren hoeveel belang er in het Europa van de toekomst aan nationale economische belangen gehecht zal worden.

Vertaling: Ad Knotter

Bijlage

Krantenartikelen over ENCI en de mergelwinning in de Sint-Pietersberg en het Plateau van Margraten, 1946-1948 en 1973-1987

Gazet van Limburg

- 2 mei 1946: 'De Cement Voorziening'
- 17 juli 1946: 'Uitblijven van vergunning kostte 360.000 ton Cement. Behoud van St. Pietersberg f 42 miljoen'
- 21 januari 1947: 'Mergel: eeuwenoude bouwstof voor Limburg'
- 31 maart 1947: 'Om het behoud van den St. Pietersberg'
- 21 juli 1947: 'De Mergelwinning in Limburg. Waar de ENCI op moet wachten'
- 29 september 1947: 'Het lot van de St. Pietersberg. De Rijksdienst grijpt in'
- 17 oktober 1947: 'Mergelwinning in Zuid-Limburg. Mits geen schade aan natuurschoon'
- 30 oktober 1947: 'Bouwstof van eigen bodem. Belangrijke bijdrage voor de wederopbouw'
- 9 december 1947: 'De Sint Pietersberg moet behouden blijven'
- 11 november 1948: 'Het lot van de St. Pietersberg beslist'

De Limburger

- 21 september 1973: 'Mergel voorraad in 1991 uitgeput. Lixhe biedt zekerheid omtrent continuïteit ENCI productie'
- 6 juli 1976: 'Voor werkgelegenheid en continuïteit. ENCI houdt vast aan afgraving van 't Rooth'
- 3 mei 1978: 'Minister Ginjaar: "Met spoed alternatief voor cement zoeken'
- 9 mei 1979: 'Kamerlid stelt schriftelijke vragen: "Mergelvoorraad in België maakt afgraving Plateau van Margraten overbodig'
- 19 september 1979: 'Milieurapport Antithese II: Overheid moet Enci prikkelen tot zoeken naar alternatieven'
- 19 mei 1981: 'Binnen 5 jaar portlandvliegascement op de markt. ENCI verhoogt verwerking vliegasc'
- 14 november 1981: 'ENCI: nog geen aanvraag verlenging concessie'
- 30 januari 1982: 'Geen gedwongen ontslagen. ENCI moet nog verder afslanken'
- 11 maart 1982: 'Minder mergel in nieuwe cement van ENCI'

- 8 april 1982: 'Standpunt ANWB: Mergelwinning St. Pietersberg heeft voorkeur'
24 april 1982: 'ENCI: afzet cement daalt verder'
4 augustus 1982: 'Nieuw Alternatief voor afgraven plateau van Margraten in Studie: "Breedte afgraving" van St.-Pietersberg'
19 oktober 1982: 'Afslanken door natuurlijk verloop. ENCI: "geen gedwongen ontslagen"'
26 oktober 1982: 'ENCI kan nog 50 jaar vooruit. Mergelvoorraad zonder Plateau 100 miljoen m³'
28 oktober 1982: 'Ministerie Volksgezondheid en Milieuhygiëne: "Behoeft aan mergel zal fors dalen"'
12 november 1983: 'Verdeelde reacties op nieuw plan plateau. Maastricht wijst afgraving af'
18 juli 1984: "'Dringend verzoek" aan minister Smit-Kroes. PvdA wil uitspraak over dieper graven in de ENCI-groeve'
28 juni 1985: 'Milieugroeperingen en Plateau-bewoners dolgelukkig: "Tot 2000 komt hier geen kuil"'
2 juli 1985: 'Verhagen toont begrip voor besluit Minister. GS geen moeite met afwijzing ENCI vergunning'
10 augustus 1985: 'Mergelvoorraad van ENCI groot genoeg'
17 april 1987: 'Kabinet: als mergelwinning over 30 jaar in gevaar komt. Afgraving plateau niet van baan'
19 september 1987: 'Grind en mergelwinning in Limburg: Milieufederatie blij met standpunt GS'
30 september 1987: 'Hoorzitting over mergel-winning in Limburg. Directie benadrukt Nederlandse karakter van ENCI'
5 december 1987: "'GS moeten Politieke verantwoordelijkheid nemen" VVD voor verder afgraven Plateau'

De Limburger Editie Roermond

- 19 november 1980: 'Amersfoortse onderzoekers: Vliegias kan mergel voor groot deel vervangen'
11 juli 1985: 'OR van ENCI: Raad van State veronachtzaming van werkgelegenheid'

De Limburger Editie Valkenburg

- 6 november 1982: 'Verontruste bewoners tot GS: ENCI brengt werkgelegenheid in gevaar'

Limburgs Dagblad

- 15 mei 1979: 'Kamerleden verwijten ENCI ontbreken van research'
9 oktober 1981: 'Alternatief voor Plateau. Natuur en Milieu: Sint Pietersberg verder afgraven'

Limburgs Dagblad Editie Mergelland en Maastricht

- 12 december 1987: "'Weten niet hoe gevoelig afgraving plateau ligt". VVD Margraten laaiend over visie kamerleden'

Thomas Rode

Een wereld van cement? De strijd om het Plateau van Margraten, 1976-1989

Op 16 januari 1991 had het voorbij moeten zijn, maar bij de cementfabriek ENCI in de Sint-Pietersberg ten zuiden van Maastricht was het een dag als alle andere. Traag laadden graafmachines mergel op grote vrachtwagens. Die brachten de mergel naar de klinkeroven. Daar werd hij gebrand en vervolgens in een cementmolen gemalen. Het eindproduct werd verpakt en aan de afnemers geleverd. Deze laatste fasen in het productieproces zouden wel in Maastricht blijven, maar de mergelwinning zelf had op deze dag in januari beëindigd moeten zijn. Het was de bedoeling dat de groeve vanaf die datum leeg was en dat ENCI elders mergel had gewonnen, namelijk op het Plateau van Margraten, waar zich eveneens grote hoeveelheden mergel in de bodem bevonden. Tot grote verbijstering van de bewoners van deze streek had ENCI in 1976 een vergunning aangevraagd om de mergelwinning daar in de periode tussen 1991 en 2030 ter hand te kunnen nemen. In korte tijd werden duizenden protestbrieven aan het provinciebestuur gestuurd. Het Plateau van Margraten was agrarisch gebied en als landschap uniek voor Nederland, maar daar had ENCI geen boodschap aan: voor het bedrijf telde slechts de mergel onder de grond. Om die mergel te kunnen winnen moest het plateau worden afgegraven. Er was per slot behoefte aan cement om huizen en bruggen te bouwen en straten aan te leggen. Daarvoor moest men bereid zijn offers te brengen, was het argument. Zo ontstond een belangenconflict: de plannen van ENCI waren veel burgers een doorn in het oog. Het conflict duurde dertien jaar en werd pas beëindigd toen de bevoegde minister in 1989 besloot ENCI geen toestemming te geven.

De centrale vraag van dit artikel is: hoe kwam het dat de beslissing aan het eind van deze dertienjarige periode (1976-1989) ten gunste van de tegenstanders van de mergelwinning op het plateau uitviel? Want de overheden hadden ENCI steeds gesteund en waren steeds tegemoet gekomen aan de wensen van het bedrijf. Hieronder passeren verschillende factoren de revue die een kleinere of grotere rol hebben gespeeld bij het negatieve besluit over de winning. Dit waren: het toenemende milieubewustzijn; nieuwe vormen van cementproductie, waarvoor minder mergel nodig was; diepere mergelwinning; en - *last but not least* - het protest van de actiecomités. Voordat deze factoren in het hiernavolgende worden behandeld, kijken we eerst naar de geschiedenis van de cementindustrie in Nederland.

De geschiedenis van de cementindustrie en het productieproces

In de loop van de twintigste eeuw werden steeds meer woningen in Nederland niet meer met bakstenen maar met beton gebouwd. Voor het maken van beton is cement, kiezel, zand en water nodig, waarbij cement het bindmiddel is. De grondstof voor cement is 'klinker', gebaseerd op gemalen kalksteen, zoals mergel. Om het eindproduct cement te krijgen zijn vele stappen noodzakelijk: de eerste stap is de mergelwinning zelf, zoals die plaatsvindt in de Sint-Pietersberg bij Maastricht. De mergelbrokken worden in stukken geslagen en met leem en vuursteen gemengd. Dit mengsel wordt gemalen, gedroogd, vermengd met leisteen en vervolgens in een oven gebrand. Er ontstaat een korrelige substantie, die portlandcementklinker wordt genoemd. Aan de klinker wordt een kleine hoeveelheid gips toegevoegd en in de cementmolen tot het eindproduct cement gemalen. Het geproduceerde cement wordt dan in silo's opgeslagen of in zakken verpakt.¹

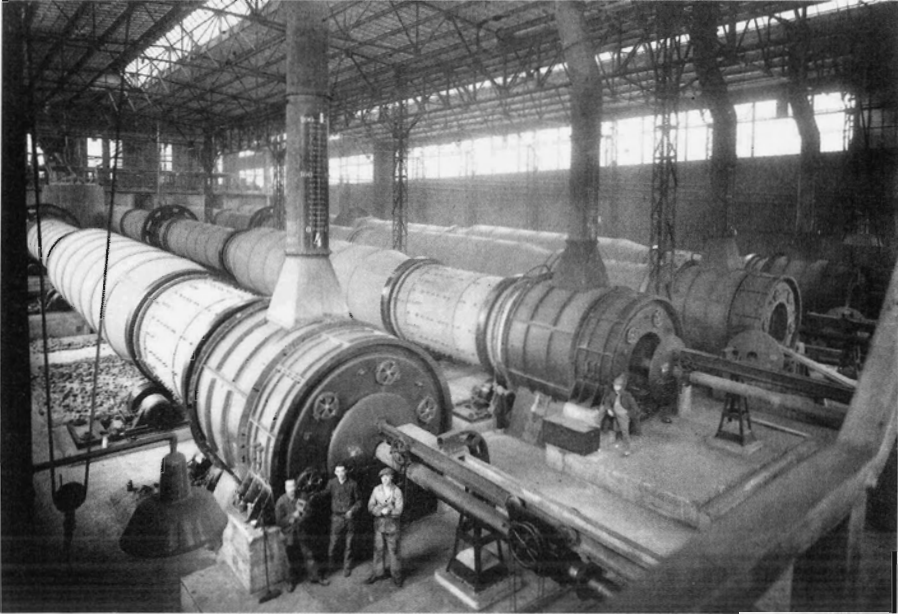
De eerste schriftelijke vermelding van cementgebruik in Nederland heeft volgens Heerding betrekking op een sluis in de buurt van Muiden in 1790. Volgens dit bericht waren alle betrokkenen zeer tevreden over dit nieuwe materiaal. Enkele decennia later, tussen 1820 en 1850, werd in Engeland het zogenaamde portlandcement ontwikkeld. Het verschil met 'normaal' cement is dat portlandcement gebrand wordt. In Nederland ontstond de eerste portlandcementfabriek in 1870 in Delfzijl. Slechts vijf jaar later werd er ook in Zuid-Limburg een cementfabriek opgericht. In Vijlen (bij Vaals) werd sindsdien 8.000 ton portlandcement per jaar geproduceerd.² ENCI kwam pas in 1926 in bedrijf; de afkorting ENCI staat voor 'Eerste Nederlandsche Cement Industrie', maar die is dus feitelijk onjuist. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog bleek dat de kleine Vijlense fabriek de vraag naar cement niet meer aan kon. In de oorlogsjaren kwam bovendien de import van cement uit Engeland, België en Duitsland vrijwel stil te liggen. Cement werd een schaars goed. Vandaar dat men besloot dat Nederland een eigen cementindustrie nodig had. De Sint-Pietersberg, waar men al sinds de middeleeuwen mergel had gewonnen, werd de plek van vestiging. De plek had goede transportmogelijkheden: de Maas en het kanaal van Luik naar Maastricht lagen vlakbij. ENCI werd opgericht door een Zwitsers-Belgische combinatie van Holderbank en CBR (*Cimenteries et Briquetteries Réunis*). Beide waren bekende namen in de cementbranche. In 1928 werd de eerste oven in gebruik genomen. In 1929 werd er al 161.000 ton cement verkocht, dat is ruim twintig keer zoveel als de capaciteit van de kleine fabriek in Vijlen.³ Tussen 1920 en 1930 was de vraag naar cement verdrievoudigd.⁴

1 A. Heerding, *Cement in Nederland* (Umwiden 1971) 226.

2 *Ibidem*, 65.

3 *Ibidem*, 113.

4 *Ibidem*, 116.

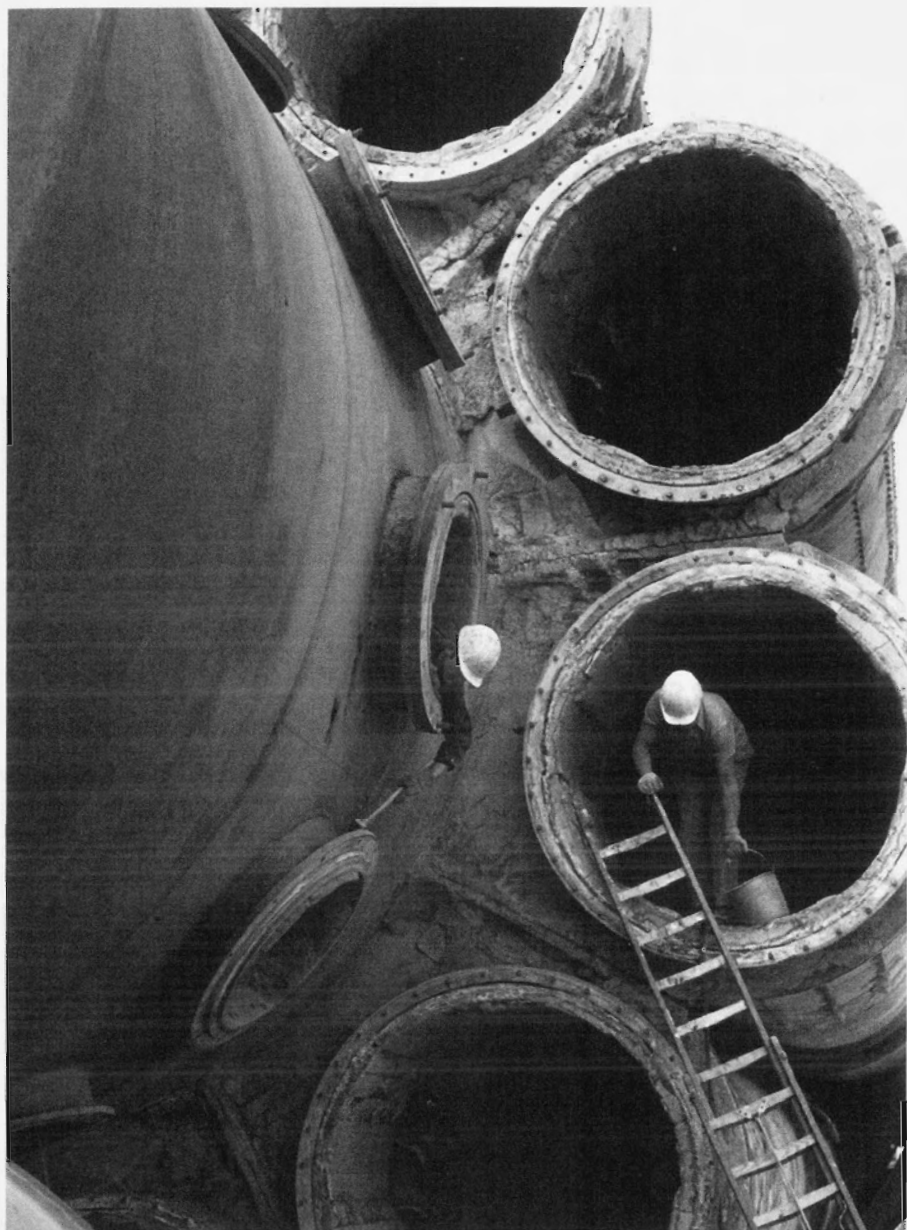
De vier ovens Noord op 21 juni 1929. De meest linkse figuur houdt een kijkglas in de hand waarmee hij in de felle gloed van de vlam kan kijken. Uit: Van mergel tot cement, 70 jaar ENCI, 1926-1996 (Maastricht 1996).

Gedurende de Tweede Wereldoorlog ging de productie door, maar op een lager niveau. Na de oorlog verwierf ENCI een concessie om gedurende zestig jaar mergel te winnen in de Sint-Pietersberg. Naast deze algemene concessie bleven vergunningen nodig voor de concrete plannen in kortere perioden. Aanvankelijk werden deze vergunningen slechts voor drie of vijf jaar toegekend; later werden ze langer geldig. Op deze manier werd de bureaucratie gereduceerd. Voor ENCI was dit een groot voordeel: het maakte ook investeringen op een grotere schaal mogelijk.

Door de naoorlogse wederopbouw steeg de vraag naar cement tot ongekende hoogte. Als gevolg van de oorlog waren veel woningen onbewoonbaar; wegen, havens en bruggen waren verwoest. Na het herstel van de schade lanceerde de overheid een wederopbouwprogramma, dat werkgelegenheid schiep voor duizenden bouwvakarbeiders. Niet alleen bouwvakarbeiders, ook cementproducent ENCI profiteerde van dit programma. Na de watersnoodramp van 1953 waren voor de bouw van dijken, dammen en bruggen in het kader van het Deltaplan opnieuw grote hoeveelheden cement en beton nodig.⁵ Het cementverbruik in Nederland steeg van 1,6 miljoen ton in 1950 tot 4,4 miljoen in 1965. Daarvan was respectievelijk 0,58 en 2,95 miljoen ton afkomstig van ENCI.⁶ Het niet door ENCI geleverde cement werd geïmporteerd.

5 A. Jamison e.a. *The making of the new environmental consciousness: A comparative study of the environmental movements in Sweden, Denmark and the Netherlands* (Edinburgh 1990) 124-125.

6 Heerding, *Cement in Nederland*, 159.

Onderhoudswerk in de reusachtige satellietkoelers van de in 1968 in gebruik genomen 'Oven 8'. Uit: Van mergel tot cement, 70 jaar ENCI, 1926-1996 (Maastricht 1996).

In 1967 verwierf ENCI een definitieve vergunning voor een periode van 25 jaar en een maximaal af te graven oppervlakte van 136,5 hectare. Deze vergunning werd 'uiterst' genoemd, omdat de rest van de Sint-Pietersberg tot natuurmonument werd verklaard. Dagbouw werd toegestaan in het gebied tussen de Van Schaikweg in het noorden tot de Observant in het zuiden en van de Maas in het oosten tot het ENCI-bos in het westen. ENCI mocht zo diep graven als technisch mogelijk was. De precieze plannen moesten per jaar in een werkplan worden beschreven en ingediend. Op grond van hun historische en culturele betekenis werden de hoeves Caestert, Zonneberg en Lichtenberg buiten het ENCI-gebied gehouden. De grenzen van deze maximale vergunning werden op een kaart ingetekend en met grenspalen in het landschap gemarkeerd. ENCI bezat nog 200 hectare grond buiten dit gebied; die moest het bedrijf aan de Provincie overdragen. Bovendien werd ENCI verplicht om een plan op te stellen voor het gebruik van het terrein na de beëindiging van de mergelwinning.⁷ Landschapsarchitect Vallen presenteerde dit plan in het begin van de jaren 1970. Hij stelde voor een 'mergelmeer' in het afgegraven gedeelte te laten ontstaan; het gebied daaromheen werd voor recreatie bestemd. Om dit plan te bekostigen moest ENCI tien cent per ton mergel in een fonds storten. Daaruit zou de herinrichting van het gebied na afloop van de mergelwinning moeten worden betaald.

In 1968 kocht ENCI een nieuwe oven voor 300 miljoen gulden. Het grote voordeel was dat de oven zeer economisch werkte, waardoor de prijs voor de productie per ton daalde. Een normale afschrijving betekende volgens ENCI echter dat deze oven gedurende veertig jaar in bedrijf zou moeten blijven. Vanuit dat perspectief zou de productie tot 2008 moeten doorgaan, langer dan volgens de toenmalige berekeningen mergel uit de Pietersberg zou kunnen worden gewonnen. Volgens die calculaties was de mergel op voordat de oven was afgeschreven. Daarom werd vanaf de vroege jaren zeventig naar een alternatieve winplaats gezocht.

Plannen voor een nieuwe groeve in de jaren 1970

De behoefte aan cement bleef doorgroeien tot 1973. De oliecrisis in dat jaar leidde tot een omslag in de bouwconjunctuur. Na een terugval van de vraag in 1974 trad snel weer herstel op en in de jaren daarna stabiliseerde de cementproductie op het niveau van ongeveer 5,5 miljoen ton per jaar.⁸ Het Nederlands Economisch Instituut (NEI) verwachtte een toename tot 6,6 miljoen ton in het jaar 1990.⁹ Daarna zou de vraag verder stijgen tot 7,3 miljoen ton. ENCI zou hiervan tweederde produceren; dit zou dus omstreeks 5 miljoen ton zijn. In 1970 was dit slechts 3,75 miljoen ton. Het probleem was alleen dat de mergelvoorraad in de Sint-Pietersberg bij een afgravingstempo van 5 miljoen ton per jaar in korte tijd uitgeput zou raken. Daarom begon ENCI naar nieuwe winningsgebieden te zoeken.

7 A. Nieste en M.A.H. Poesen, *Van mergel tot cement, 70 jaar ENCI, 1926-1996* (Maastricht 1996) 60.

8 J. Schreuder, J.W. Arntzen en L. Hordijk, *Cement en werkgelegenheid in Nederland* (Amsterdam 1980) 30.

9 J.D. Volmer, *Mergelwinning op en rond het Plateau van Margraten* (Maastricht 1976) 9.

Er waren twee opties: enerzijds de Rasberg, gelegen tussen Amby, Rothem, Berg en Terbijt en Bemelen, anderzijds het Plateau van Margraten in de buurt van Sibbe, Vilt, Welsden en Gasthuis. Enkele decennia daarvoor was afgraving van deze gebieden ook al naar voren gebracht als alternatief voor de afgraving van de Sint-Pietersberg, maar toen waren deze plannen verworpen.

ENCI liet de ecologische, economische, functionele en geografische aspecten van deze alternatieve locaties onderzoeken. De Rasberg had veel nadelen: het gebied had volgens landschapsonderzoekers een hogere zeldzaamheidswaarde. Bovendien was het moeilijker bereikbaar, werd het gebruikt voor de drinkwatervoorziening, was er minder mergel te winnen en zou de zichtbare schade aan het landschap groter zijn, mede vanwege de nabijheid van bebouwing. Het Plateau van Margraten was volgens hen landschappelijk minder waardevol, bezat een grotere mergelvoorraad en de dagbouw zou minder zichtbaar zijn. Met behulp van een acht kilometer lange tunnel wilde men de mergel van het plateau naar de oven in Maastricht transporteren. Er was wel een probleem: het Plateau van Margraten was bestemd als proefgebied voor een landschapspark. De conclusie luidde niettemin: 'Uit het voorgaande blijkt dat mergelwinning op het Plateau van Margraten op de meeste punten de minste bezwaren oproept en het meest economisch is'.¹⁰ Op grond hiervan ging ENCI zich richten op de toekomstige afgraving van het Plateau van Margraten.

Intussen had aandeelhouder CBR een nieuwe oven in bedrijf genomen in Lixhe (België), slechts een paar kilometer stroomopwaarts langs de Maas. Vanaf mei 1976 produceerde het bedrijf daar klinker die ook in Maastricht werd verwerkt. Het ging om 700.000 ton per jaar. ENCI benadrukte echter dat deze import niet per se altijd zou voortduren. Om die reden bleef men verder zoeken naar een nieuwe mergelwinplaats in Zuid-Limburg zelf.

Op 8 november 1976 was het zover: op die dag vroeg ENCI bij de Provincie Limburg vergunning aan voor de inrichting van een nieuwe groeve. In de aanvraag noemde men drie beweegredenen voor deze stap: als eerste voerde men de continuïteit van het bedrijf aan. Omdat men in de cementindustrie grote investeringen moest doen, zoals die in de nieuwe oven, was zekerheid over de mergelwinning gedurende een lange periode noodzakelijk. Om die reden moest men reeds in 1976 plannen maken voor de situatie na 1991. Als tweede argument noemde men de werkgelegenheid van de 900 werknemers, die ENCI in die tijd in dienst had. Bij een afwijzing van de vergunning dreigde ENCI de productie te staken en alle medewerkers te ontslaan. Deze aankondiging werd als politiek bedreigend ervaren, omdat de werkloosheid in Zuid-Limburg als gevolg van de mijnsluitingen enkele jaren daarvoor nog steeds zeer hoog was. Nergens in Nederland was het werkloosheidspercentage zo hoog als in Zuid-Limburg. Bovendien zouden door de sluiting van de fabriek ook 450 arbeidsplaatsen in toeleveringsbedrijven in gevaar komen, naast de 900 bij ENCI. Het derde argument had betrekking op het nationale belang van de cementindustrie. ENCI wees op de problemen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog, die destijds

¹⁰ *Ibidem*, 17.

aanleiding waren geweest voor de oprichting van ENCI. Het bedrijf benadrukte dat grondstoffen als mergel niet zo gemakkelijk ingevoerd konden worden als andere producten, zoals auto's. Daarom was een eigen Nederlandse cement-industrie van groot belang.¹¹

Bezwaren

Het was geen wonder dat de vergunningaanvraag voor de afgraving van het Plateau van Margraten tot protesten leidde. ENCI had dit al verwacht en diende de aanvraag daarom relatief vroeg in. Men wilde het protest tijd gunnen. Maar ENCI had er niet op gerekend dat het protest zo'n grote omvang zou krijgen. Binnen de kortste tijd spraken meer dan 8.000 mensen zich tegen het plan uit. De burgemeesters van Bemelen, Margraten, Valkenburg-Houthem en Wijlre stuurden op 14 februari 1977 een gezamenlijke protestbrief aan Gedeputeerde Staten. Zij stelden dat de afgraving tot grote landschappelijke schade zou leiden. Ook uitten zij hun zorgen over de drinkwatervoorziening, het toerisme, de werkgelegenheid in de agrarische sector, en de aantasting van het milieu. Gedeputeerde Staten ontvingen ook bezwaren van het ministerie voor Landbouw en Visserij en van de Land- en Tuinbouwbond. Beiden wezen op het unieke karakter van het landschap. In februari 1977 toonde *superintendent* Merlyn L. Grove van de nabijgelegen Amerikaanse militaire begraafplaats zich bezorgd over 'any activities which would detract from the dignity and aesthetic character of the cemetery site'. Gedeputeerde Staten antwoordden dat die zorg niet terecht was, omdat de afstand tussen de groeve en de begraafplaats minimaal 850 meter zou blijven.¹²

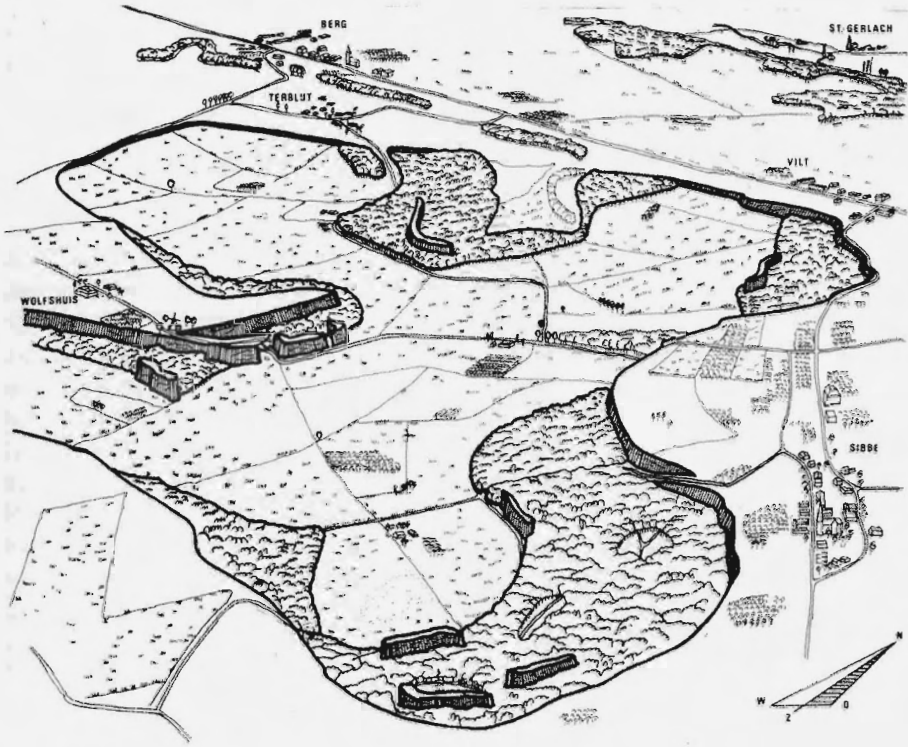
Ook de bewoners hadden kritiek op de argumenten van ENCI.¹³ Was een eigen Nederlandse cementindustrie wel echt noodzakelijk? Welke garanties waren er dat ENCI na 1991 werkgelegenheid zou blijven bieden aan 900 werknemers? Hoe zou het cementverbruik zich ontwikkelen? Wat gebeurde er met de boeren die de landbouwgrond op het plateau bewerkten? En was er niet een plan om het gehele Mergelland tot beschermd natuurgebied te maken?

Er bestond inderdaad een plan om 20.000 ha van het Mergelland tot Nationaal Landschapspark te verklaren. Maar de ideeën over dit soort landschapsparken stonden toen nog in de kinderschoenen. Bovendien betrof de afgraving slechts een klein deel van het beoogde natuurgebied.

11 B. Neeleman, *Het Plateau van Margraten* (Lelystad 1980) 5-10.

12 Provinciale Griffie van Limburg: Stukken betreffende de adviezen van gehoorde instanties, rubricering van ontvangen adviezen en bezwarenschriften (inclusief namenlijsten), 1977 Inv. nr. 04.09 / 4935.

13 Zie: Th. Postmes, *Antithese 2: De dans om het cementen kalf: adviezen en commentaren naar aanleiding van de Enci-aanvraag* (Maastricht 1979).

Situatieschets van de geplande mergelgroeve op het Plateau van Margraten. Uit: *Mergelwinning op en rond het Plateau van Margraten. Rapport van de Informele Werkgroep Mergelwinning, november 1976. Collectie SHCL.*

Voor ENCI telde dit argument daarom niet. Toch ging het wel om een bijzonder landschap:

We vinden in dit gebied de voor Zuid-Limburg karakteristieke droogdalen, grubben en holle wegen. Samen met de steile hellingen maken zij dit landschap tot iets unieks in Nederland. Verder treffen we hier ook nog een grote verscheidenheid in flora en fauna aan die elders in Nederland niet voorkomt.¹⁴

Om de waarde van het landschap te onderzoeken werd een commissie van deskundigen gevormd. De door Gedeputeerde Staten ingestelde commissie kwam tot de volgende conclusie:

De leden ervan kunnen niet ontkennen dat een afgraving inbreuk zal maken op de waarde en de schoonheid van het landschap. Een vakgroep van de Landbouw Hogeschool Wageningen kreeg de opdracht te onderzoeken wat de gevolgen voor het landschap zullen zijn. [...] De onderzoekers komen inderdaad tot de conclusie dat afgraving

¹⁴ I. van de Gazelle, *Mergelwinning op het plateau van Margraten* (z.p. 1980) 4.

afbreuk zal doen aan de schoonheid van het landschap. Niet alleen het landschap, maar ook het boerenbedrijf zal de gevolgen ondervinden.¹⁵

Dit was het volgende punt van kritiek: er waren 116 boerenbedrijven werkzaam op het plateau. Veel van die bedrijven verschaften levensonderhoud aan twee of meer gezinnen. Berekend werd dat ongeveer 200 mensen door de afgraving van het plateau getroffen zouden worden. De boeren klaagden dat ook zij het recht hadden hun bedrijf voort te zetten; dat was niet alleen aan grote bedrijven als ENCI voorbehouden. Hoewel ENCI beloofde de grond aan de bezitters terug te geven, maar dan 35 tot 40 meter lager, werden de betrokkenen daardoor niet gerustgesteld. De deklaag op het Plateau van Margraten was zeer vruchtbaar en er bestond twijfel of dat ook op de lager gelegen bodem het geval zou zijn. De fruittelers waren bang dat er meer vorstschade zou ontstaan, omdat de vorst in lager gelegen delen extremer is.

Men had ook twijfels over de door ENCI genoemde werkgelegenheid in de fabriek. Zou die tot in de jaren 1990 werkelijk gelijk blijven? Men wees erop dat ENCI de laatste jaren 150 werknemers ontslagen had op grond van de toenemende automatisering. Wie kon garanderen dat er in 1990 nog 900 mensen bij ENCI werkten?

Bovendien twijfelde men aan de cijfers over de toekomstige afzet van cement. ENCI gebruikte steeds cijfers van het NEI, terwijl het CBS voorzag dat de hoogconjunctuur in de bouw ten einde zou komen. De tegenstanders van de afgraving stelden voor cement uit Duitsland te importeren, waar overproductie was. In een verenigd Europa moest dat geen probleem zijn, vonden zij. De protesten leidden ertoe dat Gedeputeerde Staten geen beslissing durfden te nemen:

De weerstand was zo sterk dat de Provincie, die tot dan toe rücksichtslos werkgelegenheid boven milieu liet prevaleren, die keuze deze keer niet aandurfde. Weliswaar werd aan de Kroon positief geadviseerd (omdat de schade na de afgraving niet opweegt tegen de schade die aan de werkgelegenheid in de toch al zwakke regio Zuid-Limburg wordt toegebracht), maar men durfde zelf geen besluiten te nemen.¹⁶

Gedeputeerde Staten lieten de termijn van negen maanden, waarin een beslissing over de aanvraag moesten worden genomen, verstrijken. Op deze manier werd automatisch een hogere instantie bevoegd. Na de verstrijking van de termijn ging ENCI in beroep bij de Kroon om het belang van de aanvraag te onderstrepen. Gedeputeerde Staten moesten de regering niettemin van advies dienen en stelden daarvoor de 'Commissie Ontgronding Margraten Plateau' in, die binnen twee jaar een advies aan Gedeputeerde Staten moest uitbrengen.

15 Neeleman, *Plateau van Margraten*, 10-11.

16 H. Bemelmans(ed.), *De wal en het schip: Actievoeren voor natuur en milieu in Limburg* (Bemelen 1989) 16.

Het rapport van de 'Commissie Ontgroning' en de milieubeweging

De commissie bestond uit achttien leden van verschillende organisaties, politieke partijen en verenigingen. Op 29 april 1978 bracht de commissie advies uit. Zes leden waren zonder meer tegen afgraven, elf waren daar onder voorbehoud voor. Het voorbehoud betrof in hoofdzaak de werkgelegenheid.¹⁷ Op 18 mei 1978 legden Gedeputeerde Staten dit advies voor aan Provinciale Staten. Ook deze spraken zich uit voor de toekenning van de vergunning. Twee dagen later bleek hoe woedend de bevolking daarover was. In allerijl hadden de tegenstanders een protestmars georganiseerd. Op 20 mei 1978 verzamelden zich meer dan 8.000 mensen op het dorpsplein van Cadier en Keer. De toeloop was zo groot dat de NS speciale treinen naar Maastricht en aansluitend busvervoer naar Cadier en Keer moest inzetten:

De dagen ervoor had het flink geregend, maar die dag was het droog. Langzaam stroomde het plein vol – met mensen uit de dorpen en steden in de buurt, maar ook met milieuactivisten, natuurliefhebbers, beroepsactievoerders en vakantiegangers uit de rest van het land. Spandoeken staken boven de duizenden hoofden uit: 'Gedeputeerde Staten veeg je eigen gat af', en: 'Geen mergel uit Margraten'. Acht- tot tienduizend mensen trokken mee, nog meer dan het aantal dat schriftelijk bezwaar had gemaakt.¹⁸

Toen ze langs het enorme gat van de al bestaande groeve bij 't Rooth trokken lieten veel deelnemers volgens Nanne Dorren luid hun afschuw blijken. Uit deze groeve werd door het bedrijf Nekami mergel gewonnen voor de productie van kunstmest. Het gaf een idee over hoe het hele plateau er na de afgraving door ENCI uit zou komen te zien.

Maar niets scheen te helpen: twee weken later stuurde gouverneur Sjeng Kremers een brief aan het ministerie met het rapport van de commissie en het positieve advies van Gedeputeerde Staten. Kremers had twee argumenten voor dit positieve advies: ten eerste het belang van ENCI als grote werkgever in de regio Maastricht; ten tweede vond hij het belangrijk dat Nederland een eigen cementindustrie behield.¹⁹ Daarom zou het ministerie de aanvraag van ENCI moeten goedkeuren. Kremers noemde wel een aantal beperkende voorwaarden. Ten eerste zou de concessie niet voor een veertigjarige periode moeten worden toegekend, maar voor twintig jaar, en daarna voor tweemaal tien jaar. Ten tweede moest ENCI de hele periode tenminste 750 arbeiders tewerkstellen. Ten derde moest de afgegraven mergel in Limburg verwerkt worden. Ten vierde mocht niet meer dan 30 hectare in het totale concessiegebied tegelijk worden afgegraven. De voorbereiding en afbouw moesten aldus planmatig worden uitgevoerd, in tegenstelling tot die van de Sint-Pietersberg, waar thans nog steeds

¹⁷ Neeleman, *Plateau van Margraten*, 19.

¹⁸ N. Dorren, *De duivel groef een paradijs: Het verhaal van een Zuid-Limburgs dorpje aan de rand van de afgrond* (Rotterdam 2005) 113.

¹⁹ Postmes, *Antithese* 2, 71.

Beeld van de protestmars tegen de plannen tot afgraving van het Plateau van Margraten in Cadier en Keer, 20 mei 1978. Foto: Frans Welters, copyright Media Groep Limburg.

een uitgebreide dagbouw plaatsvindt die zich nog vrijwel nergens in een eindstadium bevindt. Ook na dit advies, dat opnieuw werkgelegenheid voorrang gaf boven natuurbescherming, kwam het nog niet tot een eindbeslissing. Het zou nog zeven jaar duren voor het ministerie een voorlopig besluit bekend zou maken.

De tegenstanders gebruikten deze tijd om hun positie duidelijk te maken en op schrift te stellen. In 1978/79 gaf het inmiddels gevormde Comité Mergelland twee publicaties uit met de titel *Antithese I* en *II*. De titels waren een zinspeling op een ENCI-rapport dat *Synthese* heette. Beide publicaties bevatten veel argumenten waarom het afgraven van het Plateau van Margraten niet zinvol was. Bovendien toonden ze aan dat er ook alternatieven bestonden. Hierboven heb ik al een aantal van de in deze publicatie opgenomen tegenargumenten genoemd. De stukken van het Comité Mergelland vielen, zoals vele ecologisch gemotiveerde stukken rond het jaar 1980, op door 'a dominant orientation towards realism and concrete alternatives'.²⁰ Volgens sociale wetenschapper Jamison, die onderzoek deed naar de milieubeweging in Nederland, was die in de jaren 1960 en 1970 vooral gericht op 'changing basic societal values and norms'.²¹ In de jaren 1980 daarentegen 'they put major emphasis on influencing government policy and the development of exemplary alternative strategies'.²² Sindsdien probeerden

20 Jamison e.a., *New environmental consciousness*, 177.

21 *Ibidem*, 10.

22 *Ibidem*, 145.

actiegroepen niet meer het hele 'systeem' te veranderen, maar concentreerden zij zich op de oplossing van concrete problemen en pasten zij hun strategieën daarop aan.

Dat gold ook voor het Comité Mergelland. De milieubeweging stelde bijvoorbeeld voor dat ENCI meer hoogoven- en vliegascement zou produceren. Voor deze cementsoorten was minder mergel nodig dan voor portlandcement. Zij baseerde zich daarbij op gegevens van ENCI zelf.²³ Met dit voorstel werd voor het eerst een uitweg genoemd die pas jaren later aan de oplossing van het probleem zou bijdragen. Het Comité Mergelland was zijn tijd daarmee ver vooruit. Het liep met deze strategie van concrete alternatieven voorop in vergelijking met andere milieugroepen, die deze aanpak in de jaren 1980 in heel Nederland zouden overnemen:

In sum, we can conclude that in the course of the 1980s most Dutch environmentalists have tended to become more 'realistic' and to focus on concrete alternatives which can be implemented within the present industrialised society.²⁴

Een van de redenen waarom veel Nederlanders gealarmeerd waren en zich steeds meer zorgen gingen maken over het milieu was zeker het 'Rapport van de Club van Rome'. Dit rapport stelde vast dat de periode van economische groei sinds de Tweede Wereldoorlog niet eeuwig zou kunnen voortduren. De groei had weliswaar rijkdom gebracht, maar tegelijkertijd ook grote vervuiling en milieuschade. Schaarste aan grondstoffen bij een toenemende wereldbevolking zou onvermijdelijk leiden tot een 'einde aan de groei'.

These ideas of the Club of Rome soon found many supporters among the Dutch public because they corresponded very well with already existing, yet not so explicitly defined, feelings of discontent. It seemed as if in this book all the pieces of the puzzle, so to speak, had fallen together in the right place.²⁵

Nog een onderzoeksrapport en nog meer protest

In 1980 verscheen een rapport over de werkgelegenheidseffecten van de cementproductie. Dit rapport, getiteld *Cement en Werkgelegenheid*, was in opdracht van de regering opgesteld door de Amsterdamse economen Schreuder, Arntzen en Hordijk. Het rapport analyseerde de werkgelegenheidsontwikkeling in Zuid-Limburg. Tussen 1971 en 1976 was het aantal arbeidsplaatsen in de regio Maastricht-Valkenburg met 5,2 procent afgenomen. Dat was de helft gunstiger dan de ontwikkeling in de regio Heerlen, waar de werkgelegenheid met 10,4 procent was gedaald. ENCI zorgde voor 1,3 procent van de totale werkgelegenheid in de regio Maastricht-Valkenburg; als die zou verdwijnen zou dat dus een

23 Postmes, *Antithese* 2, 72.

24 Jamison e.a. *New environmental consciousness*, 178.

25 *Ibidem*, 136.

duidelijk effect hebben op de omvang daarvan. Het toekomstig aantal arbeiders in de fabriek was mede afhankelijk van de verwachte vraag naar cement. Daarom deden de economen ook onderzoek naar de toekomstige behoefte aan cement. De Stichting Natuur en Milieu had daarover cijfers gepubliceerd die duidelijk afweken van die van het NEI en van ENCI zelf. Het NEI voorzag een verbruik van 6,6 miljoen ton in 1990, maar volgens de Stichting Natuur en Milieu zou dat slechts 4,2 miljoen ton zijn (zie hierna tabel 1). Maar de werkgelegenheid was ook afhankelijk van andere factoren, met name de arbeidsproductiviteit, het hergebruik van het afval, en de rol van hoogovencement in verband met de benodigde hoeveelheid klinker. Al met al kwam men tot de volgende conclusie:

In vele gevallen wordt de werkgelegenheid bij Enci Maastricht, ondanks het eventueel verlenen van de Margratenconcessie, veel lager dan het in de concessieaanvraag genoemde getal. [...] Vooral door het hergebruik van afvalstoffen en/of bij lagere vraag zullen het zelfs duidelijk minder dan 750 arbeidsplaatsen zijn. Vanuit het oogpunt van werkgelegenheid is het niet nodig de Margraten concessie nu te verlenen, zo men in de Sint-Pietersberg ook na 1991 mergel gaat winnen.²⁶

Dit was een glasheldere uitspraak, ook al legden de onderzoekers er de nadruk op dat hun prognoses onzeker waren. Voor betrouwbaarder voorspellingen zou men nog enige jaren moeten wachten.

Het werd steeds duidelijker dat de argumenten van ENCI voor het afgraven van het plateau op twijfelachtige aannames berustten. Men vroeg zich ook af hoeveel mergel er eigenlijk nog in de Sint-Pietersberg kon worden gedolven. Na voorstellen van het Comité Mergelland en de economische onderzoekers om meer mergel uit de bestaande groeve te winnen, kwamen ook Gedeputeerde Staten met een reactie. Op 23 juni 1981 deelden zij ENCI mee 'in beginsel geen bezwaar te hebben tegen het na 1991 voortzetten van de ontgroningen zoals die mogelijk is krachtens de huidige vergunning'.²⁷ ENCI bestreed dit zo snel mogelijk. Het bedrijf verklaarde dat dat ten hoogste nog vijf jaar mogelijk was en onderstreepte dat een oplossing voor een langere termijn noodzakelijk bleef.

Terwijl de politici discussieerden over de vraag of verlenging van de ontgrondingsvergunning voor de Sint-Pietersberg het probleem zou kunnen oplossen, nam het protest steeds grotere omvang aan. In 1982 vestigde de Milieufederatie zich in de Van Tienhovenmolen, een markante graanmolen midden op het plateau, die door de plannen met sloop werd bedreigd. Aan de wieken van de molen werden spandoeken opgehangen met het opschrift 'Afgraven? Nooit!' en vergelijkbare leuzen. Veel foto's in de pers en televisieberichten toonden steeds weer de molen, zodat die een symbool werd van het protest tegen de afgraving.

26 Schreuder, Arntzen en Hordijk, *Cement en werkgelegenheid*, 81.

27 Raad van de Waterstaat, *Beroepschrift van de ENCI N.V. te Maastricht tegen de weigering ex lege van vergunning voor een ontgroning in de gemeente Margraten enz.* ('s-Gravenhage 1982) 13.

De met afbraak bedreigde Van Tienhovenmolen op het Plateau van Margraten, actiecentrum en symbool van het verzet tegen de afgraving. Uit: *Van mergel tot cement. 70 jaar, ENCI, 1926-1996* (Maastricht 1996).

'De plek was vooral strategisch gekozen: het voelde voor de tegenstanders van de afgraving als een bezetting van het bedreigde gebied'.²⁸ Bijeenkomsten en vergaderingen werden vanwege de ruimte en de gezelligheid gehouden in het nabijgelegen Café 't Plateau in de buurtschap Gasthuis. Elke zondagavond kwam men daar bijeen om de nieuwste ontwikkelingen te bespreken.

Alternatieven

In 1982 bracht de Raad van de Waterstaat, een adviesorgaan van het ministerie, een rapport uit met een helder advies: het plateau mag alleen afgegraven worden als er nergens anders meer mergelvoorraden voorhanden zijn. ENCI moest zich in de ogen van de Raad kunnen blijven voorzien van grondstoffen:

Dit bedrijf is in het bijzonder uit het oogpunt van werkgelegenheid, maar ook ten gevolge van de economische activiteit die van het bedrijf uitgaat van te groot belang dan dat zou kunnen worden overwogen het voortbestaan ervan in gevaar te brengen.²⁹

²⁸ Dorren, *De duivel groef*, 116.

²⁹ Raad van de Waterstaat, 5.

Vanwege het belang van ENCI voor de Zuid-Limburgse economie kwam de Raad van de Waterstaat met zes alternatieve oplossingen, waardoor het mogelijk zou worden dat ENCI door kon gaan met produceren zonder dat het Plateau van Margraten zou worden aangetast.

Het eerste alternatief was de diepwinning, dat wil zeggen dat men ook mergel op grotere diepte zou kunnen gaan winnen dan tot dusver (tot dan toe tot +20m NAP), zodat men langer gebruik zou kunnen maken van de in de Pietersberg aanwezige mergelvoorraad. Maar de kwaliteit van de dieper te winnen mergel zou wel eerst moeten worden onderzocht. Het tweede alternatief was een horizontale uitbreiding van de groeve. Dat was minder realistisch, omdat de resterende Pietersberg sinds 1967 beschermd natuurgebied was en de groeve dan nog dicht bij de stad Maastricht zou komen te liggen. Als derde alternatief werd mergelwinning in de grindgaten bij Eijsden genoemd. Onder het daar gewonnen grind kwam ook mergel voor, hoewel niet in de hoeveelheden die ENCI nodig had. Bovendien was het transport een probleem door het ontbreken van een brug over de Maas. Het vierde alternatief was het importeren van cement uit Duitsland en België. Volgens ENCI zou dit door de transportkosten tot hogere prijzen leiden en op den duur tot het einde van de Nederlandse cement-industrie. Het vijfde alternatief was de import van mergel uit België. Dit was nadelig voor de Belgen, omdat dan hun landschap zou worden aangetast en zij hun mergel zelf niet optimaal zouden kunnen benutten. Het zesde alternatief was een geheel of gedeeltelijke omschakeling op hoogoven- en vliegascement. Deze mogelijkheid werd als veelbelovend beschouwd, omdat die zowel grondstof bespaarde als afval hergebruikte. Men kon zo twee vliegen in een klap slaan.³⁰

In dit rapport werden ook culturele en historische aspecten genoemd: de Romeinse weg van Maastricht naar Aken, de Van Tienhovenmolen en het gehucht Wolfshuis waren van grote culturele waarde en werden door de afgraving bedreigd. Bovendien zou het gebied door het lawaai en het stof van het afgraven voor toeristen veel minder aantrekkelijk worden. Ten derde zou de groeve de historisch gegroeide samenhang tussen de dorpen verbreken en tot vereenzaming leiden, omdat de onderlinge communicatie zou worden afgebroken en verbindingswegen zouden verdwijnen.

Tot slot vergeleek men de sterk afwijkende prognoses over de cementbehoefte van het Nederlands Economisch Instituut en de Stichting Natuur en Milieu (tabel 1). Zoals te verwachten gebruikte ENCI de verwachte stijging om de behoefte aan een nieuwe afgraving te onderbouwen, terwijl de actiecomités de prognose van de afnemende behoefte hanteerden. Het rapport van de Raad deed hier verder geen uitspraak over, maar suggereerde met de hierboven genoemde alternatieven wel oplossingen.

In dezelfde periode begon ENCI in Maastricht vliegascement te produceren. Met een commerciële truc werd die op de markt gebracht. ENCI verhoogde de prijs van portlandcement, zodat er een prijsverschil van f 11,55 ontstond tussen het duurdere portlandcement en het goedkopere hoogovencement. De prijs van

³⁰ *Ibidem*, 32-39.

	NEI	St. Natuur en Milieu
1980	5700	
1985	6300	4960
1990	6600	4170
1995	7100	
2000		3540
	(x 1000 ton)	

Tabel 1. De cementbehoefte volgens het NEI en de Stichting Natuur en Milieu, 1980-2000

vliegascement werd bepaald op een niveau tussen de beide andere in. Deze cementsoort werd gemaakt met verbrandingsafval (as) van kolencentrales. Gemengd met een kleine hoeveelheid mergel ontstond zo een cementsoort die vrijwel even goed was als zuiver portlandcement. Voor de mergelwinning in de Sint-Pietersberg betekende dit dat er nu duidelijk minder mergel per ton cement nodig was, waardoor het tempo van uitputting omlaag ging en de te winnen voorraden langer beschikbaar bleven. De afnemers accepteerden de nieuwe cementsoort snel. Al in 1983 daalde de hoeveelheid gewonnen mergel; in de jaren daarna kwam die bij gelijke cementverkoop uit op ongeveer 25 procent van het niveau daarvoor.³¹

In 1983 liet ENCI onderzoek doen naar de mogelijkheid van een diepere mergelwinning. Aan Willem Duynstee, student aan de Technische Hogeschool Delft, werd opdracht gegeven de verschillende aardlagen in de Pietersberg te analyseren. Zijn onderzoek begon op het maaiveld en gingen tot een diepte van 35 meter onder NAP. Voor een goed begrip is het nuttig om te weten dat de top van de Pietersberg ongeveer 100 meter boven NAP ligt. De grond in de top laag is ongeveer vijftien meter dik. Om de mergel te bereiken was deze top laag in het concessiegebied van ENCI afgegraven en op een kunstmatige heuvel gestort, 'D'n Observant' genaamd. De Observant heeft een hoogte van 160 meter boven NAP en is daarmee het hoogste punt van de huidige Pietersberg. In de bodem bevindt zich tussen +85 en +50 meter NAP kalksteen dat men Maastrichts krijt noemt. De mergel daaronder heet Gulpens krijt. De hoger gelegen mergel is van betere kwaliteit dan de lagere. Onder de +5 meter NAP wordt de kwaliteit nog slechter. Bovendien ligt de mergel beneden de +45 meter onder de grondwaterpiegel. De daar gewonnen mergel zou eventueel gedroogd kunnen worden, maar ENCI heeft gekozen voor een kunstmatige daling van het grondwaterpeil. Als je thans aan de rand van de groeve staat zie je dus geen grondwater, maar het kwaliteitsverschil van de lagen is goed te herkennen: het Maastrichts krijt is lichtgeel, terwijl het Gulpens krijt grijs is. De uitkomst van Duynstee's rapport was dat ENCI tot +5m NAP zonder problemen mergel kon winnen.³²

31 ENCI-archief, geen inv.nr.: 'Gebruikte kalksteen'.

32 W.J.M. Duynstee, *Diepwinning in de ENCI-groeve* (Delft 1983) 2.16, 5.1-6.65.

Er was in deze jaren veel gebeurd en het leek erop dat de bedreiging van het Plateau van Margraten kon worden afgewend. Maar misschien was deze hoop kortzichtig. Gedeputeerde Staten lieten het ministerie van Verkeer en Waterstaat in 1984 weten dat alle genoemde alternatieven slechts gedurende korte tijd soelaas zouden bieden en dat zij vast hielden aan hun in 1978 uitgesproken 'ja'. De werkgelegenheid was voor de regering doorslaggevend en die kon alleen door afgraving van het plateau voor langere tijd worden gegarandeerd.

De regering neemt een besluit

Onder de kop 'Enci krijgt geen vergunning voor winning kalksteen Margraten' publiceerde de *Staatscourant* van 1 juli 1985 het besluit van minister Neelie Smit-Kroes dat er 'voorlopig geen vergunning zal verleend worden [omdat] de Enci naar verwachting nog ongeveer twintig jaar kalksteen voor de cementindustrie in de Sint-Pietersberg kan winnen'.³³ Het besluit werd ondersteund door een uitspraak van de Raad van State. Het woord 'voorlopig' was daarbij van belang, want de minister meldde verder dat haar ministerie een lange-termijnbeleid voor de winning van oppervlaktegrondstoffen aan het voorbereiden was: 'Deze landelijke beleidsnota zal een termijn bestrijken die aanzienlijk langer is dan twintig jaar, voor zover het de kalksteenvoorziening voor de cementbereiding betreft'.³⁴ Hoewel het hier slechts om een voorlopig besluit ging, vierden de tegenstanders van de afgraving dit succes die avond uitbundig in Cafe 't Plateau.

Een overwinning voor de een betekent altijd een nederlaag voor de ander en dat was hier ook het geval: ENCI's plannen waren als een kaartenhuis ineengestort. Het bedrijf moest nu snel een alternatieve oplossing vinden. Al op 1 november 1985 lag er een aanvraag bij Gedeputeerde Staten om de mergelafgraving in de Pietersberg te mogen voortzetten. Directeur Vossen schreef:

Aangezien het onze intentie is om de mergel op de Sint-Pietersberg zo maximaal mogelijk te exploiteren, stellen wij uw College voor een nieuwe vergunning te verlenen tot een maximale winddiepte van 5m +NAP (thans is toegestaan tot 20m +NAP). [...] In verband met het bovenstaande verzoeken wij uw College de gevraagde vergunning tot het jaar 2010 te verlenen.³⁵

ENCI hield vast aan meerdere plannen. Volgens Martin Poesen, de toenmalige PR-man van ENCI, hield men alle mogelijkheden open. 'Wij zeiden steeds dat wij het Plateau van Margraten vroeger of later moesten gaan afgraven'. ENCI wedde nu op twee paarden: enerzijds de verlenging van de vergunning voor de Sint-Pietersberg, anderzijds hoopte men dat Neelie Smit-Kroes het Plateau van Margraten toch voor afgraving door ENCI zou bestemmen. Als beide plannen waren doorgegaan had ENCI nu een mergelvoorraad voor de komende 100

33 'Enci krijgt geen vergunning voor winning kalksteen Margraten', *Staatscourant* 1 juli 1985, 3.

34 *Ibidem*.

35 ENCI Maastricht, *Mergelwinning op de Sint Pietersberg* (Maastricht, 1 november 1985).

jaar gehad, aldus Poesen. Aanvankelijk zag het er inderdaad zeer goed uit voor ENCI. In 1987 verscheen het ontwerp-rapport over de winning van oppervlaktegrondstoffen onder de titel *Gegronde ontgronden* en daarin werd het Plateau van Margraten opnieuw genoemd als afgravingsgebied. De eigen cementvoorziening was daarvoor het voornaamste argument. Het plan had bovendien betrekking op de komende 30 tot 40 jaar en de in die tijdspanne benodigde voorraden waren alleen in het plateau beschikbaar.³⁶ Dat was een goed voorteken voor ENCI, waardoor vele tegenstanders wakker schrokken.

In de tussentijd was het rustig geworden rondom de vergunningaanvraag van ENCI. Er was weinig tegenstand tegen het plan om de groeve in de Pietersberg verder af te graven. Volgens Judith Smeets, bewoonster en tegenstandster van afgraving van het plateau, 'was iedereen [eigenlijk] blij dat ENCI nu eindelijk ook naar een alternatief zocht'. Het belangrijkste was dat het Plateau van Margraten onaangetast bleef – daarvoor bracht men graag het offer van een vijftien meter diepere groeve in de Sint-Pietersberg. En als de werkgelegenheid bij ENCI zo behouden kon blijven, was dat alleen maar voordelig. Dus werd dit voorstel niet alleen gesteund door de deskundigen en de provinciale overheid, maar ook door de actiecomités. Op 28 juni 1988 kreeg ENCI een ontgrondingsvergunning tot 2010 en tot een diepte van 5 meter boven NAP. ENCI werd nog wel verplicht twee aanvullende stukken aan te leveren: een nieuw plan voor de toestand na de beëindiging van de mergelwinning en een onderzoek naar de effecten van de diepwinning op de grondwaterstand in de omliggende gebieden.³⁷ ENCI's toekomst was zeker gesteld, maar de vraag wat er nu met het Plateau van Margraten ging gebeuren, bleef voorlopig open staan.

Toen de discussie naar aanleiding van *Gegronde Ontgronden* opnieuw oplaaide werd ook Herman Kaiser, de jonge CDA-burgemeester van de gemeente Margraten, actief. Hij wist dat Neelie Smit-Kroes op een partijbijeenkomst van de VVD in Weert zou zijn. Via een kennis liet hij zich bij de liberalen uitnodigen. Hij werd aan haar voorgesteld en nodigde haar uit voor een bezoek aan het plateau: 'Ik beloofde haar dat het een beschaafd bezoek zou worden'.³⁸ Zes weken later was het zover: Smit-Kroes bezocht het plateau op een druilerige 4^e januari 1989. Voor de bevolking leek het alsof de koningin op bezoek was: 'Ze is amper uit de bus gestapt of ze wordt door fruitteler Gorissen voor de keuze gesteld: een brok mergel of een appel. Ze kiest ter plekke voor de appel'.³⁹ Velen zagen dit als een hoopvol teken. Op de afsluitende persconferentie zei ze dat ze de hele kwestie serieus ging bekijken.⁴⁰ Al twee weken later kreeg Kaiser een telefoontje van de minister met de boodschap: 'Burgemeester, u mag uw plateau behouden'.⁴¹ Herman Kaiser was volkomen verrast en realiseerde zich pas na enige ogen-

36 Bemelmans, *De wal en het schip*, 17.

37 Gedeputeerde Staten van Limburg, *Ontgroning ENCI in groeve St. Pietersberg (dossier 54). Beslissing van de Gedeputeerde Staten van Limburg (Maastricht, 28 juni 1988)* 4.

38 Dorren, *De duivel groef*, 119.

39 P. Lemmens, 'Een persoonlijke impressie', *Limburgs Milieu* (18) 2, 14.

40 Dorren, *De duivel groef*, 119.

41 *Ibidem*, 120.

Minister Neelie Smit-Kroes bezocht op 4 januari 1989 het Plateau van Margraten. Ze mocht kiezen: een brok mergel of een appel. Ze koos de appel. Foto: Frans Welters, copyright: Media Groep Limburg.

blikken wat er gebeurd was. De actiecomités en de bewoners hadden de gigant ENCI bedwongen en het plateau gered. Neelie Smit-Kroes berichtte ENCI dat de afgraving geen instemming van de bevolking had. Bovendien had het Plateau van Margraten grote ecologische, landschappelijke en historische waarde. Daarom moest het behouden blijven. Het argument van de eigen cementvoorziening had in het perspectief van 'Europa 1992' geen betekenis meer, schreef de minister. In de eindversie van *Gegrond Ontgronden* werd het plateau niet meer als geschikt gebied voor de mergelwinning genoemd. Het plateau was van de ondergang gered.

Dat was mede mogelijk geworden door de besparing op mergelgebruik die ENCI had doorgevoerd. Zowel de invoering van vliegascement als de dalende vraag naar cement leidden tot een verminderde winning per jaar. Terwijl ENCI in 1970 nog 4 miljoen ton mergel had afgegraven, was dit in 1989 slechts 1,3 miljoen ton. De afzet van cement daalde in dezelfde periode van 2,3 miljoen tot 1,8 miljoen ton.⁴² Opmerkelijk is dat de afgegraven hoeveelheid mergel veel sterker was gedaald dan de afzet van cement. Aan het eind van de jaren 1980 gebruikte men veel minder mergel per ton cement dan twintig jaar eerder. Dat ook de vraag naar cement terugviel bevestigde de door de actiecomités gehanteerde prognose. De verminderde afzet van ENCI had twee oorzaken: de

42 Archief ENCI, geen inv.nr.: 'Gebruikte kalksteen'.

hoogconjunctuur in de bouw was ten einde en Nederland importeerde grotere hoeveelheden cement uit het buitenland.

Voor ENCI betekende het 'nee' van Smit-Kroes een totale nederlaag. Uit haar brief blijkt dat het in de nationale politiek niet goed mogelijk is in te gaan tegen een zo duidelijk gearticuleerde wil van de bevolking. Dat moest ENCI ook erkennen. Ook schrijfster Nanne Dorren verbaasde zich over de verandering van opvatting van de minister. Haar partij, de VVD, was het bedrijfsleven steeds goed gezind geweest. Nu liet zij de belangen van het milieu prevaleren boven die van het bedrijfsleven. Dorren verklaart deze verandering als volgt:

Het milieu was in, en de VVD had met de opeenvolgende milieuministers Pieter Winsemius en Ed Nijpels laten zien dat onderwerp serieus te nemen. Kroes, die beschikte over een goede antenne voor maatschappelijke ontwikkelingen, wist dat het milieu iets was waarmee ze terdege rekening moest houden.⁴³

De toekomst van het Plateau van Margraten was nu veilig gesteld - althans voor zover het de ontgrondingsvergunning van ENCI betrof. Het bedrijf Ankersmit, daarvoor Nekami genaamd, wint tot op heden mergel voor de kunstmestfabricage in de kleine groeve waar de protestdemonstratie in 1978 langs liep. Het laatste woord over uitbreiding van deze groeve is nog niet gezegd.

Ook ENCI toonde zich in 1989 niet zo gemakkelijk verslagen. In de discussies over het plan voor de Pietersberg na beëindiging van de mergelwinning werden nieuwe elementen ingebracht. In het nieuwe Plan Taken, genoemd naar de landschapsarchitect Taken, werd plotseling voorgesteld de Observant en het noordelijk deel van de concessie af te graven.⁴⁴ Eigenlijk was dit nieuwe plan alleen bedoeld om het oude Plan Vallen aan te passen aan de veranderingen in de vergunning van 1988 (diepwinning en verlenging van de termijn). Het was onduidelijk waarom deze nieuwe gebieden, die volgens het Plan Vallen afgewerkt waren, nu toch afgegraven zouden moeten worden. Gedeputeerde Staten van Limburg gingen zonder wijzigingen akkoord met het Plan Taken, mogelijk omdat men ENCI wilde compenseren voor het verlies van het Plateau van Margraten. Net als het Plan Vallen, stelde het Plan Taken voor een groot meer aan te leggen in de afgegraven groeve. Daarnaast zou nu ook een meer op de plek van de Observant moeten komen. De Observant ligt binnen de concessiegrens van 1967, dus afgraving zou daar niet mee in strijd zijn. Niettemin was dit wel in strijd met het Plan Vallen uit 1974. Toen actiecomités dit serieuze verschil omstreeks 2000 hadden ontdekt, gaf ENCI het plan om de mergel onder de Observant af te graven op.

43 Dorren, *De duivel groef*, 121.

44 Taken Landschapsplanning bv. *Landschapsplan St. Pietersberg - ENCI GROEVE, Plan van Eindtoestand 01-05-1990*.

Besluit

In een interview met de toenmalige ENCI-directeur Jan de Jong sprak hij, ruim twintig jaar later, nog steeds zijn verbazing uit over het besluit van Smit-Kroes:

Een aantal keren hebben we Kroes gesproken. Ze was gewoon voor, geen discussie. Dat ze daarna zei 'ik heb met de mensen van Margraten gesproken', terwijl ze hier tien of twaalf keer is geweest, dat ze dan een keer daar is geweest zou dat doorslaggevend zijn? Daar klopt niets van.

De teleurstelling is nog steeds voelbaar. Voor ENCI is de verloren strijd om het Plateau van Margraten een open wond. Steeds weer werd in gesprekken naar aanleiding van mijn onderzoek duidelijk hoe gevoelig het thema nog steeds ligt. Alles was zo veelbelovend begonnen: in de bloeitijd van de cementindustrie was ENCI groot geworden door de vele bouwprojecten in Nederland. De verkoop had jaar na jaar recordhoogten bereikt. Men dacht toen al ver vooruit en onderkende dat er aan de beschikbare mergelvoorraad in de Sint-Pietersberg op den duur een einde zou komen. Voor de komende eeuw zou men een plek voor een nieuwe groeve moeten vinden. De fabriek kon moeilijk worden verplaatst en buiten Limburg was er geen noemenswaardige mergelvoorraad aanwezig. Analyse van de voor- en nadelen van twee mogelijke wingebieden wees uit dat het beste een vergunning kon worden aangevraagd voor de afgraving van 433 hectare landbouwgrond op het Plateau van Margraten. Maar men had geen rekening gehouden met de bewoners van de omliggende plaatsen. Die accepteerden geen groeve op een paar honderd meter afstand. Er ontstond een protestbeweging van ongekende omvang. De provinciale overheid liet de beslissing over aan het ministerie van Verkeer en Waterstaat in Den Haag, maar zij bracht wel een positief advies uit aan de minister.

Jaren verstreken, waarin onderzoeksrapporten werden uitgebracht en actiecomités opgericht, die met concrete alternatieven kwamen. Volgens hen zou het mogelijk zijn met minder mergel hoogoven- en vliegascement te produceren, zoals in Engeland gebruikelijk was. Na enige tijd werd deze techniek ook door ENCI toegepast en verwerkte de fabriek inderdaad aanzienlijk minder mergel per ton cement. De dalende vraag naar cement werkte ook niet in het voordeel van ENCI, omdat de urgentie van een tweede groeve daardoor afnam. Op grond hiervan stelde men in 1985 vast dat de voorraad in de Sint-Pietersberg groot genoeg was voor de komende twintig jaar. Daarvoor moest men slechts vijftien meter dieper graven. Een vergunningaanvraag van ENCI om dit te gaan doen stuitte in 1988 niet op noemenswaardig protest. Een jaar later ketste de aanvraag om het Plateau van Margraten af te graven definitief af. Tot dan toe had men het plateau steeds beschouwd als de aangewezen plek om na 2010 mergel te winnen. Maar de actievoerende bewoners slaagden erin bevoegd minister Neelie Smit-Kroes ervan te overtuigen dat het landschap op het plateau uniek voor Nederland was en dat het daarom niet aan economische belangen opgeofferd

mocht worden. Dit inzicht bij de minister leidde tot het afwijzen van de vergunning voor ENCI.

Het is moeilijk precies uit te maken waarom Neelie Smit-Kroes zo heeft besloten. Zij gaf zelf als grond aan dat toestemming voor de mergelwinning geen steun onder de bevolking had. Dat was terecht: duizenden betrokkenen demonstreerden dertien jaar lang voor het behoud van het plateau; er werden meer dan 8.000 protestbrieven verstuurd. De strijd om het Plateau van Margraten werd door de milieubeweging tot een zaak van nationaal belang gemaakt. In deze tijd kregen mensen, gealarmeerd door de *Limits of Growth* van de Club van Rome, steeds meer aandacht voor het milieu en de bescherming van de natuurlijke omgeving. Het plateau was uniek voor Nederland en moest daarom behouden blijven. Vakantiegangers wilden zich daar ontspannen en boeren wilden hun land daar bewerken. ENCI wilde beide groepen letterlijk de grond onder de voeten wegnemen.

Volgens ENCI was de cementvoorziening van nationaal belang en werd de werkgelegenheid bedreigd. Voor de politici wogen deze argumenten zwaar en voor de burgers waren ze een uitdaging. Onderzoekers van verschillende kanten kwamen tien jaar later tot de conclusie dat ENCI's argumenten niet doorslaggevend waren door de mogelijkheid van diepwinning, de dalende vraag naar cement, het spaarzamer gebruik van mergel, en de eenwording van Europa. Met de verlenging van de ontgrondingsvergunning voor de Sint-Pietersberg vond men een compromis, waarmee beide zijden konden leven. Er waren dus verschillende factoren in het spel die het mogelijk maakten dat het Plateau van Margraten behouden bleef. Die waren alle van belang, maar doorslaggevend was het massale protest van de bevolking.

Vertaling: Ad Knotter

Thomas Goossens

*Jongerencriminaliteit in Maastricht en omgeving (1798-1821)**

In de eerste helft van de negentiende eeuw veranderde de maatschappelijke perceptie van criminaliteit gepleegd door jongeren. Het samengaan van het veranderde productieproces, de toenemende proletarisering en de bevolkingsmigraties met intense politieke omwentelingen plaatste jongeren centraal in het negentiende-eeuwse criminaliteitsvraagstuk.¹ De periode rond 1800 werd gekenmerkt door ernstige politiek-institutionele crisissen. In het kielzog van de Franse militaire campagnes deden zich in de Nederlanden in de periode tussen 1795 en 1830 zeker drie ingrijpende regimewisselingen voor. Eerst was er in 1795 de aanhechting bij Frankrijk van het gebied van de vroegere Oostenrijkse Nederlanden, samen met Maastricht en het Prinsbisdom Luik. Omtrent 1815 volgde de verdrijving van de Fransen en de vereniging van beide Nederlanden onder Willem I. Deze eenheid hield slechts vijftien jaren stand en in 1830 scheidde België zich af. Deze ingrijpende wijzigingen zetten het behoud van de openbare orde herhaaldelijk onder zware druk.²

In dezelfde periode verslechterde de economische toestand: het proces van proletarisering kwam aan het einde van de achttiende eeuw in een versnelling. Steeds meer mensen raakten in armoede en het aantal gezinnen dat beroep moest doen op een vorm van onderstand nam snel toe. Er was een sterke toename van het aantal zwervers, vooral jonge mensen die door het land trokken op zoek naar een inkomen. Behoeftigheid en daarmee samengaande fenomenen als bedelarij en criminaliteit namen alarmerende proporties aan. Door het grote numerieke overwicht van jongeren in de samenleving - 40 procent van de bevolking was jonger dan twintig - waren zij als groep zeer zichtbaar.³

Samen met de toenemende socio-economische en politiek-institutionele spanningen vormde dit demografische belang van jongeren de context voor een

* Deze bijdrage is gebaseerd op mijn licentiaatverhandeling: 'Dou best eenen slegte keerl'. *Delinquent gedrag bij jongeren in Maastricht en omgeving, 1795-1830* (onuitgegeven licentiaatverhandeling, Vrije Universiteit Brussel 2007).

- 1 Michelle Perrot, 'Quand la société prend peur de sa jeunesse en France, au 19e siècle', in: M. Perrot en A. Percheron (eds.), *Les jeunes et les autres: contributions des sciences de l'homme à la question des jeunes* (Vaucresson 1986) 19-28; Peter King en Joan Noel, 'The origins of "the problem of juvenile delinquency" in London in the late eighteenth and early nineteenth centuries', *Criminal Justice History* 14 (1993) 17-41; Jenneke Christiaens, *De geboorte van de jeugdgedelinquent (België, 1830-1930)* (Brussel 1999); Catharina Lis en Hugo Soly, 'Jeugd, criminaliteit en sociale netwerken, veertiende-twintigste eeuw', in: C. Lis en H. Soly (eds.), *Tussen dader en slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief* (Brussel 2001) 20, 29-31.
- 2 Catharina Lis, Hugo Soly & Dirk Van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven 1985) 109-110.
- 3 Catharina Lis en Hugo Soly, *Poverty and capitalism in pre-industrial Europe* (Londen 1979) 171-175 en 202-203; Lis, Soly en Van Damme, *Op vrije voeten?*, 22-28; Perrot, 'Quand', 23; Anne Winter, *Migrants and urban change: Newcomers to Antwerp, 1760-1860* (Londen 2009) 88-89.

groeïende maatschappelijke angst ten overstaan van jongeren.⁴ Dit leidde in heel Europa tot de ontwikkeling van het concept van 'de jeugddelinquent': waar jongeren voorheen in justitiële processen niet anders behandeld werden dan volwassenen, ontstond vanaf het begin van de negentiende eeuw het denkbeeld dat jongeren een apart probleem vormden en daardoor om een aparte behandeling vroegen. 'De geboorte van de jeugddelinquent' noemde Jenneke Christiaens deze evolutie.⁵ Het gedrag van jongeren werd in toenemende mate geproblematiseerd, wat leidde tot een sterke en buitenproportionele toename van jongeren als beklaagden in de rechtbankdossiers. Hierdoor werden jongeren in de tweede helft van de negentiende eeuw letterlijk en figuurlijk apart geplaatst: er werden specifieke jeugdgevangenissen opgericht en er kwam een codificatie van een specifiek jeugdrecht.⁶

Er is betrekkelijk weinig onderzoek verricht naar de aard van de overtredingen waarvoor jongeren aan het begin van de negentiende eeuw werden vervolgd. De bestaande studies hierover spitsen zich toe op enerzijds de problematiserende betogen van maatschappelijke elites en anderzijds de ontwikkeling van jeugdstrafrecht en jeugdgevangenissen.⁷ Alleen voor de provincie Antwerpen zijn over de vervolgte criminaliteit gegevens beschikbaar, dankzij de grondige doch beperkte steekproef die Christiaens uitvoerde.⁸ Hierin werd bijzonder veel belang gehecht aan de vervolgte (rurale) vermogensdelinquentie en werd de vervolgte geweldplegingen geminimaliseerd.⁹ Ten onrechte werden de gegevens met betrekking tot de provincie Antwerpen voorgesteld als representatief voor België en de Nederlanden.

Voor welke overtredingen werden jongeren in de Maastrichtse regio vervolgd? Volgens Christiaens had de vervolgte jongerencriminaliteit in de provincie Antwerpen een uitgesproken ruraal karakter. Geldt dit ook voor het in alle opzichten veel landelijkere Limburg? Aan het begin van de negentiende eeuw woonden in Limburg twee derde van de bevolking in gemeenschappen van minder dan 1.000 inwoners. In de provincie Antwerpen was dit slechts een derde.¹⁰ Zowel

4 Perrot, 'Quand', 22-24; Catharina Lis en Hugo Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18e eeuw* (Turnhout 1990) 55-57. Zie ook: David Hackett Fischer, *The great wave. Price revolutions and the rhythm of history* (Oxford 1996) 238.

5 Christiaens, *Geboorte*. Zie ook: Marie-Sylvie Dupont-Bouchat, 'L'invention de la délinquance juvénile: images et réalités', in: *Mon délit? Mon origine. Criminalité et criminalisation de l'immigration* (Brussel 2001) 265; King en Noel, 'The origins', 29; Perrot, 'Quand', 20-21.

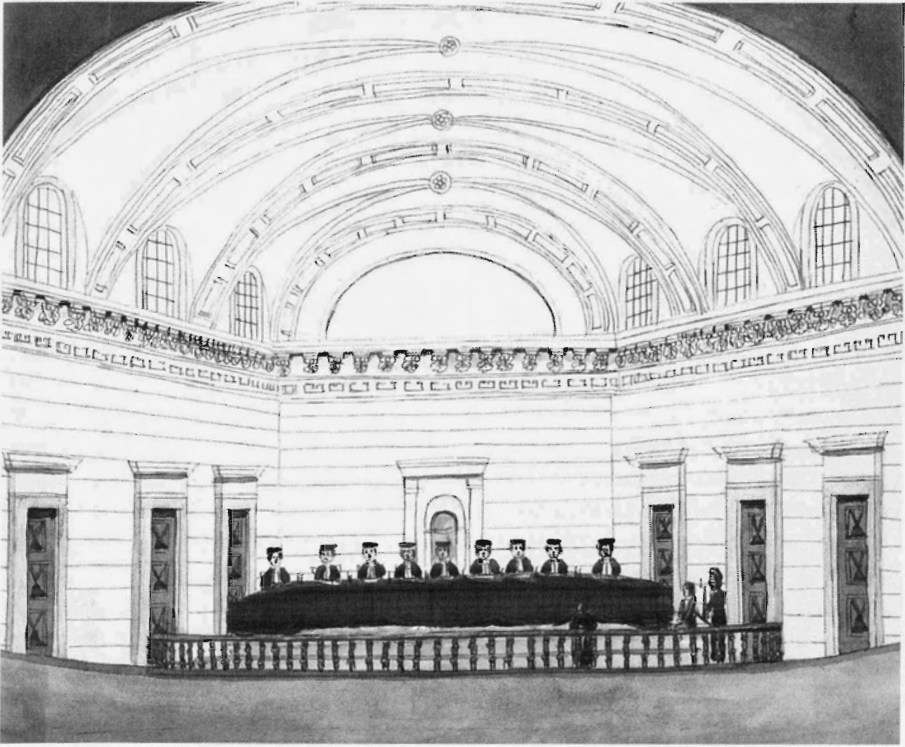
6 Christiaens, *Geboorte*.

7 Zie bijvoorbeeld: Chris Leonards, *De ontdekking van het onschuldige criminele kind. Bestrafing en opvoeding van criminele kinderen in jeugdgevangenis en opvoedingsgesticht, 1833-1886* (Hilversum 1995); Dupont-Bouchat, 'L'invention'.

8 Met vijf steekproefjaren wordt de hele negentiende eeuw overspannen.

9 Christiaens, *Geboorte*, 79-107. Christiaens vond een bijzonder hoog aantal voor geweldpleging vervolgte jongeren in het eerste jaar van haar steekproef (1800), maar wanneer zij de evolutie van de geweldplegingen bespreekt wordt net deze jaargang uit de analyse geweerd. Vergelijk tabel 2.6 en grafiek 2.9 met tabel V in: Christiaens, *Geboorte*, 101, 103 en 412-414.

10 Chris Vandenbroeke en Willy Vanderpijpen, 'Landbouw en platteland in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1840', in: D.P. Blok e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Bussum 1981) 203.

De rechters in vol ornaat bijeen in de grote zittingzaal van de rechtbank aan de Minderbroedersberg te Maastricht. Rechts de verdachte, bewaakt door een gewapende politieambtenaar. Midden voor de tafel zit een getuige. Collectie RHCL.

de stad Maastricht als het omliggende platteland werden getroffen door een toenemende armoede. Omstreeks 1800 was één op vijf inwoners van Maastricht afhankelijk van bijstand, in 1830 was dit toegenomen tot één op drie. Door de regimewisseling van 1813-1815 en de misoogsten van 1816 en 1817, met hoge prijzen van voedsel en brandstof tot gevolg, hield de armoede nog meerdere jaren stand.¹¹ Leidde de toenemende armoede ook in de regio rond Maastricht tot een snel toenemend aantal vervolgingen van bedelarij en allerhande diefstallen?

Om deze vragen te beantwoorden werden de procesdossiers van de correctionele kamer van de Maastrichtse rechtbank van eerste aanleg bestudeerd. De correctionele kamer van deze rechtbank was bevoegd voor alle overtredingen waarop geen lijfstraffen of onterende straffen stonden, maar waarvoor de bestraffing

¹¹ A.J.Fr. Maenen, *Maastrichts sociaal-economische structuur tijdens de Franse tijd en het Verenigd Koninkrijk (1795-1830)* (Hasselt 1962) 5-6 en 11-15; J.C.G.M. Jansen, 'Maastricht tussen 1813 en 1850', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986) 538-543; J.C.G.M. Jansen, 'Landbouw in en rond Oirsbeek omstreeks 1800', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 37 (1992) 14-17 en 21-35; Erwin Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd* (Maastricht 2006) 165.

wel een boete van drie dagen werk of drie dagen opsluiting te boven ging. Het betrof hier met andere woorden overtredingen die niet ernstig genoeg waren om voor de criminele rechtbank te worden gebracht, maar toch de jurisdictie van de lokale vrederechten te boven gingen. Concreet was deze rechtbank bevoegd voor overtredingen tegen de goede zeden, overtredingen in verband met de erediensten, beledigingen en ernstigere vormen van geweldpleging, ordeverstoring, bedelarij en landloperij, oproer en samenscholing en het openhouden van speelhuizen en oplichterij; ideaal voor een studie naar jongeren-criminaliteit.¹²

De procesdossiers zijn de schriftelijke weerslag van het onderzoek dat door de Officier van Politie werd gevoerd. Helaas boden de onderzochte dossiers nagenoeg geen inzicht in de wijze waarop het proces werd geïnitieerd: werden de delicten opgespoord door veldwachters of andere politieambtenaren, of werden zij aangegeven door slachtoffers? Zodra de Officier van Politie op de hoogte was van een gepleegde overtreding, was het zijn taak om samen met de plaatselijke vrederechter betrokkenen te ondervragen om zo de ware toedracht van de feiten aan het licht te brengen.¹³ De procesdossiers geven derhalve een gedetailleerd beeld van de context waarin de overtredingen waren begaan.

Uiteraard geven de procesdossiers alleen gegevens over de officieel vervolgde criminaliteit. Een groot aantal overtredingen werd niet vervolgd door een rechtbank. Ofwel werden deze misdrijven geduld en dus niet aangegeven, ofwel werden zij informeel, dat wil zeggen door de gemeenschap zelf, 'berecht'. De omvang van dit *dark figure* is moeilijk te achterhalen. Duidelijke cijfers hieromtrent zijn er niet, maar de meest betrouwbare schattingen liggen tussen één officieel vervolgde overtreding per vijf à tien gepleegde overtredingen. Dit cijfer is van zeer diverse factoren afhankelijk, zoals de aangiftebereidheid, de mate waarin een bepaalde overtreding werd geproblematiseerd en de efficiëntie van de vervolgende instanties, om er slechts enkele te noemen.¹⁴

De procesdossiers van de correctionele kamer van de rechtbank van eerste aanleg te Maastricht werden aan de hand van een steekproef systematisch geanalyseerd. De onderzochte jaren zijn 1798, 1801, 1804, 1807, 1810 en 1813 voor de Franse tijd en 1817 en 1821 voor de periode van het Verenigd Koninkrijk. De overgangsjaren tussen het Hollands en het Frans bewind werden vermeden. Het aantal vervolgingen steeg spectaculair na de Franse tijd (zie hieronder). Daardoor kon met een beperkter aantal steekproefjaren dan in de Franse tijd een vergelijkbaar aantal delinquenten worden opgenomen. In totaal leverde dit respectievelijk 176 en 232 beklaagden jonger dan 25 jaar op, dit wil zeggen

12 Conny Devolder, *De verenigde departementen onder Frans bewind: de constitutionele instellingen van het directoire* (Brussel 1997) 247; Prosper Poulet, *Les institutions françaises de 1795 à 1814* (Brussel 1907) 118-121.

13 Voor de procedure voor de correctionele kamer van de rechtbank van eerste aanleg, zie ook: Lode Van Outrive, Paul Ponsaers en Yves Cartuyvels, *Les polices en Belgique. Histoire socio-politique du système policier de 1789 à nos jours* (Brussel 1991) 8; Devolder, *Verenigde departementen*, 228-229. Zie in dit verband ook: Christiaens, *Geboorte*, 82-84.

14 D.J. Noordam, 'Strafrechtspleging en criminaliteit in Delft in de vroeg-moderne tijd', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1989) 214; Peter King, *Crime, Justice, and Discretion in England 1740-1820* (Oxford 2000) 11.

een totaal van 408 jongeren die correctioneel werden vervolgd. Geografisch werd de steekproef beperkt tot de kantons van het gerechtelijk arrondissement Maastricht, gelegen in het huidige Nederlands-Limburg.

De stad Maastricht telde tijdens deze periode om en nabij de 18.000 inwoners. Op het omliggende platteland waarop dit onderzoek betrekking heeft, woonden er naar schatting 57.000.¹⁵ Het garnizoen van Maastricht telde aan het begin van de negentiende eeuw gemiddeld 2.000 à 3.000 manschappen. In 1813 bereikte de militaire aanwezigheid een hoogtepunt met ruim 6.000 militairen. In de periode van het Verenigd Koninkrijk werd de omvang van het garnizoen drastisch teruggeschroefd. Tussen een zesde en een derde van de Maastrichtse bevolking bestond uit soldaten. De grote fluctuaties in de omvang van het Maastrichtse garnizoen hadden grote invloed op de stabiliteit van de werkgelegenheid. De directe nabijheid van tussen de 3.000 en 6.000 jonge mannen is niet onbelangrijk in een studie naar delinquent gedrag bij jongeren.¹⁶

Het definiëren van 'jeugd' is geen sinecure. Het verschil tussen biologische, culturele, juridische en burgerlijke volwassenheid is vaak zeer groot en totaal anders gedefinieerd. Met 'jeugd' wordt doorgaans de fase bedoeld die ligt tussen de kindertijd en het moment waarop men het ouderlijk huis verlaat om te trouwen en een eigen gezin te stichten. Aan het begin van de negentiende eeuw gebeurde dit laatste pas zeer laat, gemiddeld tussen de 27 en 30 jaar. Op deze leeftijd kan bezwaarlijk nog van 'jeugd' worden gesproken. In de Maastrichtse weeshuizen mochten jongeren verblijven tot de leeftijd van 21 jaar.¹⁷ De juridisch-strafrechtelijke volwassenheid werd in het revolutionaire recht vastgelegd op zestien jaar.¹⁸ In dit onderzoek werden vervolgte personen tot vijftiengint jaar in het onderzoek betrokken. Deze keuze is arbitrair en dient alleen om een vast omliggende categorie te kunnen hanteren.

De vervolgte overtredingen werden in vier categoriën onderverdeeld (tabel 1). De drie voornaamste zijn: vermogensdelicten, geweldpleging, en bedelarij en landloperij. Deze zullen verderop in de tekst uitvoerig worden besproken. De overige overtredingen zijn samengebracht in één restcategorie. Het betreft onder meer een geval van 'rammelen', het maken van ketelmuziek voor het huis van twee hertrouwde Maastrichtenaren. In de periode van het Verenigd Koninkrijk werd het weigeren van de dienstplicht voor de Nationale Militie vervolgd door de correctionele rechtbank. De vervolging van deze dienstweigeraars leidde tot het hoge aantal vervolgingen in de restcategorie in het jaar 1817. Verder was er een geval van ontsnapping uit het bedelaarsgesticht, twee verkeersovertredingen en vijf gevallen van vervolgingen voor medeplichtigheid.

15 P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Ongewilde revolutie, Limburgs Maasland onder Frankrijk (1794-1814)* (Maastricht 1994) 10; Rijksarchief Limburg (RAL) Frans archief (FA): 512 – Levée Ordinaire 1810.

16 Maenen, *Maastrichts*, 5, 11 en 15; Steegen, *Kleinhandel*, 165.

17 B.P.A. Gales et al., *Het burgerlijk armbestuur. Twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht 1796-1996* (Maastricht 1997) 29.

18 Zie in dit verband: Jean-Claude Vimont, 'Des coupables aux victimes, l'archéologie de l'identité du mineur délinquant au XIXe siècle', in: J.-C. Vimont (ed.), *Jeunes, déviances et identités - XVIIIe-XXe siècle* (Rouen 2005) 36-39.

	1798	1801	1804	1807	1810	1813	1817	1821	Totaal
Vermogensdelicten	6 28,6%	12 44,5%	6 40%	15 40,5%	11 61,1%	16 27,6%	42 35,3%	32 28,3%	140 34,3%
Maastricht	4	10	1	7	8	12	15	9	
Platteland (geen info)	2	2	1 4	6 2	3	2 2	24 3	19 4	
Geweldpleging	10 47,6%	13 48,1%	6 40%	20 54,1%	2 11,1%	39 62,2%	29 24,4%	52 46%	171 41,9%
Maastricht	5	1	1	12	1	23	10	34	
Platteland (geen info)	3	7	5	5 3	1	15 1	21	23 3	
Bedelarij/ Landloperij	4 19%	2 7,4%	3 20%	2 5,4%	4 22,2%		10 8,4%	15 13,3%	40 9,8%
Andere^a	1 4,8%				1 5,6%	3 5,2%	38 31,9%	14 12,4%	54 13,2%
Totaal	21 100%	27 100%	15 100%	37 100%	18 100%	58 100%	119 100%	113 100%	408 100%

Tabel 1. Vervolgde minderjarigen in Maastricht en omgeving per steekproefjaar

a: Rammelen, ontlopen van de militaire dienstplicht (1817 en 1821); ontsnapping, verkeersovertreding en medeplichtigheid

Enkele soorten van overtredingen zijn opvallend afwezig in de procesdossiers. Vervolgingen wegens het verstoren van de openbare orde kwamen bijzonder weinig voor. Bijna alle gevallen van (nacht)lawaaï waren vechtpartijen tussen klanten van een plaatselijk cabaret. Zij werden daarom vervolgd voor geweldpleging en niet voor ordeverstoring. Ook de afwezigheid van iedere vorm van zedendelicten is opvallend. Juist voor een garnizoensstad is het aannemelijk dat zedendelicten veel voorkwamen. Waarom er geen zedendelicten werden vervolgd door de correctionele rechtbank is niet duidelijk. Vast staat dat deze overtredingen niet door de vrederechter noch door de criminele rechtbank werden vervolgd.

Toenemende vervolging

In de laatste drie steekproefjaren is er een duidelijke stijging van het aantal vervolgde minderjarigen waar te nemen (tabel 1). Uit het onderzoek van Christiaens met betrekking tot de provincie Antwerpen bleek dat het aandeel van jongeren onder de correctioneel vervolgden daar gedurende de negentiende eeuw buitenproportioneel toenam. Uit haar onderzoek bleek dat het aandeel van minderjarigen in de Antwerpse procesdossiers tussen 1800 en 1830 toenam van één per tien naar één per drie.¹⁹ Peter King stelde vast dat er ook in Engeland tussen 1780 en 1830 sprake was van een buitenproportionele toename van het

19 Christiaens, *Geboorte*, 75.

aantal jongeren onder de gevonnenen. Voornamelijk binnen de steden werden jongeren in toenemende mate door officiële instellingen vervolgd.²⁰

Moet ook de toename van het aantal vervolgte jongeren in het arrondissement Maastricht in deze context worden begrepen? Een kwart van de dossiers van de correctionele rechtbank van Maastricht had betrekking op minderjarigen en deze verhouding bleef in de bestudeerde periode stabiel (tabel 2). Ondanks de verviervoudiging van het aantal procesdossiers tussen 1798 en 1821 was er geen sprake van een buitenproportionele toename van het aantal vervolgte jongeren. De betrokkenheid van personen jonger dan vijftientig jaar in de gevoerde processen schommelde rond één op vier à vijf.

De toename van het aantal vervolgingen kan worden verklaard door een algemene tendens tot problematisering van de rol van bepaalde groepen in de samenleving door maatschappelijke elites. De onderzochte periode werd gekenmerkt door ingrijpende en frequente politieke en institutionele verschuivingen. De instabiliteit die hierdoor werd veroorzaakt deed de repressie van normoverschrijdend gedrag toenemen.²¹ Daarmee hing samen dat het nieuw geïntroduceerde Franse revolutionaire strafrecht een sterk repressief karakter had. Hierdoor kwam een groter aantal overtredingen binnen het bereik van de officiële rechtspraak, wat het toenemend aantal vervolgingen kan verklaren.²²

Met de annexatie van de Zuid-Nederlandse departementen bij Frankrijk in 1795 werd ook het Franse revolutionaire strafrecht ingevoerd. Voor de correctioneel vervolgte overtredingen en straffen was de *Code Pénal* uit 1791 van kracht. Het verlichte karakter van deze strafwet had voornamelijk betrekking op de wijze van bestraffing: lijf- en ontterende straffen werden geweerd en vervangen door de gevangenisstraf. De *Code* uit 1791 bleef van kracht tot ruim vijftien jaar later de napoleontische *Code Pénal* werd ingevoerd (18 juni 1811). Deze herziene strafwet

	1798	1801	1804	1807	1810	1813	1817	1821
Aantal procesdossiers	89	68	73	93	63	174	285	306
Aantal procesdossiers met minderjarige	23	13	16	31	15	35	63	83
Ratio (in %)	25,8	19,1	21,9	33,3	23,8	20,1	22,1	27,1

Tabel 2. Procesdossiers aangebracht bij de correctionele rechtbank van Maastricht per jaar

20 Peter King, 'The rise of juvenile delinquency in England 1780-1840: changing patterns of perception and prosecution', *Past and Present* 160 (1998) 116 en 126-128.

21 Van Outrive e.a., *Les polices*, 10-16; Clive Emsley 'The nation state, the law and the peasant in nineteenth-century Europe', in: X. Rousseaux en R. Levy (eds.), *Le pénal dans tous ses états. Justice, états et sociétés en Europe (XIIe-XX siècles)* (Brussel 1997) 153; Romain Vanlandschoot, *Sluit ze op... Jongeren in de criminaliteit 1400 tot nu* (Leuven 2008) 142.

22 Fred Stevens, 'Il y aura un code pour tout le royaume. La codification du droit pénal dans le territoire de la Belgique et des Pays-Bas (1781-1835)', in: X. Rousseaux, M.-S. Dupont-Bouchat en C. Vael (eds.), *Révolutions et justice pénale en Europe. Modèles Français et traditions nationales (1780-1830)* (Parijs 1999) 81-82; Leonards, *Ontdekking*, 32-37.

was op vele vlakken een terugkeer naar het Ancien Régime: zij was strenger en repressiever. Zo werden bijvoorbeeld voortaan medeplichtigen behandeld als daders en een poging tot misdrijf werd gelijkgesteld aan het misdrijf zelf. Op grond van artikel 66 konden jongeren onder de zestien jaar nog steeds aan een bestraffing ontsnappen, maar de totale onschuld van kinderen jonger dan zeven jaar werd afgeschaft.²³

Om de uitvoering van de nieuwe strafwet te garanderen werden de politiediensten uitgebouwd. Het doel was het bewaken van de openbare orde in de tumultueuze periode van revoluties. Hiervoor werd de *Gendarmerie Nationale* opgericht. Deze was zeer repressief en voornamelijk actief op het platteland. Zij stond in voor het garanderen van eigendomsrechten en het intomen van bedelarij en landloperij.²⁴ Vanwege hun repressieve optreden was de houding van de bevolking ten opzichte van deze politiediensten zeer vijandig.²⁵ Het strengere strafrecht en de intensivering van de opsporingen zijn zonder twijfel de voornaamste verklaringen van het toenemende aantal vervolgingen in de steekproef.

Het duurde echter enige tijd voordat de diepgaande vernieuwingen daadwerkelijk resultaat opleverden. Daarvan getuigen de lage vervolgingsratio's in de eerste jaargangen van de steekproef. Ook de functionarissen van het Franse regime vonden dat de werking van de politiediensten en het gevangeniswezen te wensen overliet.²⁶ Departementscommissaris Girard klaagde in zijn verslagen aan de *Ministre de la Police Générale* meermaals dat zijn ondergeschikten niet optraden tegen de landlopers die door het departement trokken. Ook wilden de politieambtenaren 'par mauvaise volonté' niet optreden tegen verscheidene kleinere vergrijpen, zoals het ontvreemden van droog hout uit hagen.²⁷

Ook de aangiftebereidheid speelde mogelijk een rol. Of de processen werden geïnitieerd door een openbaar ambtenaar of door de slachtoffers zelf viel slechts zelden uit de procesdossiers op te maken. Maar de bereidheid van de bevolking om leden van de eigen gemeenschap uit te leveren aan de Franse bezetter was

23 Tom Van Tichelen, *Misdaad en strafte Antwerpen in de Franse tijd* (Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven 2000) 46-49; Leonards, *Ontdekking*, 32-37.

24 C. Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zou zijn? Een historische studie van het politieapparaat als politieke instelling* (Antwerpen 1979) 845; Van Outrive e.a., *Les polices*, 9-16; Emsley, 'The nation', 153-154; M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de 18e eeuw. Kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen* (Assen 1964) 99-100; Vanlandschoot, *Sluit ze op*, 140-143.

25 Clive Emsley, *Gendarmes and the state in nineteenth-century Europe* (Oxford 1999) 155-156.

26 P.J.H. Ubachs, 'De vrederechter in het departement Nedermaas 1796-1801', in A.M.J.A. Berkvens en A.F. Gehlen (eds.), *Van verminkingsstraf tot vrederechter. Opstellen ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de Werkgroep Limburgse rechtsgeschiedenis (1980-2000)* (Maastricht 2000) 234 en 239-240; Ubachs en Evers, *Ongewilde*, 44; L. Roppe, G. Panhuysen en E. Nuyens (eds.), *De décadaire, resp. maandelijks, rapporten van de commissarissen van het directoire exécutif in het departement van de Nedermaas 1797-1800* (Maastricht 1956) 226, 90-91; 'Rapport van 20 juli 1798', in: H. Balien (ed.), *De rapporten van de kantoncommissarissen (1797-1800). Deel II: Tongeren* (Hasselt 1972) 56.

27 *Verslag van Girard aan de Ministre de la police generale, 1 ventôse an VI*, in: Roppe (e.a.) (eds.), *De décadaire*, 226; H.A. Kamphuis, 'Een plattelandsdelict te Heer nabij Maastricht omstreeks 1800 en de onmacht der gezagsdragers', in: Berkvens en Gehlen (eds.), *Verminkingsstraf*, 249-253.

niet groot, zeker wanneer het kinderen en jongeren betrof. Zo saboteerden de kantoncommissaris samen met enkele burgemeesters de loting voor de legerdienst in Achel zodanig dat de eigen jeugd werd gevrijwaard van dienstplicht in het Franse leger.²⁸ In Heer werd in 1799 de Maastrichtse commissaris van de politie overvallen en ernstig verwond om hem zo te verhinderen op te treden tegen inwoners van de gemeente.²⁹ Vanwege de slechte verhouding met de Fransen en hun nieuwe en onbekende rechtspraak greep men waarschijnlijk snel naar een informele wijze van conflictbeslechting. Een groot aantal officieus vervolgdde misdrijven kan de relatief lage vervolgingsgraad tijdens de eerste jaargangen van de steekproef verklaren.

De stijging van het aantal vervolgingen in de jaren daarna kan erop wijzen dat de hierboven gesignaleerde problemen in de periode van het Verenigd Koninkrijk werden verholpen. De sterke stijging van de vervolgingsratio's doet dat in ieder geval vermoeden. Vanaf 1815 werd in toenemende mate getracht de rechtspraak in het Nederlands te laten verlopen, waardoor de rechtspraak plaatsvond in een taal die voor grote delen van de bevolking beter verstaanbaar was dan het Frans.³⁰ De houding ten aanzien van de marechaussee, de opvolger van de gendarmerie, bleef echter zeer vijandig.³¹ Aan het strafrecht veranderde in de eerste jaren van het Verenigd Koninkrijk niets. Willem I wilde terug naar het mildere *Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland* uit 1809 maar door het verzet van de Zuid-Nederlandse vertegenwoordigers bleven concrete veranderingen uit. Dat de toename van het aantal vervolgingen pas aanvangt na de invoering van de napoleontische *Code Pénal* in 1811 maakt het aannemelijk dat de verharding van de strafwetgeving de voornaamste factor was.³² Dat openbare ambtenaren en politie competentier werden lijdt eveneens geen twijfel. In 1835 was de Belgische minister van Justitie trots mee te mogen delen dat de toename van het aantal correctionele vervolgingen, zoals deze naar voren kwamen uit de statistieken, slechts mogelijk waren door de verbetering van de politiediensten.³³

De toenemende officieel vervolgdde criminaliteit gepleegd door jongeren in Maastricht en omgeving heeft dus geen eenduidige verklaring. Dat de aangiftebereidheid toenam tijdens het Verenigd Koninkrijk lijkt aannemelijk, maar vooral de intense problematisering en toenemende repressie, samen met het verder uitbouwen van politiediensten en gevangeniswezen, deden de geregistreerde criminaliteit toenemen. Het zeer repressieve napoleontische strafrecht heeft een doorslaggevende invloed gehad op de vervolgdde criminaliteit. In deze

28 M. Bussels, *Over de conscriptie onder het Frans bewind* (Hasselt 1959) 5.

29 Kämpfuis, 'Plattelandsdelict', 268-269.

30 M.C.A. Kessels-Van der Heyden, *Maastricht, Maastricht, Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw* (Halversum 2002) 88-95; Ubachs en Evers, *Ongewilde*, 160; Winifred Ubachs, *Van tricolore tot driekleur. Maastricht 1814-1815* (Hasselt 1962) 3-28.

31 Van Oustrive e.a., *Les polices*, 18.

32 Leonards, *Ontdekking*, 34; Stevens, 'Il y aura', 81-82; Van Oustrive e.a., *Les polices*, 21.

33 Axel Tixhon, 'La statistique de la peur: les enquêtes sur la criminalité en Belgique (1830-1914)', in: *Mon délit? Mon origine. Criminalité et criminalisation de l'immigration* (Brussel 2001) 283-284.

Een unieke foto gemaakt rond 1910, die laat zien hoe een verdachte op de Boschstraat in Maastricht door de plaatselijke koddebeier wordt opgebracht naar het politiebureau op de Markt. Dat zal een eeuw eerder waarschijnlijk net zoveel opschudding veroorzaakt hebben. Collectie RHCL.

periode wees echter niets op een buitenproportionele toename van het aantal vervolgde minderjarigen.

Bedelarij en landloperij

Le vagabondage et la mendicité s'exercent avec une audace et une impudence, [...] les bandes de mandiants valides [...] parcourent les campagnes et demandent l'aumône en menaçant,

schreef departementscommissaris Girard in september 1798.³⁴ Het aantal bedelaars en landlopers dat door de regio rond Maastricht trok was tijdens de eerste jaren van het Franse bewind zeer hoog. Dit was volgens de tijdgenoten vooral te wijten aan de hoge werkloosheid ten gevolge van slechte economische omstandigheden.³⁵ Deze mobiele groep bestond in hoofdzaak uit jongeren, op zoek naar werk en opleiding.³⁶

34 *Rapport over fructidor an 6. (18/08/1798 – 16/09/1798)*, in: Roppe (e.a.) (eds.), *De décadaire*, 170. [Vertaling: Landloperij en bedelarij doen zich voor op zulk een onbeschaamde en brutale wijze, [...] bendes van valide bedelaars [...] doorkruisen het platteland en vragen al dreigend aalmoezen.]

35 *Verslag van Girard*, 226; Maenen, *Maastrichts*, 6; Ben Gales, *Delven en slepen. Steenkoolmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw* (Maastricht 2004) 143-144; Steegen, *Kleinhandel*, 161-165.

36 Winter, *Migrants*, 88-89; Vanlandschoot, *Sluit ze op*, 142; Perrot, 'Quand', 20-22.

Maar niet alleen de economische toestand zorgde in het laatste decennium van de achttiende eeuw voor een verhoogde mobiliteit onder de bevolking. Opgejaagd door de naderende Fransen probeerden veel vluchtelingen via Maastricht de revolutionairen te ontlopen. Volgens M.G. Spiertz werd de druk op de bevolking hierdoor zo groot, dat de vraag vanuit de bevolking naar een strenger beleid ten aanzien van deze vluchtelingen groeide.³⁷ Na de eeuwwende verbeterde de situatie. De economie herleefde en de werkloosheid en de afhankelijkheid van de armenzorg daalde.³⁸ Maar de voorspoed duurde niet lang. Vanaf 1813, toen de kansen van Napoleon begonnen te keren, nam de instabiliteit weer toe. Na 1815 keerde de politieke rust weliswaar terug, maar hoge prijzen voor voeding en brandstoffen hielden de regio nog enkele jaren in haar greep. De situatie werd nog erger door de misoogsten van 1816 en 1817, waardoor de prijzen van levensmiddelen sterk stegen.³⁹

De middelen om het probleem van landloperij en bedelarij aan te pakken ontbraken echter. De meeste *gendarmes* en vrederechters waren niet geneigd hard op te treden tegen deze doornen in het oog van het departementale bestuur. Ook het prille gevangeniswezen belemmerde doeltreffende maatregelen. Veel gemeenten beschikten niet over huizen van bewaring, waardoor gearresteerden de benen namen nog voor het tot een proces kwam.⁴⁰ Uit de studie van de procesdossiers blijkt dat tegen landloperij en bedelarij slechts weinig werd ondernomen. Het relatief lage aantal vervolgingen voor bedelarij en landloperij is opvallend. Slechts 9,8 procent van de jongeren die voor de correctionele rechtbank kwamen, werd voor deze delicten vervolgd.

Waarom werden deze jongeren dan wel vervolgd door de correctionele rechtbank, afgezien van de waarschijnlijk grote groep die erin slaagde een officiële vervolging te ontlopen? Volgens een circulaire van de minister van Justitie uit 1804 moesten alle opgepakte landlopers en bedelaars door de correctionele rechtbank worden vervolgd. Jongeren onder de zestien mochten volgens de letter van de wet niet worden opgepakt voor het vagebonderen.⁴¹ In de praktijk maakte dit slechts weinig indruk: een kwart van de vervolgte jongeren voor bedelarij en landloperij was zestien jaar of jonger, ook na de circulaire van 1804.

Vervolging vond wel plaats als bedelarij samenging met andere overtredingen. Zo werd de vierentwintigjarige Hendriens Blenkers verklikt door een dame die zich door deze bedelaar ernstig bedreigd voelde. Hendriens werd gevonnist voor bedelarij en geweldpleging.⁴² Maar dit was een uitzonderlijk geval. Slechts vijf van de veertig vervolgte bedelaars werden voor meer dan alleen het bedelen gevonnist.

37 Spiertz, *Maastricht*, 99-100.

38 Ubachs en Evers, *Ongewilde*, 93; Maenen, *Maastrichts*, 6-7.

39 Nicole Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise à l'aube de la révolution industrielle. Un siècle de tension sociale (1730-1830)* (Parijs 1981) 249-252; Ubachs en Evers, *Ongewilde*, 93-94.

40 *Verslag van Girard*, 226; Ingrid Evers, 'Het begin van een gevangeniswezen in het departement Nedermaas', in: A.M.J.A. Berkvens en Th.J. Van Rensch (eds.), *Worát voor recht gehalden. Opstellen ter gelegenheid van vijftientig jaar Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis (1980-2005)* (Maastricht 2005) 356.

41 Vanlandschoot, *Sluit ze op*, 145.

42 RHCL/RAL, *Nieuwe Rechterlijke Archieven* (verder NRA): 937 procesdossier Dehing.

Van de 31 vervolgde bedelaars die een vaste woonplaats konden opgeven, werden er 25 opgepakt buiten het kanton van herkomst. Voor nieuwkomers duurde het vaak zeer lang voordat zij als volwaardig lid van de gemeenschap werden aangezien. Van hen werd minder getolereerd en zij kwamen daardoor sneller in aanraking met de formele rechtspraak.⁴³ Zo verliep het ook voor Theresia Guillaume en Anna Catharina Braun. Zij woonden en werkten reeds enkele jaren in Maastricht, maar toen de meisjes op 29 januari 1821 opgepakt werden voor bedelarij, werd meteen nota genomen van het feit dat beiden niet in Maastricht geboren waren: het feit dat zij *niet van hier* waren bleef belangrijk.⁴⁴ Bedelende jongeren uit de eigen gemeenschap in en rond Maastricht, met hoeveel zij ook waren, hadden een veel grotere kans om geduld te worden dan jongeren uit andere regio's.

Ondanks de problematisering van bedelarij en landloperij door departements- en kantoncommissarissen bleef een doelgerichte aanpak van deze delicten uit. Gendarmes en vrederechters weigerden op te treden, en een degelijke infrastructuur, zoals huizen van bewaring, ontbrak. De meeste bedelaars werden niet opgepakt of in geval van arrestatie, niet lang vastgehouden. Bedelarij en landloperij kenden geen rechtstreeks slachtoffer en de veroordeelden waren zelden of nooit in staat de opgelegde boete of proceskosten te betalen. Hierdoor was het vervolgen van bedelaars en landlopers geen prioriteit voor de vrederechters en politionele ambtenaren.

Vermogensdelicten

Historici zijn unaniem over het belang van vermogensdelicten in het proces van problematisering en criminalisering dat zich voltrok in de eerste helft van de negentiende eeuw. Voor continentaal Europa geldt dit vooral op het platteland, maar voor Engeland betoogde Peter King dat vermogensdelicten in de eerste plaats stedelijke overheden zorgen baarden.⁴⁵ In de regio rond Maastricht bracht de Franse Revolutie het omheinen en privatiseren van gemene gronden in een stroomversnelling. Veel pachters verloren hun voordelige pachtcontracten die zij reeds generaties lang bezaten, ten gevolge van het afschaffen van kloosters en het aan banden leggen van adellijk grondbezit. Dit leidde vaak tot bijzonder hevig verzet. De toegang tot de gronden werd geblokkeerd zodat de nieuwe eigenaren hun grond niet konden verpachten en van de nieuwe pachters werden werktuigen beschadigd en oogsten vernietigd. Vooral vrouwen en kinderen werden getroffen door deze privatiseringen, omdat zij gewoon waren het gezins-inkomen aan te vullen door bijvoorbeeld het naoogsten of het sprokkelen van hout.⁴⁶ Zoals Christiaens het verwoordde, vormde

43 Lis en Soly, 'Jeugd', 16-17; David Cohen en Eric A. Johnson, 'French criminality: urban-rural differences in the nineteenth century', *Journal of interdisciplinary history* 12 (1982) 485-487.

44 RHCL/RAL NRA: 967 procesdossier Guillaume.

45 Arlette Farge, *Vivre dans la rue à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs 1992) 124; Christiaens, *Geboorte*, 79 en 99-101; King, 'Rise', 122.

de afschaffing van de feodale heerlijke rechten, de afpaling van de gronden en de verdeling, verkoop en/of ontginning van de gemene gronden de achttiende-eeuwse context die van elke sprokkelaar een dief maakte.⁴⁷

Haar onderzoek in de provincie Antwerpen toonde aan dat tussen 1800 en 1830 het aantal vervolgte minderjarigen voor rurale vermogensdelicten steeg van respectievelijk 2 naar 111, oftewel van 5,5 tot 53,6 procent van het totaal aantal vervolgte minderjarigen. De vervolging van de zogenoemde 'plattelandsdelicten' nam tijdens de eerste decennia van de negentiende eeuw exponentieel toe. Daardoor stond dit soort delicten centraal in de negentiende-eeuwse debatten over de jongerencriminaliteit.⁴⁸

De prefect van het departement Nedermaas probeerde in zijn verslag aan de staatsraad uit 1802 dergelijke problemen te minimaliseren. 'Les délits ruraux sont en petit nombre', schreef hij. In hetzelfde verslag gaf de prefect wel aan dat particulieren over eigen veldwachters beschikten om hun eigendommen te bewaken.⁴⁹ Slechts één jaar vóór het opstellen van dit verslag had de kanton-commissaris van Rolduc aan het departementale bestuur laten weten dat plattelandsdelicten in zijn rechtsgebied zeer veel voorkwamen. De *gardes champêtres* en vrederechters lieten echter na hiertegen op te treden.⁵⁰ Toen ruim twee decennia later de schout van Voerendaal op 13 december 1820 de tienjarige Elisabeth Vliegen had betrappt op het sprokkelen van hout, bevestigde hij een briefje met de volgende tekst aan het proces-verbaal dat hij naar de correctionele kamer van Maastricht zond:

Hier nevens hebbe d'eer aan u meldens te doen geworden proces verbaal over een begaanen diefstal van hout, hoewel van wynig belang, hebbe ik geoordeeld, daar diengelijke diefstallen zo frequent zyn, dat door de bestraffing van een derselven daar aan paal en perk gesteld wierde.⁵¹

In grafiek 1 zijn de vervolgte vermogensdelicten opgesplitst per locatie en weergegeven per 10.000 inwoners. Meteen valt op hoe weinig de in rurale omgeving gepleegde diefstallen wegen op het totaal van de vervolgte vermogenscriminaliteit. Vooral binnen de muren van Maastricht werd een steeds toenemend aantal vermogensdelicten vervolgd. Toch lijken de vervolgingen op het platteland het spectaculairst te zijn gestegen. Tussen 1813 en 1817 was dit aantal gestegen

46 J. Grauwels, *De code rural in het departement van de Neder-Maas* (Hasselt 1980) 22; Kamphuis, 'Plattelandsdelict', 250-252; Timothy Shakesheff, *Rural conflict, crime and protest. Herefordshire, 1800 to 1860* (Suffolk 2003) 113-114.

47 Christiaens, *Geboorte*, 84.

48 *Ibidem*, 80-81 en 99-101. Voor vrouwen steeg de vervolging van deze soort overtredingen van 11 in 1810 naar 107 in 1830, oftewel van 15,1 procent tot 46,3 procent van het totaal aantal vervolgte vrouwen in de provincie Antwerpen. Zie ook: Farge, *Vivre*, 124; King, 'Rise', 122.

49 'Statistiek. Het departement Nedermaas in 1802', *De Maasgouw* 3:153 (1881) 601.

50 RHCL/RAL FA: 4300 – Rapport Offergelt (Rolduc): 5 *thermidor an 7* (23 juli 1799).

51 RHCL/RAL NRA: 972 procesdossier Vliegen.

Voerendaal den 13ten 1840

Mijn mevens hebbe d' u van Uw Welddgest. te doen geworden
Proces verbaal over een bequaamen diefstal van brood, hoewel
van weinig belang, hebbe ik geoordeeld, daarvan d' aangezichte
diefstalLEN te frequent zijn, dat door d' bestraffing van een
deurwaer, dan aan poenb en gesteld wurde.

Jan Schout der Gemeente
V. Paanbeugit

Het briefje van de schout van Voerendaal uit het procesdossier van de 10-jarige Elisabeth Vliegen. De schout was van mening dat Elisabeth, ondanks haar leeftijd en het geringe belang van haar 'misdaad', ten voorbeeld moest worden gesteld. Archiefcollectie RHCL.

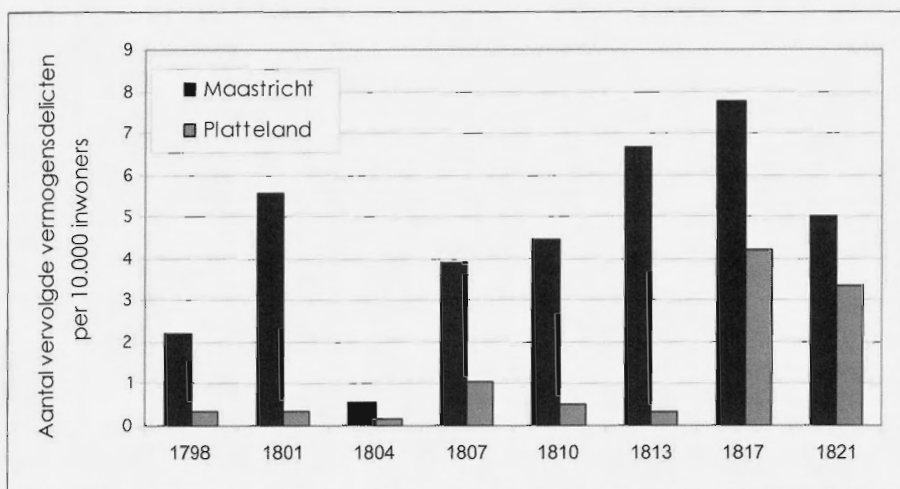
met factor tien! Wanneer de cijfers in de steekproef in absolute eenheden worden uitgedrukt, overtreffen de vervolgingen op het platteland deze binnen de muren van Maastricht.

Er kunnen twee verklaringen worden geformuleerd voor deze toename van het aantal vervolgte vermogensdelicten. Ten eerste was er de ingrijpende crisis van 1816-1817, met als gevolg bijzonder veel werkloosheid en hoge prijzen voor voeding en brandstof.⁵² Dat deze crisis leidde tot een verhoging van het werkelijk aantal gepleegde misdrijven lijkt voor de hand liggend. Dit is echter een zeer eenzijdige verklaring en was alleen van toepassing op een minderheid van de bevolking. Doorslaggevender was het uitbouwen van de *gendarmérie nationale* en later de *marechaussee*. Deze sterk repressieve politiediensten waren vooral gericht op de ordehandhaving op het platteland, terwijl de stedelijke politiediensten vaak onderbemand bleven.⁵³ In rurale context was het eenvoudiger om een overtreding te begaan uit het zicht, iets dat in de drukke stad veel moeilijker was. De vervolging van diefstal op het platteland was daarom veel meer dan in de stad afhankelijk van de opsporingsactiviteiten van de gendarmerie en de lokale vrederechters.

De tegenstellingen tussen gevestigden en buitenstaanders speelde bij de vervolging van vermogensdelicten een minder belangrijke rol dan bij de vervolging van bedelarij en landloperij. Van de vervolgte vermogensdelinquenten werd 77 procent vervolgd voor een misdrijf gepleegd binnen de eigen gemeenschap. In de rurale regio's bedroeg het aandeel vervolgd voor feiten gepleegd binnen de eigen gemeenschap 70 procent.

52 Haesenne-Peremans, *Pauvreté*, 250-252; Maenen, *Maastrichts*, 10.

53 Emsley, 'Nation state', 153; Van Outrive e.a., *Les polices*, 10-16.

Grafiek 1. Vervolging vermogensdelicten naar plaats van overtreiding

Van de 140 vervolgte jongeren voor vermogensdelicten waren er 101 jongens en 39 meisjes. In de loop van de tijd steeg het aantal vervolgte meisjes het sterkst, al zijn de totale cijfers te klein om hierover met zekerheid uitspraken te doen. De jongeren vervolgd binnen de stad waren gemiddeld twee jaar jonger dan de vervolgte jongeren op het platteland, namelijk respectievelijk 15,88 en 17,64 jaar.

De vermogensdelicten kunnen in vier ruime categorieën worden ingedeeld: rurale- of bosdelicten (24,3 procent in de steekproef), *simple vols* oftewel gewone diefstallen (40 procent), diefstal met inbraak (12,1 procent) en diefstal door huispersoneel (10,7 procent). De overige achttien overtreeders tegen eigendommen (12,9 procent) zijn samengebracht in een restcategorie. Deze restcategorie bevat drie smokkelaars, zeven gouddieven, twee arrestaties voor heling, twee voor fraude en vier kinderen die werden opgepakt omdat zij zonder toestemming jenever stookten.

Er werden 34 minderjarigen vervolgd voor typisch rurale delicten. Het meest frequent waren disputen over het gebruik van gemene gronden. Meestal ontstonden dergelijke overtredingen door het niet respecteren van de gemeentegrenzen. De gemene grond was namelijk alleen toegankelijk voor de leden van de eigen gemeente. Zo was er een kudde schapen van de achttienjarige Hendrik Mullenders ontsnapt. Volgens Hendrik was de ontsnapping van de schapen te wijten aan een te jonge en onervaren hond. Op 5 oktober 1813 werd een boete van 3 franc opgelegd, maar Simon Mullenders, oom van Hendrik en eigenaar van de kudde, werd verantwoordelijk gesteld.⁵⁴ Gemiddeld werden voor deze delicten celstraffen van acht dagen opgelegd. Het waren de enige vermogensdelicten waarbij telkens geldboetes werden opgelegd; deze bedroegen gemiddeld 10 frank.⁵⁵

54 RHCL/RAL NRA: 922 procesdossier Mullenders.

Bij de *simple vols* gaat het om eenvoudige diefstallen zonder verzwarende omstandigheden. Zo had Johana van der Biesen op 10 januari 1818 één wit brood en wat garen en lint uit twee Maastrichtse winkels gestolen. Het zeventienjarige meisje kreeg acht maanden celstraf opgelegd.⁵⁶ Jan Wielen daarentegen had begin februari 1821 een ring en grendel van een poort gepikt in Geleen. Hij werd veroordeeld tot twee maanden celstraf.⁵⁷

Als derde categorie van de vermogensdelicten geldt diefstal met inbraak. Deze werd door de tijdgenoten niet altijd onderscheiden van de *simple vol*. Zo luidde de aanklacht tegen de 21-jarige Jan Gouders 'larcin ou simple vol' – kruimeldiefstal of eenvoudige diefstal. Eind september 1801 had hij zich toegang verschaft tot een zolderruimte in Maastricht, waar hij enkele kledingstukken en stoffen ontvreemde. Toen Jan probeerde het gestolene voor bier te ruilen, viel hij door de mand. Tijdens het doorzoeken van zijn ouderlijke huis werd een groot aantal gestolen goederen gevonden. Jans moeder verklaarde over haar zoon dat 'elle ne voudrait jamais plus le voir et que tôt ou tard elle craignait d'avoir beaucoup de chagrin par rapport de lui'. Jan werd veroordeeld tot twee jaar opsluiting.⁵⁸ Een tweede voorbeeld betreft de elfjarige Ida Vossen. Zij had op 13 april 1817 getracht in een boerderij te Ulestraten binnen te breken. Haar bij haar jonge leeftijd horende kleine gestalte werd gezien als een voordeel bij een dergelijk misdrijf: het werd als verzwarende omstandigheid opgetekend. Ida Vossen werd op 26 april veroordeeld tot zes maanden celstraf.⁵⁹ Hoewel er bij de aanklacht geen formeel onderscheid werd gemaakt tussen *simple vols* en diefstal met inbraak, werden de laatste toch zwaarder bestraft. Voor diefstallen met inbraak werden celstraffen met een gemiddelde duur van één jaar uitgesproken, voor de *simple vols* bedroeg dit gemiddeld 'slechts' zes maanden.

Diefstallen door (huis)personeel vormen de vierde categorie van vermogensdelicten. Dit is gebaseerd op de wet van 25 *frimaire an VIII* (16 december 1799). Deze bepaalde dat diefstallen gepleegd door een persoon die toegang had verkregen tot een huis uit gastvrijheid of als werkkraacht met minimaal één jaar opsluiting gestraft moest worden.⁶⁰ Vijftien jongeren vielen onder deze categorie. De zwaarste straf in dit verband ging naar Marguerite Beveren. Zij was achttien en had gedurende de vier jaren die zij als dienstmeid werkte meerdere voorwerpen – onder andere zilveren lepels en een zeepflacon – gestolen uit het huishouden van haar werkgever. Op 6 april 1807 werd zij hiervoor tot vier jaar opsluiting veroordeeld. Dat enkele van de goederen die als gestolen waren

55 Volgens J.C.G.M. Jansen bedroeg het minimuminkomen waarmee een arbeider in de eerste helft van de negentiende eeuw in Maastricht geacht werd rond te komen 93,60 gulden, of omgerekend 198,10 frank. Jansen, 'Maastricht', 542-543.

56 RHCL/RAL NRA: 936 procesdossier Biesen.

57 RHCL/RAL NRA: 972 procesdossier Wielen.

58 RHCL/RAL NRA: 847 procesdossier Gouders. [Vertaling: ... zij hem nooit meer terug wou zien want zij geloofde dat hij haar vroeg of laat veel kopzorgen zou bezorgen.]

59 RHCL/RAL NRA: 942 procesdossier Vossen.

60 'Loi qui attribue aux tribunaux de police correctionnelle la connaissance de divers délits (art. 2) 25 frimaire an VIII (16 december 1799)' in: *Pasinomie*, 1e reeks, dl. 10 (1799-1801) 32-34.

aangegeven, gewoon verloren waren en enige tijd later zelfs teruggevonden werden, kon de straf niet verzachten.⁶¹

De vervolging van vermogensdelicten gebeurde intensiever dan die van bedelarij en landloperij. Gewone diefstallen waren het meest frequent onder de vervolgte vermogensdelicten. Slechts een kwart van de vervolgte vermogensdelicten waren typische rurale vermogensdelicten. Ongetwijfeld lag het aantal gelijksoortige maar niet formeel vervolgte overtredingen aanvankelijk zeer hoog. Het was daarom niet verwonderlijk dat de sterkste stijging van het aantal vervolgte vermogensdelicten zich in een rurale omgeving voltrok.

Geweldpleging

In de ogen van de maatschappelijke elites verloor de jeugd aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw haar onschuld. Jongeren, die toen een meerderheid vormden in de maatschappij, werden afgeschilderd als een gevaarlijke groep in de samenleving. Vooral aan jonge mannen tussen 20 en 25 jaar werd het label van de *classe dangereux* toegekend. Het plegen van misdrijven werd gekoppeld aan de ongecontroleerde passies en impulsieve gedragingen van jongeren. Het is daarom verwonderlijk dat in deze context weinig belang werd gehecht aan geweldsdelicten gepleegd door jongeren.⁶²

Arlette Farge wist dit fenomeen te verklaren door te wijzen op het feit dat geweldplegingen doorgaans binnen dezelfde sociale groep gebeurden en dat daarom de maatschappelijke elites zich niet rechtstreeks bedreigd voelden. Ook wees Farge erop dat de meeste geweldplegingen niet ernstig genoeg waren om een officiële vervolging in te zetten, waardoor deze delictcategorie niet in de officiële of historische bronnen terechtkwam.⁶³ Historici als King, Shore en Christiaens wezen in hun onderzoeken op het verwaarloosbare aandeel van geweldplegingen binnen de vervolgte criminaliteit door jongeren. Alleen de zwaarste vormen van geweldpleging, zoals moord of verkrachting, kregen aandacht in het negentiende-eeuwse maatschappelijke debat omtrent criminaliteit.⁶⁴ Gewelddadige jeugdbenden krijgen meer aandacht van historici.⁶⁵ Beide vormen van geweldpleging waren te ernstig om door de correctionele rechtbank te worden vervolgd.

In de Maastrichtse regio werden 'gewone' geweldplegingen, zoals uit de hand gelopen caf eruzies, wel veelvuldig vervolgd. Het aandeel van de vervolgte

61 RHCL/RAL NRA: 888 procesdossier Beveren.

62 Perrot, 'Quand', 20-22.

63 Farge, *Vivre*, 123.

64 King, 'Rise', 122; Heather Shore, *Artful dodgers. Youth and crime in early nineteenth-century London* (Suffolk 1999) 64 en 159; Christiaens, *Geboorte*, 79 en 99-101; zie ook: King, *Crime*, 6; Leonards, *Ontdekking*, 136-137; Maarten F. Van Dijk, 'De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit. Langetermijntrends in stedelijke en rurale criminaliteitspatronen in de Nederlanden (1300-1800)', *Stadsgeschiedenis* 1 (2006) 7-8.

65 Gita Deneckere, 'Kinderen van de straat. Het 'bandeloze' kind als abnormaliteit in het negentiende-eeuwse Gent', in: Lis en Soly (eds.), *Tussen daer en slachtoffer*, 320-321.

Vechtende jongemannen. Houtsnede, 1799. Uit: Joost Welten, *In dienst voor Napoleons Europese droom. De verstoring van de plattelandssamenleving in Weert* (Leuven 2007).

delicten tegen personen ligt in Maastricht en omgeving opvallend hoog: 41,9 procent van de jongeren in deze steekproef werd gevonnist voor geweldplegingen. Wanneer alleen naar de leeftijdsgroep tot 20 jaar wordt gekeken blijft het aantal vervolgingen voor geweldpleging zeer hoog, namelijk 29,8 procent. Dat geweldplegingen in de regio Maastricht zo veelvuldig voorkwamen ontging ook de tijdgenoten niet. Reeds in 1799 schreef kantoncommissaris Offergelt van Rolduc, aan de departementscommissaris:

[...] que des grands délits sont rares et principalement des vols, car il n'a été commis qu'une vole par effraction pendant que je suis ici. Quant aux délits de maltraiter les autres, ils sont plus fréquents, à cause que presque tous les habitués sont des amateurs d'eau de vie.⁶⁶

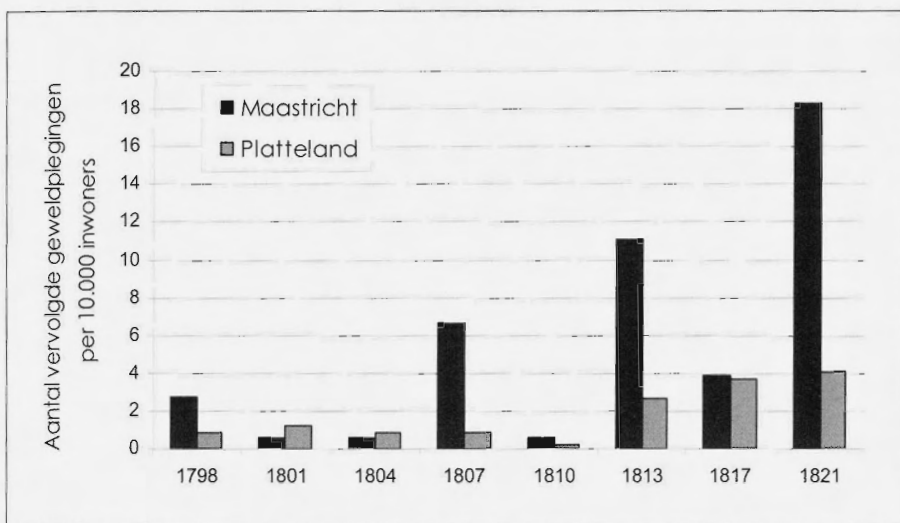
De inwoners van Rolduc, en ongetwijfeld die van de gehele regio, grepen gretig naar de fles, met regelmatig baldadig gedrag tot gevolg. Tijdens de achttiende eeuw vermeerderde de hoofdelijke consumptie van jenever met een factor vijftig. In de jaren 1790 werd in Maastricht gemiddeld 20 liter jenever per persoon per jaar geconsumeerd. Maar Limburg week daarmee niet af van andere regio's in de Nederlanden.⁶⁷ Alcoholgebruik is de meest waarschijnlijke aanleiding voor het hoge aantal geweldplegingen, maar de vraag waarom deze in Limburg vaker officieel werden vervolgd dan elders in de Nederlanden blijft onbeantwoord.

Het aantal veroordelingen voor vechtpartijen in een stedelijke context was onderhevig aan sterke fluctuaties (grafiek 2). Twee van de jaren met een hoog aantal vonnissen – 1807 en 1813 – kenden een tijdelijke uitbreiding van de omvang van het aanwezige garnizoen. In 1807 steeg hun aantal door de zogenoemde 'doortrekkers' en in 1813 verdubbelde het aantal ingekwartierde soldaten van 3.000 naar 6.000 als gevolg van de verdedigingslinie die Napoleon aan de Rijn opwierp. Tijdens de tussenliggende jaren overtrof het aantal aanwezige troepen nooit de 3.000.⁶⁸ Soldaten moesten hun wangedrag verantwoorden voor een militaire rechtbank. Hetzelfde gold voor niet-militairen die op de vuist waren gegaan met soldaten. Dergelijke vechtpartijen kwamen daarom niet voor in de procesdossiers van de rechtbank van eerste aanleg. Helaas biedt de steekproef geen gegevens voor de tussenliggende jaren, een beperking die alle uitspraken over de mogelijke toedracht van het aanwezige garnizoen louter hypothetisch maakt. Het is ook van belang te vermelden dat tijdens het derde

66 RAL FA: 4300 – Rapport kantoncommissaris Offergelt (Rolduc): *1ère ventose* an 7 (19 februari 1799). [Vertaling: [...] dat grote overtredingen zeldzaam en voornamelijk diefstallen zijn, omdat er slechts één diefstal met inbraak is gepleegd sinds ik hier ben. Wat betreft de delicten tegen personen: deze komen veel frequenter voor, en dit omdat de meeste inwoners liefhebbers zijn van brandewijn].

67 J.C.G.M. Jansen, 'Jenever in opmars, 1650-1815', in: *Campus Liber* (Maastricht 1982) 280; J.C.G.M. Jansen, 'Waanzin en repressie. De zinnelozen en hun behandeling in Maastricht in de 18e eeuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 23 (1978) 73-79; Haessenne-Peremans, *Pauvreté*, 399-401; Lis, Soly en Van Damme, *Op vrije voeten?*, 112-113.

68 Maenen, *Maastrichts*, 5.

Grafiek 2. Vervolgung geweldpleging per stad-platteland

jaar met een hoog aantal vervolgte geweldplegingen (1821) het aantal aanwezige soldaten verminderde.⁶⁹

De impact van het vestigen van 3.000 nieuwe soldaten in een stad met ongeveer 18.000 inwoners mag niet worden onderschat. Een dergelijke plotselinge bevolkingstoename gaf ongetwijfeld aanleiding tot grote spanningen. Zo kan er voor de jaren 1807 en 1813 geargumenteed worden dat de druk op de bevolking toenam. De spanningen op de huwelijksmarkt die voortkwamen uit het proces van proletarisering en verarming werden naar alle waarschijnlijkheid nog vergroot door de aanwezigheid van een dergelijk grote groep jonge mannen.⁷⁰ Daarbij was het gebruikelijk dat soldaten 'bijklusten' om hun vaak magere soldij aan te vullen, waardoor er in deze jaren extra druk op de arbeidsmarkt ontstond. In de jaren twintig leidde de verkleining van het garnizoen tot inkrimping van de afzetmarkt voor handelaren en daling van het aantal arbeidsplaatsen door de verminderde werkzaamheden van en voor het garnizoen.⁷¹

De geweldplegers waren in de eerste plaats jongens. De minderjarige geweldplegers waren doorgaans ouder dan de vermogensdelinquenten: de gemiddelde leeftijd van de overtredders van deze delicten bedroeg respectievelijk 20,3 en 16,9 jaar. De reden voor de oudere leeftijd van geweldplegers lijkt voor de hand liggend: jonge kinderen werden omwille van hun nog niet tot wasdom gekomen lichaam als minder bedreigend ervaren wanneer zij gewelddadig gedrag vertoonden. Ook de aangerichte schade was mogelijk kleiner, waardoor met een informele aanpak van het gestelde gedrag werd volstaan.

69 *Idem*, 11.

70 Garnot, 'Regard', 17.

71 Maenen, *Maastrichts*, 5-6 en 14-16.

De meerderheid van de geweldplegingen waren 'gewone' knokpartijen, al dan niet met verwondingen tot gevolg. Verhitte toogpraat leidde meer dan eens tot een vechtpartij.⁷² Toen Henri Pullinx op een avond in januari 1801 genoeg had van het gelal van zijn drinkebroers, deelde hij enkele rake meppen uit. De gevolgen waren ernstig genoeg om de verantwoordelijkheid voor de genezingskosten aan de wildebras toe te rekenen.⁷³ Een heel ander geval was dat van Johan Jacob Janssen. Hij werd op de avond van 20 november 1817 door zijn meester uit zijn slaapplek in de paardenstal gesleurd. Nadat Johan met veel geweld het woonhuis was binnengedruwd, werd hem het vuur aan de schenen gelegd. Hij zou de dochter des huize 'bezwangert hebben'. Johan ontkende maar hem wachtte alsnog een flinke aframmeling. De rechter hechtte echter geen geloof aan Johans verhaal en de vader en zijn vier zoons werden vrijgesproken.⁷⁴

Geweldplegingen met wapengebruik waren beperkt in aantal: slechts 23 van de in totaal 171. Het aangewende arsenaal bestond uitsluitend uit diverse werktuigen zoals spades of hamers. Zo werd Willem Janssen veroordeeld 'd'avoir grièvement blessé le citoyen Gerard Vincken'. Gerard was hout aan het sprokkelen op grond die aan Willem toebehoorde. Zonder een woord uitleg gaf Willem Gerard een flinke mep met een spade. Toen Gerard vroeg waarom hij dit deed, antwoordde Willem niet, maar sloeg een tweede maal.⁷⁵ De meeste geweldplegingen verliepen minder dramatisch. Meestal bleef het bij 'mauvaise traitements' zonder verwondingen, of 'frappé et blessé légèrement'.

Een groot aantal jongeren – in hoofdzaak jongens – werd in Maastricht en omgeving aangeklaagd voor allerhande geweldplegingen. De meerderheid van deze delicten tegen personen waren eenvoudige knokpartijen, doorgaans zonder zware verwonding tot gevolg. De bestraffing hiervoor was opmerkelijk milder dan voor de plegers van vermogensdelicten. De gemiddelde duur van de celstraffen bedroeg twee maanden, aangevuld met een boete van gemiddeld 25 franc.

Het vonnis

In de literatuur over jeugdcriminaliteit aan het begin van de negentiende eeuw wordt erop gewezen dat een toenemende vervolging gepaard ging met een buitenproportionele afname van het aantal vrijspraken en een verlenging van de opgelegde celstraffen.⁷⁶ Valt een dergelijke trend ook af te lezen uit de Maastrichtse procesdossiers? Met andere woorden: betekende de toename van het aantal vervolgte jongeren ook een harder optreden?

72 P.C. Spierenburg, 'Jeugdgeweld in historisch perspectief', *Justitiële Verkenningen* 26 (2000) 9-20; Christiaens, *Geboorte*, 102; Guy Dupont, 'Patronen van jongerencriminaliteit in een laatmiddeleeuwse grootstad (Brugge, 1385-1550)', in: Lis en Soly (eds.), *Tussen dader en slachtoffer*, 68-74.

73 RHCL/RAL NRA: 848 procesdossier Pullinx.

74 RHCL/RAL NRA: 941 procesdossier Ross.

75 RHCL/RAL NRA: 847 procesdossier Janssen [Vertaling: omwille van ernstige verwondingen aan burger Gerard Vincken].

76 Christiaens, *Geboorte*, 113-120, Shore, *Artful*, 5-6; Leonards, *Ontdekking*, 222-224.

Evoluties in bestraffing analyseren is niet eenvoudig. Het is onmogelijk om alle, vaak zeer genuanceerde beweegredenen te achterhalen, waarop de rechter zijn vonnis baseerde. Daar komt bij dat de lengte van de opgelegde celstraffen voor gelijksoortige overtredingen in de steekproef zeer sterk uiteen liep. Hierdoor zijn betekenisvolle gemiddelden moeilijk te berekenen. Toch lijkt er een tendens tot strafverkortung te zijn geweest: in de jaren 1798, 1801, 1804 en 1807 schommelde de gemiddelde lengte van de celstraffen opgelegd aan minderjarige plegers van vermogensdelicten rond één jaar. In de jaren 1810, 1813, 1817 en 1821 kwam het gemiddelde niet boven de honderd dagen. De toename van het aantal vervolgingen ging dus gepaard met een hoger aantal lichte straffen. De bestraffing van geweldplegingen bleef daarentegen zeer stabiel met celstraffen die doorgaans de duur van twee maanden niet overschreden. Gedurende de bestudeerde periode was bij de Maastrichtse correctionele rechtbank geen sprake van strafverlenging.

De verlaging van de gemiddelde duur van de celstraffen bij de vermogensdelicten ging gepaard met een toename van het aantal vrijspraken. In de bestudeerde periode steeg het aandeel van vrijgesproken jongeren in de totale steekproef van 19 naar 30 procent. In 1813, 1817 en 1821 werden de helft tot één derde van de minderjarige vervolgd vrijgesproken. In de leeftijdsgroep tot en met dertien jaar lag het aantal vrijspraken steevast hoger dan het aantal veroordelingen, terwijl jongeren tot zestien jaar onder artikel 66 van de *Code Pénal* vielen. Dit artikel bepaalde dat men bij kinderen jonger dan 16 jaar moest nagaan of zij al dan niet zonder 'oordeel des onderscheid's' gehandeld hadden. Als zij zonder 'oordeel' gehandeld hadden, werden zij onder de voogdij van hun ouders geplaatst. Naargelang de omstandigheden konden zij opgenomen worden in een verbeteringsinstelling, maar niet langer dan tot de leeftijd van 20 jaar. Als vastgesteld werd dat zij met 'oordeel des onderscheid's' gehandeld hadden, konden zij als volwassenen berecht worden.⁷⁷ In 1810 werd dit bevestigd in het napoleontische strafrecht. Vanaf de leeftijd van 16 jaar werd de beklagde behandeld als een volwassene.⁷⁸

In de steekproef vormden jongeren onder 16 jaar 19,1 procent van de veroordeelden. Het betreft 77 personen, van wie 69 jongens en 8 meisjes. Artikel 66 van de *Code Pénal* was derhalve van toepassing op een vijfde van de onderzochte jongeren, althans in theorie. In de praktijk bood artikel 66 slechts bescherming tot dertien à veertien jaar.⁷⁹ Van de 77 minzestienjarigen werden er 37 vrijgesproken, 33 werden schuldig bevonden en veroordeeld en bij zeven kinderen werd geen

77 Tot zestien jaar waren kinderen ook beschermd – door de *excuse de minorité* – tegen lijf- en onterende straffen. De correctionele rechtbank was niet bevoegd voor misdrijven die door middel van lijfstraffen werden bestraft. Daarom is artikel 67, dat over de *excuse de minorité* handelde, niet van toepassing op dit onderzoek.

78 Art. 66-67, in: *Strafwetgeving in de negentiende eeuw: Code Pénal III* (Tilburg 1985); Cat Nilan, 'Hapless innocence and precocious perversity: constructions of the child criminal in late eighteenth and early nineteenth-century France', *Proceedings of the annual meeting of the western society for French history* 24 (1997) 82; Leonards, *Ontdekking*, 32-37.

79 Vimont, 'Coupables', 36-39.

vonnissen teruggevonden. Tot de leeftijd van 13 jaar hadden kinderen een grotere kans op een vrijspraak dan op een veroordeling. Na de leeftijd van 13 jaar keerden hun kansen. Vrijspraak kwam nog voor, maar de meerderheid van de dertien- tot zestienjarigen werd wel degelijk schuldig bevonden.

De jongste beklaagden (onder de 16 jaar) konden om verschillende redenen worden vrijgesproken. Het merendeel, 22 van de 37, werd vrijgesproken vanwege hun jonge leeftijd. Bij tien werd in het vonnis, naast de vrijspraak, uitdrukkelijk vermeld dat zij wel schuldig waren, maar een te jonge leeftijd hadden om voor hun daad gestraft te worden. Soms vermeldde men expliciet artikel 66 en het 'oordeel des onderscheids', maar doorgaans werd slechts de jonge leeftijd van de beklaagden als reden voor vrijspraak aangegeven. Het gebeurde ook dat de schuld onbewezen bleef. Bij elf van de 37 jongeren was dit het geval. Bij de zes jongeren van vijftien en zestien jaar die een vrijspraak kregen, werd de aanklacht als onterecht beschouwd en was het niet de leeftijd die de rechter deed afzien van vervolging. Nog eens drie kinderen werden vrijgesproken omdat het gepleegde vergrijp te licht was om correctioneel te vervolgen. Het gaat hier om Jan (15 jaar) en Mathijs Kirchenstein (14 jaar) die op 22 januari 1817 te Kerkrade het sermoen hadden verstoord en Elisabeth Vliegen die voor het sprokkelen van hout door de schout van Voerendaal als voorbeeld naar de correctionele rechtbank van Maastricht werd gestuurd.⁸⁰

De sterke toename van het aantal vervolgte jongeren in de bestudeerde periode bracht in hoofdzaak steeds lichtere vergrijpen voor de rechtbank. De toename van het aantal vervolgingen ging gepaard met een toename van het aantal vrijspraken en een verkorting van de gemiddeld opgelegde celstraffen.

Slotbeschouwing

Hoe passen nu de resultaten van het huidige onderzoek in de bestaande kennis over de vervolgte jongerencriminaliteit van de eerste decennia van de negentiende eeuw? Zoals eerder aangehaald zijn wij voor deze kennis, althans voor wat de Nederlanden betreft, volledig afhankelijk van het onderzoek van Christiaens. Zij analyseerde de correctionele vonnissen met betrekking tot de provincie Antwerpen en kwam tot de conclusie dat

jeugdcriminaliteit in hoofdorde, en zeker tot 1860, een uitgesproken ruraal karakter heeft. De houdiefstallen en aanverwanten zijn in die periode bepalend voor de vervolgte jeugddelinquentie. [...] Pas vanaf 1860 grijpt een significante geografische verschuiving plaats en gaat de stedelijke vermogensdelinquentie het beeld van de vervolgte minderjarige daders bepalen.⁸¹

Uit de analyse van de Maastrichtse procesdossiers komt een ander beeld naar voren. De regio rond Maastricht onderging net zoals Antwerpen de introductie

80 RHCL/RAL NRA: 939 procesdossier Kirchenstein; RAL NRA: 972 procesdossier Vliegen.

81 Christiaens, *Geboorte*, 347.

van het nieuwe revolutionaire strafrecht en justitieel apparaat. Gedreven door de noodzaak de openbare orde te bewaken trachtten de overheden actief werk te maken van het opsporen van allerhande overtredingen. De politiediensten werden steeds bekwaamer waardoor het aantal vervolgingen steeg. Tevens intensiverde de toenemende armoede de socio-economische spanningen in de samenleving, met een stijging van het aantal overtredingen tot gevolg. Deze twee, elkaar versterkende evoluties leidden tot een duidelijke toename van het aantal vervolgingen door de correctionele rechtbank.

De aard van de misdrijven waarvoor jongeren in het arrondissement Maastricht werden opgepakt en vervolgd was echter merkbaar afwijkend van deze in de provincie Antwerpen. De rurale vermogensdelinquentie viel in Maastricht niet te verwaarlozen. Net zoals in Antwerpen was er een toename van het aantal vervolgingen in de eerste decennia van de negentiende eeuw. Maar ondanks het sterk rurale karakter van het arrondissement Maastricht werd dit aantal toch overtroffen door de ruime schare vervolgte jongeren voor allerhande diefstallen gepleegd binnen de muren van Maastricht. Pas tegen het einde van de bestudeerde periode wonnen de plattelandsdiefstallen werkelijk aan belang. Maar ook rurale geweldplegingen werden in grote getale voor de correctionele rechtbank gebracht. Het aantal vervolgte geweldplegingen op het platteland steeg zelfs even snel als het aantal vervolgte diefstallen. Het waren dus niet alleen de vermogensdelicten die op de intensiverende aandacht van de opkomende politiediensten konden rekenen. Binnen de muren van Maastricht varieerde het aantal vervolgte geweldplegingen van jaar tot jaar. Vermoedelijk lagen socio-economische spanningen aan de basis van het schommelende aantal geweldplegingen. Ook in stedelijke context viel het bijzonder hoge aantal vervolgte gewelddelicten op.

Eddie van Roon

Dienstplicht en nationale integratie in de negentiende eeuw: de praktijk in Limburg

Een afgelegen provincie met landelijke dienstplicht

De negentiende eeuw en de dienstplicht zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. De legers met beroepsmilitairen waar monarchen voor de Franse revolutie naar eigen goedgevoelen hun dynastieke oorlogen mee voerden, verdwenen tijdens de napoleontische oorlogen van het toneel en maakten na 1815 geleidelijk plaats voor de massale legers met dienstplichtigen die het gezicht van de Eerste Wereldoorlog zouden bepalen. Het dienstplichtmodel dat gedurende de negentiende eeuw op het vasteland van Europa grotendeels in gebruik was, markeerde een overgangsfase in de wijze van legervorming. Er bestond dienstplicht, maar de jaarlijkse lichteningen waren beperkt en dienstplichtigen mochten zich laten vervangen. Van de provincies die het huidige Nederland vormen, maakte Limburg in 1798 als eerste kennis met deze vorm van dienstplicht. Het grootste deel van het grondgebied was in 1795 door de Fransen ingelijfd en gevoegd bij het departement Nedermaas, met Maastricht als hoofdstad. De rest van Nederland zou door de Fransen pas in 1810 worden geannexeerd en bleef daardoor tot dat jaar de dienstplicht bespaard.¹

Er was onder de Limburgse bevolking aanvankelijk veel verzet tegen de nieuwe staatseis, een inbreuk in het dagelijks leven die tot dan toe onbekend was. Er braken lokale opstootjes uit en veel jongens probeerden op de een of ander manier onder de dienstplicht uit te komen. Een groot deel van de Limburgse lappendeken van autonome vorstendommen, steden en heerlijkheden van voor de Franse tijd had wel gewapende burgerwachten in de vorm van schutterijen gekend, maar deze hadden naast hun taak de plaatselijke bevolking te beschermen vooral een folkloristisch en religieus karakter. De schutters oefenden bij de kerk en in de plaats waar ze woonden. Het was geen last schutter te zijn, veeleer een voorrecht. Het betekende immers dat hij midden in het sociale en kerkelijk leven van de gemeenschap stond. Hoe anders lag dat met de verplichting die de Franse staat introduceerde. De jongen die de pech had een lot te trekken dat hem tot militair maakte, moest huis en haard verlaten voor een staat die ver van zijn bed stond en die oorlogen voerde waar hij weinig van begreep. In de loop der jaren verdwenen wel de scherpe randjes van het verzet door gewinning en dwang van bovenaf met gendarmes, douaniers en strenge regelgeving. De bevolking ging de dienstplicht beschouwen als een noodzakelijk kwaad, vergelijkbaar met het betalen van belastingen.²

1 Met als uitzondering Zeeuws-Vlaanderen en een klein gedeelte van Noord-Brabant die ook in 1795 waren veroverd.

2 Joost Welten, *In dienst voor Napoleon's Europese droom. De verstoring van de plattelandssamenleving in Weert* (Leuven 2007) 338.

Net als de meeste Europese landen behield het Koninkrijk der Nederlanden, waar Limburg als nieuwe gevormde provincie in 1815 deel van ging uitmaken, vrijwel dezelfde vorm van dienstplicht als de Fransen hadden ingevoerd. Een opvallend kenmerk van dit dienstplichtmodel was de mogelijkheid van dienstvervanging (het remplaceren): iemand die was ingeloot kon zich voor veel geld laten vervangen door iemand die een niet dienstplichtig hoog nummer had getroffen (nummerverwisselaar), of door iemand van buiten de loting die geen verplichtingen meer had ten opzichte van het leger (plaatsvervanger).³ De mogelijkheid van vervangen was in het leven geroepen om de elite buiten schot te houden en de bittere dienstplichtpil zo voor kringen die enige politiek zeggenschap hadden te verzachten. Bovendien won de staat er mee omdat op deze manier hoge ambtenaren, artsen en onderwijzers voor het overheidsapparaat behouden bleven. De dienstplicht met dienstvervanging zou in Nederland tot 1898 blijven bestaan, daarna kwam de persoonlijke dienstplicht waarbij een ieder die een dienstplichtig nummer had getrokken ook zelf moest dienen.

De loting vormde een ander kenmerkend onderdeel van het dienstplichtmodel. Eerst moesten alle mannelijke ingezetenen van negentien zich in januari naar hun gemeentehuis begeven om zich daar te laten inschrijven. De maand daarop volgden lotingdagen waar alle ingeschreven jongens in persoon een lot mochten trekken, ongeacht of ze een gebrek of een recht op vrijstelling hadden. Daarna volgden de zittingen van de militieraad, een raad die besliste over vrijstellingen en medische geschiktheid van de jongens die zich hadden ingeloot en de dienstvervangers. Een derde kenmerk van dit dienstplichtmodel was dat het veel vrijstellingen en afkeuringen kende en dat slechts een gering percentage van het jaarlijks contingent jongens uiteindelijk in de kazerne moest dienen.

De Limburgse bevolking werd net als die in de rest van het land met deze vorm van dienstplicht geconfronteerd. Wel waren er verschillen omdat de Limburgers de staatseis niet alleen eerder ondergingen, maar er ook onder meerdere regimes mee te maken kregen. Zo koos Limburg in de jaren 1830 tijdens het conflict tussen Nederland en België de kant van de Belgen.⁴ In de negen jaar dat in beide landen jarenlang duizenden manschappen langs de grenzen waren gemobiliseerd, stond een aantal Limburgse dienstplichtigen aan de kant van de grens van de zuiderburen opgesteld.⁵ En na 1839, toen Limburg weer bij Nederland ging horen, was er voor een deel van de Limburgse dienstplichtigen

3 In het navolgende wordt met een remplaçant of dienstvervanger zowel een nummerverwisselaar als plaatsvervanger bedoeld.

4 Limburg met uitzondering van Maastricht en Sint Pieter, met het belangrijke fort, die Nederland en Oranje trouw bleven.

5 In een aantal studies, bijvoorbeeld in: E.W.G. Lemmens, *Aan vorst en vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet: Limburgse politici in Den Haag 1839-1918* (Amsterdam 2004) 43, staat dat er geen miliciens uit Nederlands-Limburg werden opgeroepen in de periode dat het gebied onderdeel uitmaakte van België. Maar in het Regionaal Historisch Centrum Limburg (RCHL) zijn in het archief van het Provinciaal Bestuur Limburg de lotingsregisters 1830-1839 van de Limburgse gemeenten terug te vinden. Deze registers zijn in 1846 door België overgedragen. Navraag bij het Centrum leert dat een (klein) deel van de lotelingen daadwerkelijk in Belgische krijgsdienst is opgeroepen.

een aantal decennia een dubbele dreiging om bij een conflict betrokken te raken. Limburg ging, op Maastricht en Venlo na, vanaf 1839 namelijk ook deel uitmaken van de Duitse Bond: een federale bond van Duitse vorsten en stadsstaten, waar Willem I als Hertog van Limburg lid van werd. De vorstenbond had een eigen leger waar Limburg een door de jaren heen verschillend aantal van tussen 850 en 1500 man, vrijwilligers aangevuld met dienstplichtigen, aan moest leveren.⁶ Het Limburgs contingent kon in tijd van oorlog door de Duitse bond worden gemobiliseerd, maar maakte in vreedetijd onderdeel uit van het Nederlandse leger. Het contingent zou uiteindelijk nooit door de Duitse bond onder de wapens worden geroepen en bestond tot 1866, toen de Bond door een conflict tussen Pruisen en het Habsburgse Keizerrijk uit elkaar viel.

Toen Limburg vanaf 1867 een provincie werd als alle andere Nederlandse provincies, hadden de inwoners dus al bijna zeventig jaar ervaring met de dienstplicht, maar daarvan hadden ze er slechts een beperkt aantal onder alleen een Oranjevorst beleefd. Het doel van deze studie is om na te gaan hoe de bevolking van de verre grensprovincie, die zo'n verbrokkeld verleden had gekend, omging met de militaire verplichting van een Nederlandse staat die zowel in fysiek als mentaal opzicht ver van haar bed stond. Werd de dienstplicht in Limburg als een zwaardere last beleefd dan in de rest van het land en was hierdoor de neiging om aan de dienstplicht te ontsnappen in Limburg het grootst? In het navolgende zal naar een antwoord op deze vraag worden gezocht aan de hand van een beschrijving van de vele manieren waarop de staat en de Limburgse bevolking met elkaar in aanraking kwamen tijdens de drie belangrijke rekruteringsmomenten die de dienstplicht in de negentiende eeuw kende: de loting, dienstvervangings- en uitspraken van de militieraad over vrijstellingen en afkeuringen. De focus zal hierbij liggen op de legale en illegale mogelijkheden die Limburgse lotelingen tijdens de rekruteringsstadia hadden om aan de dienstplicht te ontsnappen en of zij die mogelijkheden anders benutten dan hun collega-lotelingen in de rest van het land.

Onkunde en onwil bij de registratie

De rekrutering voor de nationale militie was in 1815 al snel na de komst van Willem I van staatswege bij wet georganiseerd. In de wet werd precies vastgelegd wie in de militie moest dienen. Twee latere militiewetten uit 1817 en 1861 brachten weinig verandering in de wijze van rekruteren. De uitvoering van de wetten lag grotendeels bij de provinciale- en gemeentebesturen, die daar hun handen vol aan hadden. In een hoofdartikel van een Limburgse provinciale krant uit 1893 dat een lans brak voor de burgemeesters, ze zouden slecht betaald worden voor veel en zwaar werk, werden niet toevallig vooral de werkzaamheden in het

6 Over dienstplichtigen in het bondscontingent: NA, archief ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 3326, brief Gouverneur Hertogdom Limburg 4 september 1854. In deze brief wordt gevraagd of 124 miliciens van het Limburgsch bondscontingent ook voor de jaarlijkse inspectie in aanmerking komen. Zie ook: Verslag Handelingen van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal 1862-1863, 298, 300, 301 en 314.

kader van de militiewet genoemd: 'men neme de militiewet met haar nasleep van besluiten en maatregelen van bestuur - zonder twijfel ene rijkswet. Het gansche jaar door houdt de militiewet den Burgemeester in beslag'. Zo moest hij de inschrijfregisters bijhouden, de lotingen meehelpen organiseren en zorg dragen voor allerlei attesten die nodig waren voor vrijstellingen en afkeuringen. En als dan eindelijk het moment van inlijving was aangebroken kon de burgemeester: 'soms eenige uren ver, een troep jongelieden gaan afleveren en zich bewegen tussen remplaçantenbazen, plaatsvervangers en een minder delicaat publiek, een zingend en tierend massa volks'.⁷ De lokale overheden waren door de beperkte financiële middelen van de staat, het analfabetisme en een gebrek aan communicatiemiddelen, onmisbaar in het rekruteringsproces.

Het lokale karakter bleek ook uit het voorschrift dat iedere gemeente in evenredigheid met haar bevolking, of na 1861 het aantal gemeentelijk ingeschrevenen voor de militie, een bepaald contingent manschappen moest afleveren. Aan de loting ging daarom een verplichte inschrijving in het gemeentehuis vooraf. De jongens, ouders of voogden dienden zich in persoon op het gemeentehuis te melden, of anders een derde schriftelijk te machtigen. Als de inschrijving werd verzuimd of vergeten wachtte afhankelijk van de ernst van het vergrijp een forse boete.⁸ Het gebeurde geregeld dat lotelingen door onwetendheid en onkunde verzuimden om zich te laten registreren. Maar ook de autoriteiten lieten nog wel eens een steekje vallen. De burgerlijke stand, die in 1795 door de Fransen in Limburg was ingevoerd, werd door de autoriteiten gebruikt als controle op de inschrijvingen. Aan de hand van de registratie van geboorten werd nagegaan of de leeftijd van de ingeschrevenen klopte en of er misschien leeftijdgenoten waren die hadden verzuimd. In deze beginjaren vertoonde deze registratie nogal wat onvolkomenheden, waar burgers soms zelf een handje bij hielpen door bijvoorbeeld een geboorteaangifte te vergeten of een verkeerde naam op te geven. In Frankrijk kwam het zelfs tot in de jaren 1870 nog voor dat jongens om de dienstplicht te ontlopen bij de geboorteaangifte als meisje werden opgegeven.⁹ Fouten in de burgerlijke stand en in de inschrijfregisters voor de nationale militie bezorgden plaatselijke autoriteiten ieder jaar veel extra werk.

De gemeenten probeerden foutieve registratie zelf op te sporen, maar daarnaast speelde sociale controle een belangrijke rol. De plaatselijke bevolking had het recht inschrijvingsregisters te controleren en maakte daar ook gebruik van. Zo diende een zekere F. Bessems uit Cadier en Keer een bezwaarschrift in bij Gedeputeerde Staten van Limburg. Hij protesteerde omdat een plaatsgenoot, een zekere Leveau, een overleden zoon had ingeschreven. Bessems, wiens zoon een dienstplichtig nummer had getrokken, vond dat de loting vanwege de niet alledaagse fout in het inschrijfregister ongeldig moest worden verklaard.

7 *De Nieuwe Koerier*, 11 april 1893.

8 Militiewet 1817, artikel 53. Staatsblad 1817, no 1.

9 Eugen Weber, *Peasants into Frenchman. The Modernization of Rural France 1870-1914* (Stanford California 1976) 296.

Brief van een dienstplichtige uit Maastricht die diende in het regiment 'chasseurs-voltigeurs' van de Franse keizerlijke garde. Collectie RHCL.

Gedeputeerde Staten van Limburg stelde hierop een onderzoek in en schreef een brief aan de burgemeester van Cadier en Keer. De burgemeester antwoordde geïrriteerd op de vragen van Gedeputeerde Staten:

spoedig ontboden wij den vader Leveau, uit het gehucht Sint-Antonius-bank, deel makende van deze gemeente om hem te hooren, hoe hij die aangifte had kunnen doen ter inschrijving van één overledene; welke ons dienaangaande zeide: 'Dit heb ik bij vergissing zeker gedaan, ik heb mijn oudere zoon bedoeld en wist niet eens den ouderdom mijne kinderen - zulks kan een ongeleerde wel gebeuren enz. enz. meer onzin niet ten deze passende', zoo is dan de inschrijving gedaan van Leveau, Mathijs, Christiaan, welke reeds van den 30 januarij 1870 overleden was, doch onzes inziens kon dit geen invloed op de loting uitoefenen en minder voor den zoon van Bessems, die no 4 geloot heeft, of er nu 11 of 12 ingeschrevenen aan de loting deelnamen, was voor hem om het even.¹⁰

Bovendien had de wethouder die voor de overleden Leveau had geloot een hoog en dus niet dienstplichtig nummer getrokken. De burgemeester kon het niet laten zijn brief te eindigen met de opmerking dat de knecht Bessems waarschijnlijk was opgestookt door zijn baas Pieter Spronck, een notoire praatjesmaker.

¹⁰ RHCL, archieven provinciaal bestuur 1814-1913 04.01, nr. 9775, brief burgemeester Cadier en Keer 16 februari 1878.

De fout bij een inschrijving kon overigens net zo goed bij een plaatselijk bestuur liggen als bij een onwetende burger. Zo liet de Commissaris van de Koning, Jhr. Joseph van der Does de Willebois, in 1869 een onderzoek instellen naar de reden waarom een zekere Ludwig Kohlen uit het gehucht Echterbosch in dat jaar niet was ingeschreven. Het onderzoek illustreert hoe slordig en amateuristisch het er soms in de gemeentehuizen aan toe kon gaan.¹¹ De herinnering van de verantwoordelijke wethouder, Meeuwissen:

het geheugt mij wel, dat ik op een Heiligen dag na de Hoogmis het zal den 6 januari 1868 wel geweest zijn ... op de open wachtplaats op het stadhuis, eenige personen aantrof, aan wie ik vroeg: 'wat of hen beliefde', waarop zekeren Cuijpers, vader, mij antwoorde 'dat hij gekomen was om zijn elders wonende zoon als loteling voor de militie te doen inschrijven, en dat het ook het doel was van eenige jongelui die hij mij aanwees, maar dat niemand op de secretarie was!'

Vervolgens had Meeuwissen de namen van de jongens opgeschreven en hij kon zich herinneren dat zich onder de jongens iemand uit Echterbosch had bevonden. Hij meende ook nog te weten dat hij de notities later aan de gemeente-secretaris had gegeven.¹²

Op de vraag van de Commissaris van de Koning waarom alle door hem genoteerde jongens uiteindelijk in het register waren opgenomen en uitgesproken Ludwig niet, antwoordde Meeuwissen:

Ik acht dat het is geweest, omdat hij in de geboorteregisters dezer gemeente niet voorkomende, noch in de bevolkingsregisters ingeschreven zijnde, als wanneer alle achterblijvende en trage in te schrijven lotelingen tot meerdere voorzorg in de dagen van januarij aan huis door een gemeente ambtenaar of bediende worden opgezocht als komende op geen lijst voor - niet is kunnen opgezocht worden.

Het antwoord geeft een goed beeld van het intensieve contact dat plaatselijke besturen en inwoners als gevolg van de militiewet hadden, maar geeft ook aan hoe belangrijk de burgerlijke stand en in dit geval het bevolkingsregister was. Ludwig was in Pruisen (Havert) geboren, maar woonde al sinds achttien jaar in de Echterbosch, waarvan zestien jaar bij zijn moeder. Waarom de jongen niet in het bevolkingsregister was ingeschreven, was een raadsel 'dat gaat het begrip van de Wethouders te boven', schreven de wethouders van Echt in een laatste brief over deze kwestie. In navolging van de burgemeester gaven de wethouders het advies om de jonge Kohlen niet te beboeten. Hij had volgens hen te goeder trouw gehandeld en was de dupe geworden van misverstanden en fouten. De wethouders konden het niet laten op te merken dat de inwoners van Echterbosch wel erg laks en onverschillig konden zijn als het om inschrijving voor de militie ging. De 'Bosschenaren', aldus de wethouders, meenden genoeg gedaan

11 RHCL, archieven provinciaal bestuur 1814-1913, nr. 9775, brief burgemeester Echt 16 februari 1869.

12 *Ibidem*, brief wethouder Meeuwissen 27 februari 1869.

te hebben als ze zich maar even op het raadhuis hadden laten zien en lieten: 'de rest over aan de regering of aan de goede God, die alles wel in orde zullen brengen'.¹³

De inschrijving verliep door al de onkunde en slordigheden dus niet altijd even probleemloos. Niet voor niets toonde een landelijk onderzoek van het ministerie van Justitie uit 1826 aan dat verreweg de meeste boetes voor overtredingen van bepalingen in de militiewet betrekking hadden op de inschrijvingen. Het onderzoek was uitgevoerd op verzoek van Willem I die aan de minister van Binnenlandse Zaken had laten weten dat hij ontevreden was over de snelheid waarmee in de verschillende provincies overtredingen op de militiewet voor de rechtbank werden gebracht. Hij vroeg daarom aan de minister of in overleg met zijn collega van Justitie onderzoek kon worden gedaan naar de redenen van die vertragingen.¹⁴ Mr. C.F. van Maanen, minister van Justitie en rechterhand van Willem, won hierop inlichtingen in bij de gouverneurs in de provincies. Uit de antwoorden bleek dat 113 van de 116 overtredingen die in de noordelijke provincies van het Verenigd Koninkrijk waren begaan, betrekking hadden op het niet inschrijven in de militieregisters. De verdeling over de verschillende provincies blijkt in tabel 1.

Provincie	Percentage van de ingeschrevenen	Aantal overtredingen	Percentage van de overtredingen
Groningen	6,5	-	0,0
Friesland	8,0	14	12,5
Drenthe	2,5	-	0,0
Overijssel	7,0	2	2,0
Gelderland	12,0	22	19,5
Utrecht	5,0	-	0,0
Noord-Holland	15,0	8	7,0
Zuid-Holland	17,5	36	32,0
Zeeland	5,0	3	2,5
Noord-Brabant	14,0	6	5,5
Limburg ¹⁵	7,5	22	19,5
Totaal	100,0	113	100,0

Tabel 1. Overtredingen in Nederland wegens het niet inschrijven in de militieregisters in 1826.¹⁶

13 *Ibidem*, brief wethouders Echt 17 maart 1869.

14 NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 2075, Minister Biza aan minister Justitie 31-1-1828.

15 Gebaseerd op NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 2079, overzichten bij brief minister van Justitie 4 april 1828 en Staat afloop van de lichte voor de nationale militia 1826.

16 De overtredingen in het latere Belgische deel van Limburg zijn weggelaten (dankzij het overzicht van de gouverneur waarin ook de woonplaatsen van de daders staan, konden de boetes over de beide delen worden verdeeld). Belgisch- en Nederlands-Limburg kenden toen ongeveer evenveel inwoners. Het totaal aantal ingeschrevenen voor Limburg was 3313 en is daarom in dit overzicht gehalveerd.

In verhouding tot het percentage ingeschrevenen (7,5 procent) had Limburg een groot aandeel (19,5 procent) in de overtredingen. Het opmerkelijke verschil geeft voedsel aan de veronderstelling dat de lotelingen hier meer dan elders aan de dienstplicht probeerden te ontsnappen, omdat ze zich niet tot nauwelijks met het koninkrijk verbonden voelden. Maar het is de vraag in hoeverre het verzuim om in te schrijven een aanwijzing is voor een gering enthousiasme voor de dienstplicht. Fouten konden immers het gevolg zijn van onkunde en een aantal boetes zal daarom ten onrechte zijn opgelegd. Daarnaast is het mogelijk dat de autoriteiten opzettelijke overtredingen niet konden bewijzen omdat slimme daders hun verzuim aan onkunde toeschreven. Bovendien is het aantal overtredingen in provincies als Zuid-Holland en Friesland ook hoog. Wel is het opvallend dat de Limburgse cijfers beter passen bij die voor de Zuidelijke Nederlanden (het huidige België), waar nauwelijks binding met het koninkrijk bestond. Het zuiden kende toen weliswaar meer inwoners en het aantal ingeschrevenen lag daarom ongeveer een derde hoger dan in het noorden, maar er werden maar liefst twee en een halve keer meer boetes (281) uitgedeeld dan in het noorden.

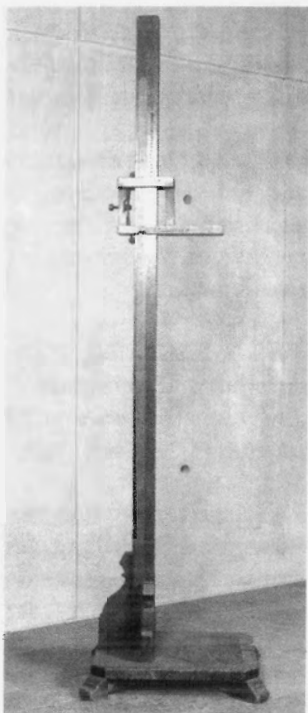
Een dag vol spanning en volksvermaak

De loting was het tweede en belangrijkste stadium in het proces dat bepaalde wie wel of niet in de militie moest dienen. Het beeld waarmee de burger in deze eeuw opgroeide was de drukte en spanning van de lotingdagen; niet alleen in het gemeentehuis, de school of de herberg waar de jonge mannen hun nummer trokken, maar ook in de kroegen en op straat waar de uitslag werd gevierd of het verdriet werd verdronken. De loting maakte indruk en was volgens de memoires van een inwoner van het aan de noordgrens met Limburg gelegen plaatsje Boxmeer in zijn jeugd zelfs een geliefd spel:

ook was er het lokaal voor de loting en vaak genoeg hebben wij moeten zien, hoe er daarbij misbruik van sterke drank gemaakt werd. Als wij de loting speelden, werd een nummer gemaakt, dit op de pet gespeld, de pet op een oor getrokken, gezongen, gezwaaid, gewaggeld en gevallen, dan had men geloot.¹⁷

Nog in 1906 stuurde een zekere Jos uit Brunssum een uitgebreide brief over de loting die hij dat jaar in Heerlen had meegemaakt aan zijn broer die naar de Verenigde Staten was geëmigreerd. Hij schreef hoe de lotelingen uit Brunssum 's morgens vroeg de Heilige Mis hadden bijgewoond en vervolgens vol goede moed naar Heerlen waren vertrokken. Na de loting had hij met twee ooms en lotgenoten uit Brunssum en Hoensbroek een stevige borrel in een Heerlens café gedronken. Op de weg terug ging Jos met de andere jongens uit Brunssum: 'zooals vroeger het gebruik was de eene herberg in, de andere uit'. Bij de laatste kroeg: 'kwamen ze ons met trom en fluit afhalen ... en kwamen zoo met veel

17 A.E. van Beurden, *Schetsen uit de geschiedenis van Boxmeer* (Amersfoort/Boxmeer 1933).

Meetlat voor de militaire keuring. Limburgs Museum Venlo.

plezier om 4 uur te huis aan, en vermaakten ons den geheele avond tot 10 uur'.¹⁸

De dag van de loting was in de negentiende eeuw uitgegroeid tot een speciale dag die ook in de volgende eeuw de gemoederen bezig bleef houden. Het was een dag die met zijn drukte, drank en plaatselijke gebruiken vergelijkbaar was met een jaarlijkse kermis of jaarmarkt. De loting voor de nationale militie vond plaats in februari, en vanaf 1893 in oktober. Voor elke gemeente werd afzonderlijk geloot en een ieder die daarbij betrokken was, kon persoonlijk een nummer trekken. Als de loteling verhinderd was, diende in eerste instantie zijn vader, moeder of voogd hem te vervangen en als ook zij niet wilden of konden, dan moest het lot worden getrokken door de burgemeester of ambtenaar die de gemeente van betrokkene vertegenwoordigde. Het overgrote deel van de lotelingen trok echter zelf zijn lot. Opmerkelijk is dat ook veel jongens die al wisten dat ze een vrijstelling kregen of afgekeurd zouden worden, de keuze maakte om zelf te loten. In een eerder artikel in dit jaarboek over het verband tussen de levensstandaard en de lengte van Limburgse lotelingen toonde W.J.M.J. Rutten aan de hand van een steekproef aan dat van de 2.630 Limburgse lotelingen ingeschreven tussen 1815 en 1912 er slechts 416 (15,8 procent) hun nummer door een gemachtigde lieten trekken.¹⁹ Dat is een opvallend laag percentage in vergelijking met eigen steekproeven in lotingregisters in het westen van het land.

¹⁸ SHCL, doc 51, brieven van en aan Limburgse emigranten in de Verenigde Staten.

In de steden Den Haag, Leiden en het platteland daaromheen, Delft en Goes kwam ongeveer een kwart van de lotelingen niet opdagen. De Limburgers hechtten er blijkbaar nog meer waarde aan om zelf te loten dan jongens in het westen van het land al deden.

De Britse historicus David M. Hopkin geeft in een proefschrift over de dienstplicht in Lotharingen een sacramentele betekenis aan het in persoon loten. Volgens hem accepteerde de loteling symbolisch het recht van de staat om over zijn lot te beslissen door in persoon een nummer te trekken en het vervolgens aan de overheidsfunctionaris, de onderprefect te overhandigen:

As in oaths and in tests in other initiations, he demonstrated his obedience to the initiator and the authority he represented. It was done before a congregation of representatives of authority, including those from his own community, who were witnesses to his acceptance and who were thus buttressed in their own authority.²⁰

De onderprefect speelde volgens Hopkin bij dit alles een rol die kan worden vergeleken met die van een officiant, een priester in zijn bediening. Het belang van de lotingen, sacramentaal of niet, is ook in Nederland onmiskenbaar. Hier speelde een militiecommissaris de rol van onderprefect. Hij was een vaak oudere officier die geacht werd de regels strak te hanteren om bijgeloof in invloeden van buitenaf, maar ook bewuste manipulatie voor te zijn. Een gebeurtenis als in 1896 in Venlo was geen uitzondering. Burgemeester en Wethouders van de stad schreven in dat jaar een verslag over een voorval dat hun wenkbrauwen had doen fronsen. Een jongen met de achternaam De Man bleek aan de loting te hebben deelgenomen onder de letter D omdat hij als Deman was ingeschreven in plaats van onder de letter M. Naar aanleiding van het voorval concludeerden burgemeester en wethouders:

Overigens moet het niet bevreemden, dat hij die een ongunstig nummer heeft geloot, indien hij een zogenaamd rechtskundig adviseur kan vinden, die hem voorspiegelt, dat de loting, die voor hem ongunstig uitviel, voor vernietiging vatbaar is, niet nalaat, hoe ongegrond dat advies ook zijn moge, de noodige stappen te doen, om die vernietiging te verkrijgen. Wij mogen echter niet ontveinzen, dat het ons onbegrijpelijk is, dat iemand op het denkbeeld is kunnen komen, om tegen een loting, waarbij zelfs niet de geringste onregelmatigheid heeft plaatsgehad, tot indiening van een dergelijk bezwaarschrift te adviseren.²¹

De lotingdagen brachten veel publiek op de been en waren podia voor collectief gedrag dat onschuldig, maar voor de plaatselijke autoriteiten ook bedreigend kon

19 W.J.M.J. Rutten, 'De levensstandaard in Limburg van de Franse tijd tot aan de Eerste Wereldoorlog. Een analyse van de lichaamslengte van Limburgse lotelingen', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XI (Leeuwarden/Maastricht 1995) 137, 141.

20 David M. Hopkin, *Soldier and peasant in French popular culture 1766-1870* (Woodbridge 2003) 150.

21 RHCL, archieven provinciaal bestuur 1814-1913, nr. 9775, brief Burgemeester en Wethouders Venlo 16 januari 1896.

zijn. De grens tussen volksvermaak en politiek protest was niet altijd even makkelijk te leggen en incidenteel konden ook politieke motieven een rol spelen bij de opgewonden stemming tijdens de lotingen. Zo lieten de socialisten zich sinds de jaren zeventig in steeds grotere getale en luidruchtiger tijdens de lotingen horen. Dat gebeurde vooral in de grote steden in het westen van het land met het ronddelen van pamfletten, het verstoren van lotingen en inpraten op jonge deelnemers. In de dagbladen van het katholieke Limburg, waar de socialisten weinig voet aan de grond hadden, is niets van dergelijke socialistische agitatie terug te vinden, wat overigens niet wil zeggen dat het hier rustiger toeging. Ook in de Limburgse pers uit die jaren verschenen geregeld berichten over ongeregelde lotelingen tijdens lotingen. Zo is in *Het Nieuwsblad van Roermond* op 22 februari 1879 te lezen dat lotelingen uit Bocholtz aan het café de Oude Geul een ware verwoesting hadden aangericht, 'waarna zij te Wittem, als het ware een winkel totaal hebben leeg geplunderd. Tegen een en ander is proces verbaal opge maakt'. En *De Nieuwe Koerier* schrijft in 1888 over twee lotelingen uit Zwartbroek die in een herberg drank eisten. De herbergier, die geen drankvergunning had, weigerde beslist. De twee gooiden daarop boos de ruiten van de herberg in en mishandelden *en passant* de veldwachter. Een andere loteling had ondertussen op een andere plek in het dorp zonder reden een onschuldige bakkersknecht mishandeld. Later op de dag arresteerde een veldwachter en twee marechaussees één van de daders, 'waarbij de politie met steenen en zelfs rioolroosters begroet werd'.²² Dergelijke excessen kwamen regelmatig voor. In 1894 wist dezelfde krant bijvoorbeeld over de gebeurtenissen in Roermond te melden:

Ter gelegenheid van de loting was het vrij rumoerig in de stad. Hier en daar zag men zingende troepjes trekken, op eenige plaatsen werden glasruiten verbrijzeld en er ontstond op menig plaats twist, waar de politie handelend moest optreden. Ernstige feiten hebben zich niet voorgedaan.²³

Ook in de maanden tussen de loting en de definitieve gang naar de kazerne lieten de toekomstige soldaten soms van zich horen. Zo kende Maasbree de plaatselijke traditie van de 'eierjongen' die tot ver in de twintigste eeuw (1966) in gebruik bleef. De goedgekeurde dienstplichtigen ontmoetten elkaar in het plaatselijk café en gingen een week lang met een grote mand en klaroen de boer op om eieren in te zamelen. Het gebruik dateerde nog uit de tijd van Napoleon en de opbrengst van de opgehaalde eieren was oorspronkelijk bedoeld als aanvulling op de karige soldij die de ingelotenen ontvingen.²⁴ De eieren waren een variatie op een thema, want dergelijke optochten kwamen niet alleen in Maasbree voor. Zo beschrijft de Duitse historica, Ute Frevert, een vrijwel identiek tafereel, maar dan wel zonder eieren, in Württemberg:

22 *De Nieuwe Koerier*, 9 februari 1888.

23 *De Nieuwe Koerier*, 27 oktober 1894.

24 Ton van Reen, *Achterom Binnen. Limburgers in de twintigste eeuw. 100 jaar Limburg in foto's, interviews en verhalen* (Zutphen 2003) 128-129.

Im württembergischen Rottenburg gingen die zum Militär Ausgehobenen einen oder einige Tage vor Ihrem Eintritt in die Kaserne in Begleitung von Kameraden im Dorf herum und heischen von Bekannten und Verwandten eine Gabe. Dabei wird entweder getrommelt oder mit einer Trompete geblasen.²⁵

Aan al deze gebruiken lag de eigen leefwereld van de lotelingen en niet een bewust protest tegen autoriteiten ten grondslag. Zo richtte de baldadigheid zich vooral op onschuldige passanten als de bakkersknecht uit Zwartbroek en medelotelingen uit andere plaatsen. De onderlinge rivaliteit tussen dorpen in de deels nog lokaal georiënteerde gemeenschap was groot en de lotingdag met zijn drank en opwinding werd vaak beschouwd als een mooie gelegenheid om bestaande dorpsveten uit te vechten.²⁶ Een andere verklaring voor het gedrag van de lotelingen is het belangrijke gevolg dat inloten voor de portemonnee had: de arme loteling kon zich niet als nummerverwisselaar aanbieden en de meer welgestelde loteling moest, als hij wilde, gebruik maken van een dure remplaçant. Bovendien werd aan de loting een grote symbolische waarde gehecht en zij groeide in de negentiende eeuw uit tot een ritueel dat de overgang van kind naar volwassenheid markeerde. In Limburg verschilde deze symbolische waarde van de lotingen niet van die in de rest van Nederland en de omringende landen. Overal wilden de deelnemers aan de lotingen opvallen en gezien worden, en net als bij andere overgangsrituelen ging de loting gepaard met groepsgedrag, lawaai, geweld, drank en regionale tradities. De plaatselijke bevolking tolereerde het gedrag van de lotelingen als de ontknoping van maandenlange spanning. Het idee dat lotingen gebruikt kon worden als uiting van direct protest tegen de autoriteiten was in Limburg sinds de tijd van Napoleon op de achtergrond geraakt en nieuw politiek protest van socialisten kwam hier tijdens lotingen aan het eind van de eeuw niet voor.

Een ongelijke verdeling van de dienstplichtlast door vrijstellingen

Een ander kenmerk van het negentiende-eeuwse dienstplichtmodel was de ongelijke verdeling van de dienstplichtlast. Landelijk ging ongeveer eenderde deel van de jongens in dienst. De meerderheid werd vrijgeloof, kreeg een vrijstelling of werd afgekeurd. Daarnaast liet een gedeelte dat er het geld voor had zich nog eens vervangen. De politiek-culturele elite bleef grotendeels buiten schot, blijkt uit persoonlijke en familiearchieven en (auto)biografieën of levensbeschrijvingen. In de archieven is soms nog een verdwaalde akte van plaatsvervangings terug te vinden, maar in (auto)biografieën en levensbeschrijvingen is vrijwel nergens iets geschreven over hoofdpersonen die in hun carrière en/of studie ernstige vertragen ondervonden door een verplichte dienst onder de wapenen. In drie willekeurig geraadpleegde biografieën van bekende Limburgers uit die

25 Ute Frevert, *De kazernierte Nation. Militärdienst und Zivilgesellschaft in Deutschland* (München 2001) 229.

26 Zie mijn artikel: 'De recruitering voor de nationale militia in Zuid-Holland 1880-1900', *Historisch tijdschrift Holland*, 26 (1994), 151-170, aldaar 158.

tijd: die van de katholieke politicus en staatsman Charles Ruijs de Beerenbrouck, de socialist Willem Vliegen en de architect Pierre Cuypers, zijn bijvoorbeeld alleen in de laatste biografie enkele zinnen aan de dienstplicht gewijd.²⁷ De Roermondse architect, die uit een artistieke maar verder eenvoudige familie van ambachtslieden kwam, had blijkbaar niet het geld om een dienstvervanger te nemen. Hij moest daarom onder de wapens bij de infanterie in Breda. Zijn dienstdienst werd echter verkort omdat vooraanstaande kennissen een verzoekschrift indienden.²⁸ Ruijs de Beerenbrouck was enig zoon en daardoor vrijgesteld van de dienstplicht en Vliegen zal als eenvoudige arbeider, als hij het al had gewild, niet aan een remplaçant hebben gedacht. Ook hij bleef echter buiten de dienst omdat zijn oudere broer al soldaat was.

In de vooraanstaande kringen bleef de kazerne over het algemeen dus een onbekend terrein. De last moest worden gedragen door de Limburgse lotelingen die nauwelijks konden worden gemist door hun families in de strijd om hun bestaan. Het is moeilijk iets te zeggen over de gevoelens die deze ongelijke verdeling van de dienstplichtlast bij ingelotenen opriep. Van hen zijn nauwelijks brieven en geen levensbeschrijvingen bewaard gebleven. Eén van de uitzonderingen vormt een brochure uit 1870 van een boer uit de omgeving van Sittard die zichzelf 'een gewezen Limburgsch milicien' noemde. Hij schreef teleurgesteld over zijn inloten:

Ik viel in de loting. De zoon van onzen grondeigenaar ook, alle burgers zijn immers gelijk voor de wet. Hij trok zich vrij, ik daarentegen trok er mij tot over de ooren in. Dat is zoo 's werelds loop.²⁹

Naast sociale afkomst zorgden ook andere leefomstandigheden tussen de stad, met een verouderde industrie of vervuilde grachten, en het platteland, waar het leven ook zwaar maar wel gezonder was, voor scheve verhoudingen. De kans op uitloten was bijvoorbeeld groter in landelijke provincies als Friesland, Gelderland en Limburg dan in stedelijke provincies als Zuid-Holland en vooral Noord-Holland. De slechte hygiëne en woonomstandigheden in de grote steden van deze twee provincies zorgden voor een groter aantal vrijgestelden wegens een lichaamsgebrek of een te geringe lengte dan op het platteland. Een jongen uit het landelijke Limburg had daardoor een grotere kans om uit te loten dan een jongen uit het westen van het land. Aan de hand van de verslagen over de afloop van de lichteningen voor de nationale militie³⁰ is voor de jaren 1870-1890 nagegaan hoe de vrijstellingen in Limburg zich verhielden tot die in de rest van het land (tabel 2).

27 M.J.L.A. Stassen, *Charles Ruijs de Beerenbrouck. Edelman-staatsman, 1873-1936* (Maastricht 2000). J. Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994). A.J.C. van Leeuwen, *Pierre Cuypers. Architect 1827-1921* (Zwolle 2007).

28 Van Leeuwen, *Pierre Cuypers*, 12.

29 *Schetsen uit het soldatenleven van een gewezen Limburgsch milicien* (Sittard 1870) 7.

30 Verslagen van de afloop van de lichteningen voor de nationale militie 1870-1890 in de staatscouranten over deze jaren.

	Overig Nederland		Limburg	
Ingeschreven	676.108		44.988	
Vrijgesteld wegens:				
Te klein	26.405	3,9%	1.285	2,9%
Lichaamsgebrek	51.194	7,6%	2.854	6,3%
Overige redenen	270.270	40,0%	16.201	36,0%
Blijven over	328.239	48,5%	24.648	54,8%

Tabel 2. *Vrijstellingen voor de dienstplicht in Nederland 1870-1890*

Het blijkt dat de kans van de Limburger op een vrijstelling, zowel door geringe lengte,³¹ lichaamsgebreken en overige vrijstellingen, waarmee vooral broederdienst en enig zoon worden bedoeld, lager lag dan het landelijk gemiddelde. Aan de ene kant had een loteling uit Limburg dus de mazzel dat hij in een provincie mocht loten waar een hoog nummer vaak geen dienst onder de wapens inhield. Aan de andere kant zal de teleurstelling des te groter zijn geweest voor de Limburgse pechvogel die toch een nummer trok dat dienstplicht betekende.

De verleiding voor de Limburgse loteling of zijn omgeving om na een ongelukkige loting het geluk dan maar een handje te helpen door een ziekte voor te wenden of documenten te vervalsen, lag op de loer. Het bovenstaande overzicht wijst er, gezien het lage aantal afkeuringen en vrijstellingen, echter niet op dat dergelijke praktijken in Limburg gebruikelijker waren dan elders.³² Het kwam tot ergernis van de Commissaris van de Koning zelfs voor dat lotelingen een gebrek uit onwetendheid of schaamte niet bij de militieraad aangaven. In een brief aan de burgemeesters in de provincie drong hij er bijvoorbeeld in 1870 bij hen op aan dat zij lotelingen die zichtbaar ongeschikt waren voor de dienst moesten aansporen om zich bij de militieraad te melden:

Het behoeft geen betoog, dat inlijving van personen, die wegens ziekte of gebreken ongeschikt zijn voor de krijgsdienst, leidt tot nuttelooze kosten voor het Rijk niet alleen, maar tevens, in den regel, tot onzekerheid en teleurstelling voor hen, die de aan de beurt van oproeping liggende hoogere nummers hebben getrokken, en tot omslag van werk dat vermeden kan worden.³³

Er is dus weinig aanleiding om te veronderstellen dat jongens in Limburg meer dan elders in het land trachtten door simulatie van ziekten en gesjoemel met lengte of documenten onder de dienstplicht uit te komen. Hierboven stelden wij vast dat er in Limburg relatief veel verzuim plaatsvond bij de inschrijving en werd een verband gelegd met de vermeende neiging van Limburgse jongens om

31 Zie hierover: Rutten, 'De levensstandaard in Limburg'.

32 Zie ook mijn artikel: 'Twee eeuwen dienstplichtvermijding. Lotelingen die een gokje waagden', *Historisch Nieuwsblad* 5/1 (1996) 8-10.

33 RCHL, archieven provinciaal bestuur 1814-1913, nr. 10038, brief Commissaris van de Koning 12 december 1870.

"Wat droevig lot, 'k moet onder de soldaten. Adieu, vergeet mij niet!" Uit: H. Conscience, *De loteling* (Antwerpen 1850). Tekening: Ed. Dujardin.

zich aan de dienstplicht te onttrekken. Dit vermoeden wordt hier niet bevestigd. Bij het verhoudingsgewijs lage percentage vrijstellingen in Limburg moet wel de kanttekening worden gemaakt dat de percentages natuurlijk weinig zeggen over het aantal mislukte pogingen om via sjoemelen met de lengte, simulatie van ziekten of vervalsing van documenten aan de dienstplicht te ontsnappen.

Tot 1861 was er overigens nog een andere niet onbelangrijke ontsnappingsroute: het huwelijk. In de tijd van Napoleon was het in Frankrijk niet ongewoon geweest dat jongens van negentien trouwden met weduwen van in de 60, 70 en soms wel 80 jaar oud om maar buiten het leger te blijven.³⁴ In het Koninkrijk der Nederlanden van Willem I konden jongens volgens het burgerlijk wetboek trouwen als het achttiende jaar ten volle was bereikt. Dit gaf de toekomstige milicieuwelingen een jaar lang de gelegenheid een huwelijk te sluiten om onder de dienstplicht uit te komen. Deze mogelijkheid is niet onopgemerkt gebleven, maar de angst voor een omvangrijk misbruik, die aanvankelijk bij de autoriteiten leefde, bleek niet gegrond. Althans, dit blijkt uit informatie die de minister van Binnenlandse Zaken op aandringen van de koning in 1820 bij de gouverneurs van de koning inwon. De aanleiding hiervoor was dat van de lichte uit het jaar 1819, 285 ingeschrevenen getrouwd waren, een aantal waar de minister en de koning hun vraagtekens bij zetten. Het onderzoek leerde dat de achterdocht niet helemaal terecht was. Het ging in principe slechts om 125 man, omdat 160 van hen bij nader inzien ouder waren dan 19 jaar. Verder bleek uit de antwoorden van de gouverneurs dat huwelijken wel gebruikt werden om militieplicht te ontlopen, maar dat in verreweg de meeste gevallen een veroorzaakte zwangerschap de reden van het vroegtijdige huwelijk was. Opvallend is dat er in Limburg geen huwelijken voor de militieplicht werden genoteerd. Ook uit de jaarlijkse staten van de afloop der nationale militie blijkt dat de lotelingen uit de provincie zelden tot nooit trouwden voordat ze aan hun militieplicht hadden voldaan. In Limburg werd het huwelijk blijkbaar niet gebruikt als middel om aan de dienstplicht te ontkomen.

De militieraad, met als voorzitter een lid van Provinciale Staten en verder een gemeenteraadslid, een hoofdofficier van de landmacht, een officier van gezondheid en een burgerlijk geneeskundige, was verantwoordelijk voor de uitspraken over vrijstellingen. De zittingen van de militieraad werden opnieuw ervaren als spannende en belangrijke gebeurtenissen. Vooral voor de jongens die een 'twijfelnummer' hadden getrokken waren de uitspraken van belang. Hun toekomst als burger of soldaat hing immers af van het aantal vrijstellingen dat aan plaatsgenoten werd verleend. De te kleine en afgekeurde lotelingen moesten daarom niet alleen rekening houden met wantrouwige autoriteiten, maar ook met de afgunst van een medelotelingen en hun ouders. Hoe meer jongens werden afgekeurd, hoe eerder een hoger nummer aan de beurt kwam. De sociale controle van dorps- of stadgenoten speelde daarom, net als bij de inschrijvingen, een grote rol. Er zijn in de negentiende eeuw in Limburg heel wat bezwaren aangetekend tegen vrijstellingen van medelotelingen. Zo zijn in het archief van het provinciaal bestuur tussen 1867 en 1898 440 bezwaren tegen uitspraken van de militieraden terug te vinden. Hiervan waren er 120 afkomstig van dorps- of stadgenoten.³⁵

34 A. Forrest, *Napoleon's Men. The Soldiers of the Revolution and Empire* (Londen 2002) 174.

35 RHCL, archieven provinciaal bestuur 1814-1913, nr. 10039-10042, ingediende bezwaren tegen uitspraken van de militieraden en de daarop genomen beslissingen 1865-1913, nr. 10039-10042.

ER BIEDEN ZICH AAN:
Twee Jongelingen,
om als **Plaatsvervangers** bij de *Nationale Militie* te dienen.

Belanghebbenden vervoegen zich in persoon
of met *franco brieven* onder letter **S. M.** aan
het Hulppostkantoor te Stevensweert.

Advertentie uit het Nieuwsblad van Roermond, 3 maart 1877. Collectie historische kranten, Gemeentearchief Roermond.

Een bezwaarschrift als dat van Jan Koops, rijksveldwachter in Mook en Middelaar, was niets bijzonders in die tijd. Zijn zoon was tijdens de loting in 1869 nummer zes ten deel gevallen, waardoor hij oorspronkelijk nog net buiten de dienst was gebleven. De zoon van de geneesheer van het plaatsje, een zekere Henri Giesbers, was in eerste instantie minder gelukkig geweest en had het dienstplichtig nummer vijf getrokken. Toch moest de zoon van Koops alsnog in dienst omdat Giesbers werd afgekeurd. Koops nam dit niet en schreef in zijn bezwaarschrift over de afkeuring:

Hetgeen mij verwondert voor komt om reden den gezegden heer Giesbers voor de loting naar een Rampelezant of eenen nommerverwislaar heeft vernomen. Daardoor komt mij deze afkeuring eigenaardig voor te meer omdat wij nooit het minste van zijne bijziendenheid in de school of in de kerk hebben kunnen bespeuren. En den gezegden Henri Giesbers is toch onderwijzer. Weshalve ik met eerbied verzoek eenen herkeuring volgens de bestaande wet.³⁶

In 1871 schreef de werkmans Hubert Reinders uit Meerssen een ander bezwaarschrift dat betrekking had op maar liefst drie lotelingen uit die plaats. Zijn zoon had nummer 24 getrokken en dacht niet in dienst te hoeven. Maar omdat de drie lotelingen waren afgekeurd bleek zijn nummer alsnog militieplicht in te houden. Twee lotelingen waren afgekeurd omdat hun gezichtsvermogen onvoldoende was en de derde op grond van een gebrek aan een voet. Reinders was het hier niet mee eens. Zo liep volgens hem een jongen, die vanwege zijn voet was afgekeurd en landbouwer was, nog iedere dag over omgeploegd land en over slechte wegen zonder er last van te ondervinden. Dit kon volgens Reinders worden bevestigd door drie getuigen uit de plaats.³⁷ Wanneer er een mogelijkheid

³⁶ *Ibidem*, nr. 10038, bezwaarschrift 22 maart 1869.

³⁷ *Ibidem*, nr. 10039, bezwaarschrift 23 maart 1871, exl. 24 maart 1871.

was om regulier buiten de dienst te blijven, liet men die kans niet aan zich voorbij gaan, ook als dit het verraad van een buurt- of dorpsgenoot betekende. De vele Limburgse bezwaarschriften tegen afkeuringen van medelotelingen zullen de autoriteiten niet slecht zijn uitgekomen en tonen aan dat dienstplichtigen vindingrijk konden zijn als het op een afkeuring aankwam, hoewel niet aantoonbaar vindingrijker dan in andere provincies.

Limburgse remplaçanten

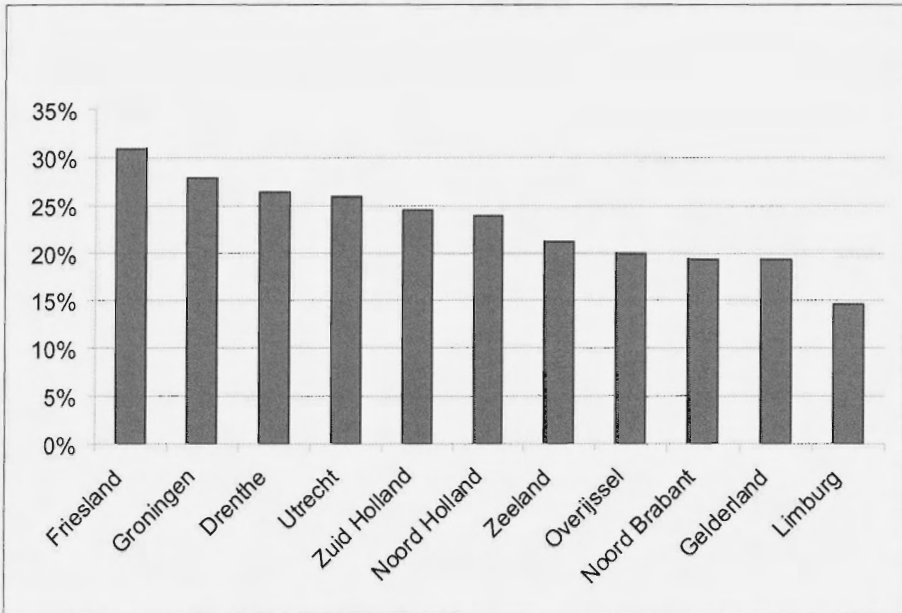
Dienstvervanging was in de praktijk en als symbool een niet weg te denken onderdeel van het negentiende-eeuwse dienstplichtmodel en heeft bijna de hele eeuw bestaan. Jaarlijks bleken werklozen, ambachtslieden, arbeiders en dagloners uit de land- en tuinbouw bereid de plaats in te nemen van zonen van rijke ouders, maar ook van zonen van minder welgestelde boeren en middenstanders die via betaling in termijnen, verzekeringen of kunstgrepen aan het benodigde geld kwamen. Op de remplaçantenmarkt werden beide partijen bij elkaar gebracht door een bemiddelingsbranche. Tussenpersonen ronselden plaatsvervangers en nummerverwisselaars en sloten namens ouders die hun zoon lieten vervangen contracten en notariële akten.

In de Franse tijd waren dergelijke bemiddelaars verboden, omdat ze er niet voor terugdeinsden binnen het leger te infiltreren om aan de voor hun handel benodigde manschappen te komen: potentiële remplaçanten werden tot desertie aangemoedigd, fraude en misbruik door vervalsing van certificaten, en druk op burgemeesters en onderprefecten kwam geregeld voor. Bovendien overdreven de bemiddelaars graag de verschrikkingen van de oorlog en het leger om de meer welgestelden, die twijfelden over een remplaçant, over de streep te trekken.³⁸ De Franse regering had begrijpelijkerwijs weinig op met deze zakenlieden, die met hun praktijken de rekruteringsmachine ondermijnden. Toch konden de autoriteiten niet voorkomen dat clandestiene tussenhandelaren actief bleven. Zij waren vaak herbergiers, wijnhandelaren of logementhouders, die het ronselen 'erbij deden', of oud-militairen die de markt kenden. Zo was er in de regio Weert in de napoleontische tijd een zeker Jean Frappier uit Venlo als tussenpersoon werkzaam. Hij had voor 1795 voor het Staatse leger geworven, maar was door de invoering van de dienstplicht brodeloos geworden. Het was natuurlijk verboden om dienstplichtigen van het Franse leger voor de Bataafse troepen te werven. Frappier zag al snel in dat de remplaçantenhandel een alternatief was.³⁹

De Nederlandse militiewetten van 1815 en 1817 verboden de bemiddelingsbranche niet langer en in de jaren daarop kon de branche tot bloei komen met alle uitwassen die daarbij hoorden. Louche figuren grepen hun kans. Naast individuele tussenpersonen waren er onderlinge waarborgmaatschappijen actief,

38 Bernard Schnapper, *Le remplacement militaire en France. Quelques aspects politiques, économiques et sociaux du recrutement au XIX siècle* (Parijs 1968) 25.

39 Welten, *Napoleons Europese droom*, 473-476.

Grafiek 1. Percentage dienstvervangers per provincie 1818-1829

die volgens hun statuten de intentie hadden om eerlijk te handelen. Maar het is de vraag of ze altijd net zo betrouwbaar waren als ze wilden doen geloven. Echt van de grond kwamen ze niet, omdat hun werkerrein door de wetgeving van voor 1861 beperkt was tot een provincie. Door deze onzekerheden binnen de bemiddelingsbranche kwam het nog geregeld voor dat iemand, met alle risico's van afpersing of desertie, zelf voor een plaatsvervanger zorgde.

Welke gevolgen hadden de wetgeving en het praktisch functioneren van de remplaçantenmarkt in deze jaren voor de vraag naar en het aanbod van dienstvervangers? De markt voor de tussenpersonen en waarborgmaatschappijen, betrouwbaar of niet, was tot de Belgische afscheiding zeer gunstig. Gemiddeld liet zich in de periode 1818-1829 landelijk 22,3 procent van de ingeloten vervangen.⁴⁰ Aan de hand van de verslagen van de afloop van de lichterij voor de nationale militia is voor deze jaren ook een vergelijking tussen de huidige Nederlandse provincies te maken (grafiek 1).

Het eerste dat opvalt aan dit overzicht, is de positie van Limburg als provincie met veruit het laagste percentage vervangingen.⁴¹ Terwijl in de drie noordelijke provincies meer dan 25 procent van de ingelotenen zich liet vervangen, kende Limburg gemiddeld slecht 14,6 procent vervangingen. Op het eerste gezicht lijkt de dienstvervanging als middel om aan de dienstplicht te ontsnappen in

⁴⁰ Het percentage is berekend aan de hand van de verslagen van de afloop van de lichterij voor de nationale militia 1818-1829 die zijn gevonden in: NA, 2.04.01 ministerie van Binnenlandse Zaken en 2.02.04 Kabinet des Konings. NA, 2.04.01 archief ministerie van Binnenlandse Zaken.

⁴¹ Het gaat hier om het toenmalige Limburg, dus het huidige Nederlands- en Belgisch-Limburg.

Limburg dus niet populair te zijn geweest. Uit een onderzoek van de minister van Binnenlandse Zaken uit 1827 blijkt dat de prijs van een remplaçant, die toentertijd per provincie sterk verschilde, in Limburg het laagst lag.⁴² Hier dient echter de kanttekening bij te worden geplaatst dat er misschien wel een sterke behoefte bestond aan een vervanger, maar dat het bij velen eenvoudig aan de middelen ontbrak om er een te kopen. De economische situatie was in ieder geval bepaald niet rooskleurig voor een bloeiende Limburgse remplaçantenmarkt. De provincie kende de laagste inkomens per hoofd van de bevolking, een gering aantal vermogende stedelingen, een beperkte middenklasse en een landbouw die werd gekenmerkt door keuterboeren met kleine gezinsbedrijven en nauwelijks kapitaalkrachtige herenboeren.⁴³ De betekenis van de middenklasse en rijkere boerenstand op de remplaçantenmarkt was minstens even belangrijk als die van de toelichte van rijken. Deze twee sociale groepen hadden er veel geld voor over om hun zonen niet te laten dienen in een krijgsmacht van proletariërs en landarbeiders en zo hun sociale status hoog te houden. Een andere factor die de handel in remplaçanten belemmerde was dat de afgelegen provincie in deze tijd nog nauwelijks een bemiddelingsbranche kende die vraag en aanbod bij elkaar kon brengen.

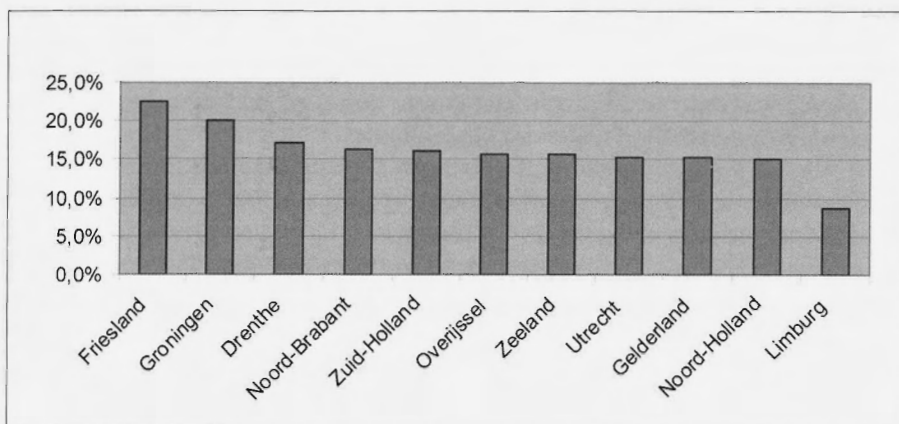
Het Limburgse percentage is overigens, net als bij de overtredingen voor het niet-inschrijven, minder opvallend als ook naar het gemiddelde percentage dienstvervangingen in de Zuidelijke Nederlanden wordt gekeken. Terwijl in de Noordelijke Nederlanden in de periode 1818-1829 gemiddeld 22,3 procent van de dienstplichtigen zich liet vervangen, was dat percentage in het zuiden 17,3 procent.

Het verschil toont dat aan de vraagzijde nationaal sentiment nauwelijks een rol kan hebben gespeeld als factor om van een remplaçant af te zien. In de Noordelijke Nederlanden, het deel van het land dat zich sterker bij het nieuwe koninkrijk betrokken voelde dan het zuiden, vonden de meeste vervangingen plaats. Hans Knippenberg en Ben de Pater komen in een studie over de eenwording van Nederland tot de conclusie dat de grootste verbondenheid met het vaderland in deze tijd kon worden gevonden bij protestanten die tot de gevestigde burgerij behoorden en in de steden van Holland woonden. Mensen met een regionale oriëntatie, waarvoor het begrip vaderland de minste betekenis had, waren uit de lagere standen afkomstige katholieken die op het platteland in de uithoeken van het land woonden.⁴⁴ Deze constatering staat lijnrecht tegenover het beeld dat het overzicht in grafiek 1 oproept: in het calvinistische noorden en westen van het land lieten juist grote groepen gevestigde burgers de dienstplicht aan zich voorbij gaan, terwijl in de katholieke grensprovincie Limburg procentueel gezien beduidend meer burgers zich in persoon bij de kazernepoort meldden.

42 NA, inv.nr. 2072, ministerie van Binnenlandse Zaken 13 december 1827.

43 Zie bijvoorbeeld: P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de Geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000) 414. Nick Bos, *Notabele ingezetenen. De ontwikkelingen in de Maastrichtse bovenlaag 1790-1890* (Brunssum 1995) 90 en 254.

44 Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland: schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988) 41.

Grafiek 2. Percentage dienstvervangers per provincie 1840-1861

Toen het noordoostelijk deel van het oude Limburg na het negenjarig intermezzo van 1830-1839 definitief een Nederlandse provincie werd, bleef het opvallend geringe percentage vervangingen in Limburg bestaan (grafiek 2).⁴⁵ De percentages in grafiek 2 geven aan dat de rol van het eerder genoemde bondscontingent dat Limburg in deze periode aan de Duitse bond moest leveren, weinig invloed uitoefende op de vraag naar remplaçanten. Misschien waren wel minder Limburgse jongens bereid zich als remplaçant aan te bieden vanwege de niet denkbeeldige grotere dreiging in een oorlog verzeild te raken dan in de andere provincies. In ieder geval vonden in Limburg jaarlijks slechts 8,7 procent vervangingen plaats, terwijl dat percentage in de daaropvolgende provincie met een laag percentage, Noord-Holland, 15,1 procent bedroeg. Het gat tussen Limburg en de overige provincies blijkt zelfs groter dan in de periode 1818-1830.

De militiewet van 1861 bracht grote veranderingen op de remplaçantenmarkt. Het werd de partijen op verschillende manieren makkelijker gemaakt. Zo waren de eisen die aan een plaatsvervanger werden gesteld minder zwaar dan daarvoor. Hij mocht tussen de 21 en 35 jaar oud zijn, en als hij als militair had gediend kon hij zelfs tot zijn 40e jaar worden toegelaten. De wet van 1817 had de maximum leeftijd nog bepaald op 30 jaar, en op 35 jaar voor een ex-milicien. Een andere belangrijke verandering die het makkelijker maakte om plaatsvervanger te worden was de vereiste lengte. De wet van 1817 had deze bepaald op 1,622 meter. Voor de wet van 1861 was 1,55 meter voldoende. Van deze minder strenge voorschriften ging zowel aan de vraag- als aanbodzijde van het remplaçantenstel een stimulerende werking uit. Maar belangrijker voor het functioneren van het remplaçantenstelsel na 1861 was het voorschrift over het rekruteringsgebied van de plaatsvervangers en nummerververselaars. De wettelijke bepaling werd geschrapt dat de plaatsvervanger minstens 15 maanden in de provincie van de geremplaceerde moest hebben gewoond. Hij mocht uit heel

45 Aan de hand van de verslagen van de afloop van de lichterij voor de nationale militie 1840-1861 in: NA, 2.04.03 ministerie van Binnenlandse Zaken en 2.02.04 Kabinet des Konings.

het land afkomstig zijn, als hij maar ingezetene was. De nummervwisselaar kon voortaan uit de hele provincie komen in plaats van uit dezelfde gemeente. Het gevolg was dat vervangingen niet langer lokaal gebonden waren en dat de regionale prijsverschillen nagenoeg verdwenen.

De nieuwe wetgeving had grote gevolgen voor de bemiddelingsbranche. Al snel kwamen nieuwe grote ondernemingen op de markt, die in organisatievorm verschilden van hun voorgangers. Zij bleven niet langer op provinciaal niveau steken, maar gingen landelijk opereren met vertegenwoordigers in verschillende provincies. In de eerste jaren na de wet van 1861 waren twee van de bekendste maatschappijen *Eendragt* en *Eendracht bindt*, die beiden hun hoofdkantoor in Den Haag hadden. In 1881 werd de eerste maatschappij omgevormd tot een naamloze vennootschap met als naam: *Verzekeringmaatschappij voor plaatsvervangende en nummervwisseling bij de Nationale Militie De Eendracht*. Het maatschappelijk kapitaal van de vennootschap bedroeg 200.000 gulden verdeeld in 200 aandelen van 1000 gulden.⁴⁶ Alle aandeelhouders waren tevens als militieverzekeraar voor de maatschappij werkzaam. Niet alleen in Den Haag, maar in het hele land was de wedijver tussen deze en andere militiemaatschappijen in de jaren 1870 groot. Dat blijkt wel uit de vele advertenties die militiemaatschappijen in die jaren in regionale dagbladen lieten plaatsen. Zo adverteerde *De Eendracht* in *De Nieuwe Koerier*.⁴⁷

Ook het archief van notaris I.W. Haenen uit Maastricht toont dat de maatschappijen landelijk opereerden. Het was wettelijk verplicht om een verbintenis te bezegelen met een notariële akte en de maatschappijen hadden vaak een vaste notaris in dienst.⁴⁸ De akten werden ondertekend door de gevolmachtigde zaakwaarnemer van de ouders van de jongen die zich liet vervangen en zo is na te gaan wie de remplaçantenmarkt in Limburg beheersten. Tussen 1880 en 1888 werd het merendeel van de akten ondertekend door de vertegenwoordiger van *De Eendracht* in Limburg, Petrus van Hedel uit Maastricht. Een andere maatschappij die actief was op de Limburgse markt, was de militieverzekeringsmaatschappij *De Hoop* uit Arnhem met een hoofdagent in Sittard, Antoon Vernooij. In 1888 besloten de belangrijkste militieverzekeringsmaatschappijen van dat moment, waaronder *De Eendracht* en *De Hoop*, te fuseren en ontstond de *NV Algemeene Nederlandse Militieverzekeringmaatschappij (ANMVM)*. De ANMVM was een succes en ook zeer actief in Limburg, zoals blijkt uit onder andere de akten van notaris Haenen. Van de 192 akten van plaatsvervangende of nummervwisseling die in zijn archief over de periode 1890-1898 zijn geraadpleegd, waren er maar liefst 132 mede ondertekend door een vertegenwoordiger van deze maatschappij. Er was in die jaren negentig ook een regionaal initiatief: de maatschappij *Limburgia*, die was opgezet door de eerder genoemde Vernooij van *De Hoop*. De maatschappij

46 *Staatsblad* 1881 Koninklijk besluit, nr. 104.

47 Zie *Nieuwe Koerier*, 7 en 10 februari 1877: 'Een ieder die voor zijnen Zonen of Pupillen wenscht deel te nemen bij de alom bekende en soliede Maatschappij "De Eendracht" zich onder de voordeligste conditiën kan wenden ten huize van CH. Nuchelmans, Café des BRASSEURS, Stationsplein'.

48 RHCL, 20. 242A, Notarissen ter standplaats Maastricht 1544-1905, 2.200, Haenen I.W.H.

NATIONALE MILITIE.

Bij deze heeft ondergeteekende de eer, de ingezetenen dezer stad of elders te berichten, dat bij de ophanden zijnde **LOTINGEN**, eenieder die voor zijne Zonen of Pupillen wenscht deel te nemen bij de alom bekende en soliede Maatschappij »**DE EENDRACHT**» zich onder de **voordeeligste conditiën** kan wenden ten huize van Ch. **NUCHELMANS**, *Café des BRASSEURS*, Stationsplein.

Diegenen, welke genegen zijn zich als **plaatsvervangers** of **nummervervisselaars** te stellen, kunnen zich aan bovenstaand adres wenden.

Roermond, 6 Februari 1877.

Ch. NUCHELMANS.

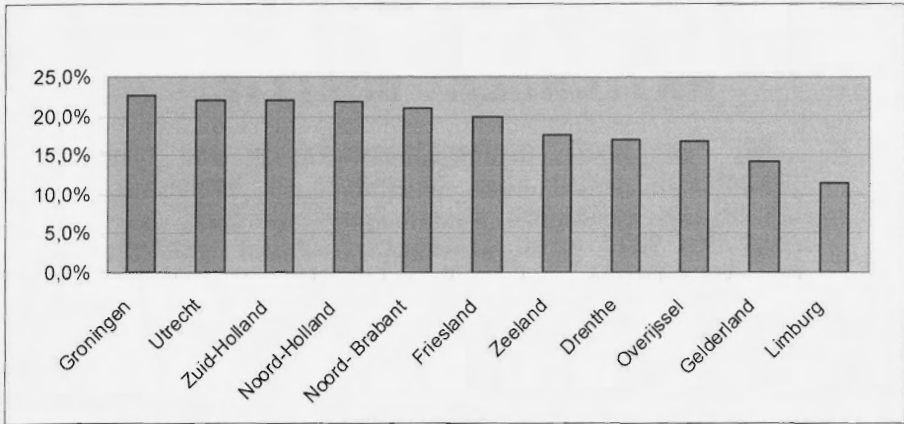
Advertentie uit het Nieuwsblad van Roermond, 2 februari 1877. Collectie historische kranten, Gemeentearchief Roermond.

wist volgens de akten 26 overeenkomsten af te sluiten en was daarmee geen echte concurrent voor de ANMVM. Het aantal ouders dat zelfstandig een notariële akte afsloot en dus geen gebruik maakte van de bemiddelingsbranche was in deze jaren met acht personen te verwaarlozen.

De grote militiemaatschappijen hadden de Limburgse markt dus stevig in handen en ouders zochten niet langer zelf. Maar het optreden van deze maatschappijen had niet alleen consequenties voor de vraagzijde, ook het aanbod van Limburgse plaatsvervangers en nummervervisselaars onderging wijzigingen. Op het eerste gezicht veranderde er weinig en bleef Limburg in de periode 1880-1898 met 11,4 procent de provincie waar de minste vervangingen plaatsvonden (grafiek 3).⁴⁹

De percentages in grafiek 3 zeggen veel over de provinciale vraag, maar weinig over het provinciale aanbod. Sinds 1861 mochten plaatsvervangers immers uit het hele land afkomstig zijn. Een onverwachte bron, het archief van notaris W.J.M. de Bas, die in Den Haag de contracten namens de grote maatschappijen *De Eendracht* en later de ANMVM verzorgde, toont een grote animo onder Limburgse jongens om in het westen van het land als plaatsvervanger te dienen. Op zijn kantoor meldden zich ieder jaar in de maand april grote aantallen boerenknechten uit Limburg en andere landprovincies om hun

49 De percentages zijn berekend aan de hand van de verslagen van de afloop van de lichteering voor de nationale militie 1881-1898 in de Staatscourant.

Grafiek 3. Percentage dienstvervangers per provincie 1881-1898

handtekening of kruisje onder een akte te zetten. Het toenemende aandeel van de plattelandbewoners had een belangrijke economische oorzaak. Sinds het eind van de jaren 1870 teisterde een landbouwcrisis het land. De invoer van grote hoeveelheden graan, vooral vanuit Amerika, leidde tot scherpe prijsdalingen. Het aantal arbeidsplaatsen in de landbouwsector daalde snel door de verminderde inkomsten en omdat de boeren versneld overgingen tot mechanisatie en rationalisatie om de crisis het hoofd te bieden. Vooral losse arbeidskrachten waren genoodzaakt andere bestaansmiddelen te zoeken en plaatsvervangende was één van de alternatieven. Voor een groeiende groep werkloze jonge landarbeiders en boeren won de hoge premie en de zoektocht naar een ander bestaan het van de angst voor het kazerneleven in de stad. Zij meldden zich in steeds grotere getale bij de provinciale agenten van de militiemaatschappijen.

In 1880 bijvoorbeeld zetten 31 Limburgse jongens, onder andere Hendrik Kleijnen, dienstknecht te Amby en Hubertus Gerardus Wetzels, dagloner te Margraten, hun handtekening of kruisje onder een akte die hen plaatsvervanger maakte voor een persoon uit de Haagse regio. Deze laatste hoefde zelf niet te verschijnen, omdat een vertegenwoordiger van de militieverzekeringsmaatschappij namens hem ondertekende. In totaal werden bij notaris De Bas dat jaar 76 akten van plaatsvervangende ondertekend.⁵⁰ De bedragen die de toekomstige plaatsvervangers ontvingen lagen tussen de 500 en 650 gulden, een enorme som geld voor een landarbeider, die zijn jaarsalaris ruim oversteeg. Overigens werden deze bedragen niet in één keer maar in termijnen uitbetaald. De dag van ondertekening van de akte moet een speciale gebeurtenis voor deze Limburgse jongens zijn geweest. De wachtkamer van het kantoor van De Bas in de Wagenstraat 32, een levendige straat en slagader van de Haagse joodse buurt, zat vol met toekomstige Limburgse plaatsvervangers die waarschijnlijk

⁵⁰ Gemeentearchief Den Haag, notaris W.J.M. de Bas Jzn. 0373-01, nr. 2058.

Akkerman	14
Bouwknecht	4
Dagloner	34
Dienstknecht	73
Knecht	20
Landbouwer	40
Tuinier	2
Werkman	37
Totaal	244

Tabel 3. *Agrarische beroepen van Limburgse plaatsvervangers in Utrecht, 1870-1898*

hun eerste verre treinreis naar een grote stad in het westen van het land achter de rug hadden.⁵¹ Deze treinreis was pas sinds 1866 mogelijk toen de verbinding met het westen tot stand kwam via de spoorlijn van Venlo naar Eindhoven.⁵²

Er is nog een andere bron die de animo onder Limburgse jongens om plaatsvervanger te worden onderstreept. In het archief van de provincie Utrecht zijn registers van plaatsvervangings en nummervisseling over de periode 1870-1898 bewaard gebleven.⁵³ Uit deze registers blijkt dat een minderheid van 47 procent van de in totaal 2388 plaatsvervangers afkomstig was uit de eigen provincie. Maar liefst 325 plaatsvervangers (13,6 procent) van daarbuiten kwamen uit de toch niet naast de deur gelegen provincie Limburg. De woonplaatsen van deze Limburgers waren merendeels plattelandsdorpen. Zo kwamen slechts vier plaatsvervangers uit Maastricht. De geregistreerde beroepen van de Limburgers waren grotendeels agrarisch (zie tabel 3). 81 procent was in de landbouw werkzaam. De 22 plaatsvervangers die als arbeider stonden geregistreerd, blijven hier buiten beschouwing. Arbeiders konden immers boerenarbeiders zijn maar ook een ambacht uitoefenen.

Het archief van de notaris I.W.H. Haenen uit Maastricht is een belangrijke vierde bron waaruit blijkt dat in deze jaren de plaatsvervangers vooral in de landprovincies waren te vinden en dat Limburg voor de militiemaatschappijen een belangrijke wervingsprovincie was geworden. Uit het archief blijkt dat er in de geraadpleegde 132 akten van plaatsvervangings die de ANMVM tussen 1880-1898 liet opstellen slechts drie personen voorkomen die van buiten Limburg waren geworven.⁵⁴ Het Limburgse platteland was een belangrijke leverancier van plaatsvervangers geworden.

51 Gemeentearchief Den Haag, Adresboek Den Haag/Scheveningen 38e jaargang (1880-1881).

52 A.F. Manning, 'Reacties op de scheiding in Nederlands Limburg', in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen* (Leeuwarden/ Maastricht) 178.

53 Utrechts Archief, provinciaal bestuur 5512, Register van gedane uitspraken omtrent personen, die zich hebben aangeboden om als plaatsvervanger op te treden

54 RHCL, 20.242A, I.W.H. Haenen, 67j-67bb.

De betekenis van het dienstplichtmodel met vervanging voor Limburg

De snelheid waarmee Limburg veranderde van een provincie met weinig plaatsvervanging tot een geliefde rekruteringsprovincie voor de militiemaatschappijen, is een indicatie voor de belangrijke rol die economische en plaatselijke omstandigheden speelden bij het aanbod van dienstvervangers. Plattelanders bleken uit economische noodzaak bereid hun angst voor de 'ongodsdienstige' kazerne, met zijn verlokkingen van de stad, opzij te zetten. Dankzij moderne uitvindingen als de massamedia en de trein was het heel wat makkelijker om de weg naar de kazerne te vinden dan in het begin van de eeuw. Ook de vraag naar remplaçanten lijkt vooral door economische en plaatselijke omstandigheden te zijn bepaald. Limburg kende een opvallend laag percentage vervangingen in vergelijking met de andere Nederlandse provincies. Dat past in het algemene beeld van de vervangingspercentages per provincie, dat opvallend in tegenspraak is met het proces van nationale integratie zoals dat is beschreven door Knippenberg en De Pater. In de armere provincies die buiten de protestantse kern van het land lagen, bleek de bevolking eerder bereid de dienstplicht te vervullen dan in de welvarende, regeringsgetrouwe provincies in het noorden en westen. Deze tegenstelling lijkt vooral een gevolg van de manier waarop de bevolking de dienstplicht in de negentiende eeuw beleefde. De jongen die was ingeloot en geen vrijstelling of remplaçant had, behoorde tot een minderheid onder zijn leeftijdgenoten en zijn omgeving zag hem vooral als een pechvogel. De dienstplicht werd nog niet beschouwd als een plicht ten opzichte van volk en vaderland die iedereen, ongeacht zijn achtergrond, had te vervullen en dienstvervanging was daardoor niet gestigmatiseerd tot een onpatriottische daad. Bovendien heerste binnen bepaalde kringen het geloof dat ware vaderlandsliefde niet hoefde te worden getoond in vredetijd, maar in tijden van oorlog. Het conflict met de Belgen, dat veel studenten op de been bracht die in eigen vrijwilligerskorpsen dienden, is daarvoor een bewijs.

De persoonlijke dienstplicht van 1898 bracht arm en rijk onder de wapens en er ontstond een krijgsmacht die nationaal mag worden genoemd, hoewel door vrijstellingen nog steeds niet iedereen diende. De Eerste Wereldoorlog die zestien jaar later uitbrak, was van grote betekenis voor de rol van de dienstplicht in het nationale integratieproces. Zo had Limburg, dat kwetsbaar en bedreigd tussen de oorlogvoerende partijen lag, alle belang bij de Nederlandse neutraliteitspolitiek.⁵⁵ Er verbleven aan de grenzen van de provincie voor lange tijd grote groepen dienstplichtigen die de plaatselijke bevolking in contact brachten met onbekende zeden en gewoonten. Het gevolg van deze ontwikkelingen was een verandering in de beleving van de dienstplicht, waarbij trots en vaderlandsliefde steeds belangrijker werden. Het remplaçantenstelsel met de wantrouwige omgeving hadden afgedaan en plaatsgemaakt voor een referentiekader van vaders, ooms, neven en buurjongens die de dienstplicht als een normale onderbreking van hun levensloop beschouwden.

55 I. Schöffer, 'De betekenis van de revolutie van 1830 voor het Europees staatsbestel', in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen* (Leeuwarden/ Maastricht 1989) 12.

*Loteling Jan Breams toont zijn congé. Blind geworden tijdens de vervulling van zijn dienstplicht, mag hij door bemiddeling van zijn geliefde Trien de dienst verlaten. Uit: H. Conscience, *De loteling* (Antwerpen 1850). Tekening: Ed. Dujardin.*

Het dienstplichtmodel van voor 1898, met zijn beperkte lichten en remplaçanten, zorgde er ondanks zijn halfslachtig en weinig nationaal karakter wel voor dat de Limburgse bevolking in de negentiende eeuw op verschillende manieren met de staat in aanraking kwam. Het decentrale karakter van de wetgeving met zijn plaatselijke inschrijvingen, lotingen en mogelijkheden van sociale controle, bracht de staatseis dicht bij huis. Ook bleef de ontmoeting niet beperkt tot de relatief kleine groep jonge mannen die uiteindelijk in het leger moest dienen; vooral de Limburgse bevolking uit de lagere sociale klassen kreeg tijdens de rekrutering voor de militie op velerlei terrein met de dienstplicht te maken. De lotingdag groeide uit tot een dag vol met traditie en rituelen waar jong en oud naar uitkeken en was een belangrijke gebeurtenis, zoals onder andere blijkt uit een artikel in 1929, ruim dertig jaar na de afschaffing van de dienstvervanging, in de *Nieuwe Tilburgsche Courant*. Het artikel gaat over gebruiken in vroegere dagen. Naast de rituelen die met de bekende mijlpalen van het leven, geboorte, huwelijk en sterfte gepaard gingen, komt verder alleen de loting ter sprake. Volgens de krant werd deze 'gewoonlijk door bijgelovige praktijken voorafgegaan. De loteling of zijn familieleden - vooral de moeder - riepen verscheidene heiligen aan, stopten amuletten in de kleren, of togen ter beevaart'.⁵⁶ Hoewel de lotingdagen met veel drankmisbruik en geweld gepaard gingen, moet dit niet gezien worden als een protest, maar als een jaarlijks terugkerend ritueel dat het belang van de gebeurtenis benadrukte en de dienstplicht een plaats gaf in het dagelijks leven.

De lotingdagen verliepen in Limburg niet anders dan in de rest van Nederland en de buurlanden. Wel lijken Limburgers gezien hun massale opkomst tijdens de lotingen veel belang aan de gebeurtenis te hebben gehecht. Ook blijkt uit het voorafgaande niet dat ouders en lotelingen hier meer dan elders aan de dienstplicht probeerden te ontsnappen. Er werden genoeg pogingen gewaagd en de bezwaarschriften waarmee oorspronkelijk vrijgesteld hun afgekeurde medelotelingen alsnog probeerden in dienst te krijgen zullen voor menige dorpsrel hebben gezorgd. Toch lijken de pogingen om onder de dienst uit te komen, met uitzondering van overtredingen bij inschrijvingen in de eerste jaren van de militiewetgeving, niet meer te zijn voorgekomen dan in andere delen van het land.

De percentages dienstvervangingen op de remplaçantenmarkt lieten een tegenovergesteld beeld zien. Ze tonen het belang van economische en plaatselijke omstandigheden bij de keuze om aan de remplaçantenmarkt deel te nemen en bevestigen niet de veronderstelling dat de geringere integratie van Limburg in Nederland mogelijk tot het meer ontlopen van de dienstplicht leidde. In zijn dissertatie *Aan vorst en vaderland gehecht* uit 2004 suggereert Eric Lemmens een mogelijk verband tussen de neiging van Limburgers om belasting te ontduiken en de geringe nationale integratie. Hij schrijft dat belastingontduiking geen puur Limburgse aangelegenheid was, maar dat de mate waarin de bewoners van de provincie trachtten te ontkomen aan de hen opgelegde belastingplicht de

56 *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 27 juli 1929.

Een groepje ingekwartierde dienstplichtigen poseert voor de camera, ca. 1914. Fotocollectie SHCL.

meest ervaren belastinginspecteurs verbaasde.⁵⁷ Het gebruik van ontsnappingsmogelijkheden en het opvallend lage aantal dienstvervangingen in Limburg geven weinig aanwijzingen voor de veronderstelling dat nationale integratie een rol speelde bij de beleving van de dienstplicht, die andere belasting van de staat, maar dan in natura.

57 Lemmens, *Aan vorst en vaderland*, 293. Eugen Weber ziet overigens voor Frankrijk wel een verband tussen belasting- en dienstontduiking en een geringe nationale integratie. Zie Weber, *Peasants into Frenchmen*, 104-108. Hij baseert zich daarbij vooral op cijfers die de bekende Franse historicus Emmanuel Le Roy Ladurie in de jaren 1970 verzamelde over illegale dienstplichtontduiking (*draft evasion*) en zelfverminking in de periode 1819-1826. Het zijn niet dezelfde vormen van dienstplichtontduiking die hier aan bod zijn geweest. Zelfverminking kwam in Nederland in de eerste jaren van de dienstplicht incidenteel voor, maar hier zijn geen landelijke overzichten van bekend. Jaarlijks werd wel de categorie *ontbrekenden aan het aandeel in de provincie* in de verslagen van de afloop van de lichterding voor de nationale militie opgenomen. Hieronder bevonden zich dienstplichtigen die waren ondergedoken of over de grens waren gevlucht, maar de meeste jaren bestond het belangrijkste deel uit een gebrek aan geschikte lotelingen in gemeenten. Als een gemeente niet aan zijn quotum kon voldoen dan mocht dat namelijk niet aangevuld worden met lotelingen uit andere gemeenten. Het landelijk aantal ontbrekende manschappen verminderde van maximaal ongeveer 400 manschappen (zonder Limburg) tijdens het Belgisch conflict naar een kleine 200 manschappen in de jaren 1850 tot minimaal ongeveer 15 manschappen in de jaren 1890. De categorie ontbrekende manschappen is in deze studie niet aan bod gekomen vanwege het geringe jaarlijkse aantal en de onduidelijkheid welk deel onder hen daadwerkelijk uit dienstplichtontduikers bestond. Overigens lag ook dit jaarlijks aantal ontbrekende manschappen in Limburg, van waaruit een vlucht naar Pruisen/Duitsland of België relatief gezien toch makkelijk was, niet hoger dan in de andere provincies.

De Maastrichtse burgemeester L.J.B. van Oppen tijdens een van zijn vele toespraken, 1924. Uit: Ach Lieve Tijd, Twintig eeuwen Maastricht (Maastricht 1994-1996).

Judith Gulpers

Elfde kind of Assepoester? Argumenten pro en contra het Belgische annexionisme in de Limburgse pers (1918 -1919)

Er was eens ... eene moeder. Die moeder had elf kinderen. Van die kinderen waren er vele, die konden bogen op rijkdom en aanzien. Zij waren de lievelingen der moeder. Het jongste kind was mager en schraal, lang en spichtig van vorm. Weinig geteld in huis. [...] Hebzuchtige handen strekten zich uit naar het trouwe gezin, trachtend te verbreken die banden van eenheid en liefde, die het zoo innig samenhiielden. Met nooit te vergeten fierheid stonden allen echter pal tegen het dreigend gevaar. [...] En zoo staat Nederland thans: de moeder der elf provinciën, waarvan geen enkele ooit vervreemd kan worden. Zoo is en blijft Limburg één en onafscheidelijk verbonden aan Nederland.¹

Dit sprookje werd verteld door de burgemeester van Maastricht, L.B.J. van Oppen, tijdens de 'Vaderlandsche betoging voor de eenheid en ondeelbaarheid van Nederland' op 14 maart 1919 in Utrecht. Bij deze betoging waren ongeveer 800 Nederlandse gemeenten vertegenwoordigd. Voor de toehoorders was het duidelijk waar Van Oppen over sprak: hij vertelde een verhaal over de relatie tussen Nederland en Limburg. De hebzuchtige handen waren Belgische handen: na de Eerste Wereldoorlog wilde België Nederlands-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen annexeren.

Op de Vredesconferentie van Versailles zouden de grote mogendheden beslissen over het lot van Limburg: bleef de provincie Nederlands of werd ze toegewezen aan België? Omdat het zelfbeschikkingsrecht bij die beslissing een grote rol speelde, was het belangrijk dat de Limburgers duidelijk toonden wat zij wilden. De tegenstanders van annexatie wilden de Limburgers mobiliseren vóór Nederland en tegen België. Er werd hen (en daarmee ook de buitenwereld) verteld waarom ze tegen de annexatie moesten zijn, waarom ze Nederlanders en geen Belgen waren. Voor de voorstanders van annexatie gold het tegenovergestelde: zij vertelden de Limburgers dat ze eigenlijk Belgen waren en als deel van dat land beter af waren. En dus wel vóór annexatie moesten zijn. Voor- en tegenstanders hadden een redenering over het karakter van de natiestaat waar Limburg bij zou moeten horen, en daarmee over Limburg zelf.

In dit artikel wil ik nagaan hoe de verschillende posities in Limburg pro en contra Nederland werden beargumenteerd. Hoe werd Limburg in de reacties op het Belgische annexionisme een plaats gegeven binnen of juist buiten de Nederlandse natiestaat? Ik ben op zoek gegaan naar de argumenten en opvattingen die de Limburgse annexionisten en anti-annexionisten gebruikten om de Limburgers te overtuigen van hun standpunt. Limburgers namen voornamelijk kennis van die argumenten via de pers. Die heb ik daarom als voornaamste bron in mijn onderzoek gebruikt.

¹ *Limburger Koerier* (verder LK) 19 maart 1919: 'Vaderlandsche betoging'.

In de anti-annexionistische actie speelde het Limburgse dagblad *Limburger Koerier* (in de noten geciteerd als *LK*) een belangrijke rol. De krant berichtte dagelijks over de voortgang van de actie, over anti-annexionistische betogingen en aangenomen moties. Toespraken bij de betogingen werden zo compleet mogelijk weergegeven. Daarnaast verschenen inhoudelijke artikelen over het annexionisme, vaak geschreven door de leiders van de anti-annexionistische actie. De *Limburger Koerier* besteedde ook veel aandacht aan anti-annexionistische brochures, soms door hele stukken over te nemen. De krant is te typeren als een katholiek dagblad voor Zuid-Limburg. De redactie bevond zich in Maastricht en in Heerlen. De krant werd wel in de hele provincie gelezen. Over de oplage is niets bekend, maar naar eigen zeggen had de krant zo'n 40.000 abonnees. De berichtgeving is onderzocht in de periode december 1918 tot en met december 1919.

De openlijke voorstanders van annexatie waren in Limburg sterk in de minderheid. Dat heeft ook invloed op de beschikbare bronnen. Een aantal annexionistische bladen werd door België gefinancierd, zoals het Sittardse blad *Het Zuiden*, en kan daardoor als spreekbuis van de Belgen worden beschouwd. Omdat het mij ging om argumenten van de Nederlandse annexionisten waren die niet geschikt als bron. Bovendien hadden deze kranten een lokale verspreiding. Het Valkenburgse blad *De Kronijk* werd wel door de hele provincie gelezen en stond eveneens als annexionistisch bekend. Het blad verscheen in 1919 in slechts elf afleveringen, maar in dat korte bestek werden veel argumenten vóór annexatie gegeven. Het blad gebruikte die term zelf overigens nooit, het sprak over 'de Limburgsche quaestie'. Het wilde dat Limburg Belgisch werd omdat 'die verandering voor de voornaamste ideële en stoffelijke belangen beter ware, en op de tweede plaats uit gevoelsafkeer van de toenemende verhollandiseering van Limburg'.²

In dit artikel zal ik de argumenten pro en contra Nederland, zoals die in de *De Kronijk* en de *Limburger Koerier* werden verwoord, systematisch analyseren. Uiteindelijk ging het in deze discussies over de natie en het natiebeseft: bij welke natiestaat hoorden de Limburgers: België of Nederland? Opvattingen over de natie speelden een rol in de rechtvaardiging van het annexionisme, maar ook in de afwijzende reacties daarop. De vraag wat een natie eigenlijk is, blijkt echter moeilijk te beantwoorden. Gedurende lange tijd is gezocht naar objectieve criteria om een natie te definiëren, zoals een gemeenschappelijke taal, grondgebied, religie, geschiedenis of cultuur, maar volgens modernere opvattingen voldoen die niet. Tegenwoordig wordt eerder uitgegaan van een subjectieve definitie: een natie bestaat als mensen voelen dat zij daarvan deel uitmaken, als de leden zichzelf definiëren als burgers van een land en in die hoedanigheid door een overheid worden erkend. De natie is een geconstrueerde of uitgevonden *imagined community* waarin door verkeer en communicatie een besef van gemeenschappelijkheid is ontstaan onder mensen die elkaar persoonlijk niet (kunnen) kennen.³

2 *De Kronijk* 7 mei 1919: 'Onze houding in de Limburgsche Quaestie'.

3 Volgens de klassieke definitie van Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen 1991).

Natievorming is een dynamisch proces. Creatieve politieke actie is nodig om een bevolking in een natie te verenigen.⁴ De staat moet zijn inwoners blijven aanspreken als leden van de natie, als staatsburgers. Objectieve kenmerken kunnen daarbij belangrijk zijn om het subjectieve gevoel van gemeenschappelijkheid op te roepen. Er bestaat een wisselwerking tussen objectieve criteria om iemand tot een bepaalde natie te rekenen, zoals een gedeelde geschiedenis, een gezamenlijke taal of religie, en het gevoel deel uit te maken van die natie. Objectieve kenmerken kunnen het natiegevoel rechtvaardigen, in de trant van: wij spreken dezelfde taal, dus horen wij bij elkaar. Een oppervlakkige waarneming toont echter aan dat die redenering niet voldoet: er zijn immers ook natiestaten met meer talen; dezelfde taal wordt soms in meerdere landen gesproken; en een eenheidstaal is vrijwel overal pas in de negentiende eeuw door nationale staten opgelegd aan sprekers van dialecten en minderheidstalen. Het gaat – in dit voorbeeld – om de nationale betekenis die door de natievormers aan een taal wordt gegeven, niet om de inherente natievormende kracht van een taal. ‘Taal’ (en andere zogenaamde objectieve criteria voor het onderscheiden van een natie) wordt pas een natievormend kenmerk als die door ‘creatieve politieke actie’ als zodanig wordt benoemd en door de bevolking aanvaard.

Als de natie niet objectief bestaat en nationaliteit niet vanzelfsprekend aan bepaalde eigenschappen van de inwoners kan worden toegeschreven, is het belangrijk om te weten hoe en waarom mensen zich willen (blijven) identificeren met een bepaalde natie. Welke ‘creatieve politieke actie’ wordt er ondernomen om dat te bewerkstelligen? Dat komt met name aan het licht als men het idee heeft dat de natie in zijn voortbestaan wordt bedreigd. Daarom is het annexionismedebat in Limburg na de Eerste Wereldoorlog zo interessant: tot welke natie voelden de Limburgers zich aangetrokken, en welke argumenten werden daarvoor gebruikt? Wat zegt dat over hun natiebeseft?

Het annexionisme

Op 17 januari 1919 stuurde de Belgische minister van Buitenlandse Zaken Hymans een memorandum naar de grote mogendheden die betrokken waren bij de vredesonderhandelingen na de Eerste Wereldoorlog. Volgens dat memorandum was België betrokken geraakt bij die oorlog, ondanks de in het verdrag van 1839 vastgelegde neutraliteit. Om dit in de toekomst te voorkomen wilde België beschikken over strategisch belangrijke punten in Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg, Nederlands grondgebied dus. Hiervoor moest het verdrag van 1839 worden herzien.⁵ In Limburg maakte België aanspraak op het gebied ‘dat zich uitstrekt langs de rechteroever van de Maas tot aan Roermond met Maastricht inbegrepen’.⁶

4 Geoff Eley en Ronald Grigor Suny, ‘Introduction: From the moment of social history to the work of cultural representation’, in: *idem*, *Becoming national. A reader* (New York 1996) 3-37, aldaar 7.

Nederland was niet betrokken geweest bij de Eerste Wereldoorlog. Toch eiste België Nederlands grondgebied. Om de grote mogendheden daarvan te overtuigen werd een campagne gevoerd waarin Nederland zo slecht mogelijk werd afgeschilderd. Al tijdens de oorlog hadden de Belgische annexionisten geprobeerd na te gaan wat de houding van de Limburgse bevolking was ten aanzien van annexatie door België.⁷ De bevindingen maakten België optimistisch over de kans van slagen van een pro-annexionistische campagne in Limburg. De pers speelde in die annexionistische campagne een belangrijke rol. De Belgische regering gaf financiële steun aan een aantal kranten in Limburg (het Maastrichtse *Courier de la Meuse* en het Sittardse weekblad *Het Zuiden*). Van het Valkenburgse blad *De Kronijk* werd van Nederlandse zijde beweerd dat het met Belgisch geld werd gefinancierd, maar bewijs daarvoor is nooit gevonden.⁸ In een vertrouwelijke nota van 20 mei 1919 van het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken werden Belgische agenten aangespoord om de Nederlands-Limburgse publieke opinie voor België te winnen. Zij moesten daarbij vooral het verschil tussen Limburgers en Hollanders benadrukken. Hoeveel Belgische agenten in Limburg actief waren is niet bekend.⁹

In Limburg leefde het annexionisme niet echt. Volgens Van der Heijden waren er in Valkenburg en Maastricht annexionistische groepen, maar was er geen sprake van een georganiseerde annexionistische beweging. Belgisch-gezinden, waaronder annexionisten, hadden de sociëteit 'Cercle d'Union' als ontmoetingspunt. In Valkenburg waren zij gegroepeerd rondom F.M.E. Hustinx, de uitgever van *De Kronijk*. Rijksveldwachter-rechercheur Cappel, naar Limburg gestuurd om de annexionistische beweging in kaart te brengen, was van mening dat ongeveer 25 procent van de Valkenburgse bevolking de 'Belgische zaak' zou steunen.¹⁰

5 C. Smit, *Nederland in de eerste wereldoorlog (1899-1919), Derde deel 1917-1919* (Groningen 1971); G. J. B. Verbeet, *De beide Limburgen inzet van staatkundige verwickelingen tussen de Duitse Bond, Nederland en België na 1839. De periode tussen de 24 artikelen van 1831 en de vredesconferentie van 1919* (Maastricht/Lanaken 1992); R. L. Schuurmsma, *Het onaannemelijk tractaat Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie* (Groningen 1975); Sally Marks, *Innocent abroad. Belgium at the Paris peace conference of 1919* (Chapel Hill 1981); Rob P.W.J.M. van der Heijden, 'Tijden veranderen: Limburg tussen Nederland en België. De reacties in Nederlands-Limburg op het Belgisch annexionisme van 1918-1919', *Maasgouw* 111 (1992) 102-167; Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam/Antwerpen 2001) 264-269.

6 LK 13 februari 1919: 'België eischt Zuid-Limburg'.

7 Van der Heijden, 'Tijden veranderen', 107, 116-117; M. De Waele, 'De Belgische annexionistische campagne in Nederlands-Limburg (1914-1920)' in: *Acta Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945. Brussel 10-12/12-1980* (Gent 1982) 353-395; Kasper Wagemans, 'Limburg en het Belgische annexionisme 1918-1920', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 43 (1998) 89-133, aldaar 114-115.

8 Rob P.W.J.M. van der Heijden, A.S.M. Patelski en F.H.M. Roebroeks, 'Valkenburg in 1919 in de ban van België?', *Historische en Heemkundige studies in en rondom het Geuldal* 3 (1993) 176-201, aldaar 178; Verbeet, *Beide Limburgen*, 54-55.

9 Wagemans, 'Limburg', 107-108; Van der Heijden, 'Tijden veranderen', 111 en 157; Moeyes, *Buiten schot*, 352.

10 Van der Heijden, 'Tijden veranderen', 118-119 en 148-152; Van der Heijden, Patelski en Roebroeks, 'Valkenburg', 186.

De onderhandelaars in Parijs stemden in met het verzoek van België om herziening van het verdrag van 1839. Nederland, als betrokken partij bij dat verdrag, werd daarom uitgenodigd deel te nemen aan de onderhandelingen, in de persoon van de minister van Buitenlandse Zaken Van Karnebeek. Op 4 juni 1919 bevestigden de grote mogendheden opnieuw dat er een herziening van het verdrag van 1839 moest plaatsvinden, maar dat mocht niet leiden tot gebiedsafstand. Een commissie met vertegenwoordigers van de Verenigde Staten, Engeland, Frankrijk, Italië, Japan, en Nederland en België zelf, zou maatregelen bestuderen en voorstellen doen aan de mogendheden. Hiermee was de Belgische wens tot annexatie van Nederlands grondgebied in feite geblokkeerd.

De gevoelde annexionistische dreiging was hiermee nog niet van de baan. Het *Comité de Politique Nationale*, een rechts-nationale annexionistische Belgische pressiegroep, probeerde de grote mogendheden ertoe te bewegen een volksraadpleging te laten houden in Nederlands-Limburg, zodat de Limburgse bevolking zelf haar mening kon uiten. Dit liep op niets uit.¹¹ Ondertussen werden in Limburg allerlei brochures verspreid, zoals een afdruk van een petitie uit 1838 waarin de inwoners van Weert vroegen om hereniging met België.¹² Het annexionisme bloedde langzaam dood, al probeerde het *Comité de Politique Nationale* in 1921 propaganda te maken voor het pro-annexionistische Tweede Kamerlid Henri van Groenendael. In 1927, na de verwerping van het uiteindelijke Nederlands-Belgisch verdrag door de Eerste Kamer, werden in delen van Limburg nog pamfletten verspreid en aanplakbiljetten geplakt waarin de Belgen hun 'verloren Limburgsche broeders' groetten.¹³

De anti-annexionistische actie

Op 6 december 1918 drukte de *Limburger Koerier* een oproep van luitenant jonkheer J. Graafland af, die als beginpunt van de georganiseerde anti-annexionistische actie kan worden beschouwd: 'Laten wij ageeren tegen dat annexionistische gedoe! Laten wij eene volksstemming organiseren [...] België en de Entente moeten den verontwaardigingskreet hooren, welke hier opklinkt'.¹⁴ Graafland voegde zelf de daad bij het woord: op 8 december 1918 werd hij secretaris van het Voorlopig Anti-annexionistische Comité, dat hij samen met A.J.A. Flament

11 LK 21 juni 1919: 'België's aanspraken. Ze laten niet af'. Volgens een adres dat het *Comité de Politique Nationale* aan President Wilson overhandigde, zouden de Limburgers het Comité gesmeekt hebben om alles te doen om hen voorgoed in het Belgische staatsverband te laten terugkeren.

12 LK 17 juli 1919: 'Anti-Nederlandsche propaganda in Limburg'. Andere titels waren 'Vers un accord Hollande-Belge', 'Het Limburgsche vraagstuk', 'Histoire de Maestricht', 'La Belgique demain et sa politique', 'Considérations sur la défense de la Meuse' en 'La barrière Belge Les emprises de la Hollande'. LK 1 oktober 1919: 'De kruiperijen in en om Limburg III – De middelen'.

13 Gemeente-archief Maastricht, Secretarie-archief -4. Aktie m.b.t. voegen grondgebied Maastricht bij België en bewijzen van Limburg en Maastrichts saamhorigheid met het vaderland, Brief van burgemeester Van Oppen aan Commissaris der Koningin, 3 mei 1927; Rijksarchief Limburg, 04.05 Kabinet van de Commissaris der Koningin in Limburg, inv.nr. 2151, Belgische annexionistische propaganda 1919-1927, Brieven van burgemeesters aan de Commissaris van de Koningin, april en juni 1927.

14 LK 6 december 1918: 'Annexatie van Limburg?'.

Luitenant jonkheer Graafland (rechts), anti-annexionist van het eerste uur, poseert samen met kolonel Haenecourt voor de camera van fotograaf Gazendam uit Arnhem. Uit: *Ach Lieve Tijd, Twintig eeuwen Maastricht* (Maastricht 1994-1996).

(rijksarchivaris in de provincie Limburg), mr. Testa (rechter) en mr. F.I.L. Janssen (lid van Provinciale Staten en van de gemeenteraad van Maastricht) oprichtte. Het Comité presenteerde zich op 9 december aan de bevolking met een oproep die was ondertekend door een groot aantal Limburgse notabelen, waaronder rechters, gemeenteraadsleden en industriëlen.¹⁵

Een dag later volgde in de *Limburger Koerier* een oproep: 'Aan de Limburgsche bevolking', ondertekend door de Limburgsche Landbouwbond, de R.K. Werkliedenbond, de R.K. Middenstandsbond en de R.K. Werkgeversbond. Ook zij waarschuwden voor het annexionisme en riepen op tot het vormen van gemeentelijke comités en het houden van vergaderingen 'waar een krachtig protest kan klinken en onze afhankelijkheid aan Nederland betuigd kan worden'.¹⁶ Deze vier grote katholieke organisaties namen de actie in Limburg zelf ter hand.¹⁷ Het Voorlopige Anti-annexionistische Comité bereidde ondertussen een Provinciaal Comité voor, dat zich vooral zou richten op de buitenlandse actie. Verschillende leden van het Voorlopige Comité schreven artikelen in de *Limburger Koerier* over het annexionisme.¹⁸ Voor de buitenlandse propaganda en de binnenlandse voorlichting werd een speciaal fonds opgericht, 'De Limburgsche Stuiver'.¹⁹ Op 18 december 1918 vond de oprichtingsvergadering van het Provinciaal Comité plaats.²⁰ Vanaf januari 1919 droeg het Comité de naam Provinciaal Comité 'Limburg bij Nederland'.²¹

Het Provinciaal Comité besloot een volkspetitionnement te organiseren om de regering en de vredesconferentie duidelijk te maken dat de Limburgse bevolking met Nederland verenigd wilde blijven. In iedere gemeente moest een plaatselijk comité worden opgericht om de werkzaamheden op zich te nemen. De afdelingen van de Limburgse R.K. organisaties namen hierbij de leiding.²² Het inzamelen van de handtekeningen ging op 17 februari 1919 van start. Alle meerderjarige inwoners van de provincie werden uitgenodigd te tekenen. De daarop volgende weken stond de *Limburger Koerier* vol van berichten over de voort-

15 F.I.J. Janssen, 'Limburg bij Nederland', *Katholieke Illustratie* 53 (1919) 568; *LK* 9 december 1918: 'Anti-annexionistische Actie'.

16 *LK* 10 december 1918: 'Aan de Limburgsche bevolking'.

17 *LK* 17 december 1918: 'Anti-annexionistische actie. De vergadering in Sittard'.

18 Bijvoorbeeld: *LK* 11 december 1918: 'Reveille!' (van Graafland) en 14 december 1918: 'Onrecht' (van Testa, over het tractaat van 1839).

19 *LK* 11 december 1918: 'Provincie nieuws. Anti-annexionistische actie'; 7 januari 1919: 'Inwoners van Limburg!'; 8 januari 1919: 'De Limburgsche Stuiver'.

20 Het archief van dit comité is waarschijnlijk verloren gegaan. De waarnemend rijksarchivaris in Limburg berichtte dit in 1936 aan de bibliothecaris van de Tweede Kamer. Nationaal Archief, arch. Ruys de Beerenbrouck, Brief waarnemend rijksarchivaris in Limburg aan Bibliothecaris van de Tweede Kamer, 30 maart 1936.

21 *LK* 4 januari 1919: 'Anti-annexionistische actie. Volkspetitionnement'.

22 *LK* 21 december 1918: 'Provincienieuws. Anti-annexionistische actie Volkspetitionnement'; 4 januari 1919: 'Anti-annexionistische actie. Volkspetitionnement'; 11 januari 1919: 'Limburg bij Nederland'; 19 februari 1919: 'Het volkspetitionnement'. Uit brieven van Testa aan minister-president Ruys de Beerenbrouck blijkt dat er op 9 februari slechts 13 plaatselijke comités bestonden, op 19 februari 25. Hij wilde alle pastorieën aanschrijven om via de pastoor de notabelen tot de oprichting aan te sporen. NA, arch. Ruys de Beerenbrouck, Brieven van Testa, 9 februari 1919 en 19 februari 1919.

gang van het petitionnement.²³ De krant besteedde veel aandacht aan mensen die niet wilden tekenen. De argumenten die zij gebruikten werden genoemd en ontkracht. Vooral notabelen die niet wilden tekenen, moesten het ontgelden.²⁴ Op 8 april 1919 werd het volkspetitionnement, in vier boekdelen ingebonden, aangeboden aan de Koningin op Huis ten Bosch. Volgens het opschrift waren er 172.447 handtekeningen verzameld.²⁵

Op 8 december 1918 was er in Maastricht een grote huldebetoging aan het Koninklijk Huis en de regering. Volgens de Commissaris der Koningin, mr. Van Hövell tot Westerflier, was het een blijk van verzet tegen diegenen die de staatsorde bedreigden, dus tegen de socialisten. Deze betoging was de eerste oranjebetoging met een antisocialistisch én een anti-annexionistisch karakter, 'wjl er uit blijkt, dat Limburg is en wil blijven een Nederlandsche provincie'.²⁶

Door heel Limburg vonden soortgelijke vergaderingen en betogingen plaats, vaak georganiseerd door de R.K. standsorganisaties. Zij pasten in de algemene reactie op de gebeurtenissen in november 1918, de mislukte socialistische revolutie. Na de betoging in Maastricht hadden die in de rest van Limburg naast een anti-socialistisch ook zeer sterk een anti-annexionistisch karakter. Heel Nederland, en liefst ook heel België en de andere landen die betrokken waren bij de vredesconferentie, moesten overtuigd worden dat Limburg geen annexatie wilde. Met nationale liederen, afbeeldingen van de Koningin, telegrammen aan regering en Koningin en sprekers die door de hele provincie optraden, werd de nationale eenheid benadrukt.²⁷

Op 1 maart 1919 vond een belangrijke anti-annexionistische betoging plaats. Op die dag bracht Koningin Wilhelmina een bezoek aan Zuid-Limburg. De provinciale en plaatselijke anti-annexionistische comités speelden bij dat bezoek een grote rol. In korte tijd werden concerten, defilés en ontvangsten georganiseerd. De Commissaris van de Koningin vond dat het bezoek van de Koningin het karakter moest dragen 'van de trouw en verknochtheid van Limburg aan vorstin en vaderland'.²⁸ Het bezoek werd ook op film vastgelegd. Twintig kopieën gingen naar Amerika, Engeland, Frankrijk, België en de Nederlandse koloniën.²⁹

23 LK 12 februari 1919 (Zonder titel); 14 februari 1919: 'Het volkspetitionnement'; 15 februari 1919: 'Volkspetitionnement'; NA, arch. Ruys de Beerenbrouck, Brief van Testa, 19 februari 1919.

24 LK 24 februari 1919 (Zonder titel); 5 maart 1919: 'Het petitionnement'; 5 april 1919: 'De rommel in St. Pieter'.

25 LK 9 april 1919: 'Limburg bij Nederland'; 10 april 1919: 'Limburg bij Nederland'. Elders werd het aantal 172.543 genoemd. Testa ging uit van 197.280 personen die gerechtigd waren tot tekenen. Met 170.000 handtekeningen kwam hij uit op een percentage van 86 procent. Volgens Janssen kon het resultaat hoogstens 'bevredigend' genoemd worden. Hij en Testa vonden het dan ook beter niet te treden in een uiteenzetting van het aantal ingezetenen, vreemdelingen enz. NA, arch. Ruys de Beerenbrouck, Brief van Testa, 7 maart 1919 en conceptbrief Testa aan Koningin. Volgens die laatste brief waren er 65 principiële weigeraars.

26 LK 9 december 1919: 'Maastricht's antwoord'; 'Nieuws uit Maastricht. De nationale betoging'.

27 Zie bijvoorbeeld LK 11 januari 1919: 'Betoging tegen revolutie en annexatie'. Als de berichten in de *Limburger Koerier* en het overzicht in de brochure 'Limbourg à la Hollande' worden vergeleken met de lijst van Limburgse gemeenten uit de Staatscourant, dan worden van de 123 Limburgse gemeenten, 11 gemeenten niet genoemd bij betogingen, plaatselijke comités of telegrammen. Vanuit de meeste gemeenten werden meerdere telegrammen verstuurd, naast gemeenteraden bijvoorbeeld ook door voetbalverenigingen, koren, wielclubs en scholen.

28 LK 28 februari 1919 (Zonder titel); 3 maart 1919: 'Nieuws uit Maastricht. Het Koninklijk bezoek'.

Argumenten pro en contra

We kunnen nu, ruim negentig jaar later, niet meer achterhalen wat de gewone Limburger van het Belgische annexionisme vond. De argumenten van de voor- en tegenstanders zijn wel terug te vinden. Volgens de *Limburger Koerier* wilde 98 procent van de Limburgers Nederlands blijven. Zij werden door de krant gemobiliseerd om betogingen bij te wonen, telegrammen te sturen en het volkspetitionnement te tekenen. In deze perscampagne werd met allerlei argumenten betoogd dat zij bij de Nederlandse natie hoorden en dus tegen annexatie moesten zijn. Dat gebeurde in toespraken van notabelen tijdens betogingen, die regelmatig in de *Limburger Koerier* werden afgedrukt, door artikelen en door in de kranten besproken brochures.

De voorstanders van annexatie wilden de Limburgers voor het tegenovergestelde mobiliseren. Volgens hen hoorde Limburg bij België. In *De Kronijk* gaven zij allerlei argumenten waarom Limburg geen deel uitmaakte van de Nederlandse natie. Hun argumenten hadden grotendeels betrekking op dezelfde onderwerpen als die van de anti-annexionisten. Die argumenten zijn onder te verdelen in de volgende categorieën: geschiedenis, taal, ras, religie, volksaard, economie en politiek.

Geschiedenis

Voor de Belgische annexionisten was 1839 het centrale jaar; toen werd Limburg immers losgemaakt van België en onderdeel van Nederland. Net als de Belgische annexionisten was *De Kronijk* overtuigd van de Belgische gezindheid van de Limburgers in de periode 1830-1839. Gewone burgers hadden toen deelgenomen aan de Belgische Revolutie. Maastrichtenaren waren de stad ontvlucht 'om in de voorste rijen der Belgische legers te strijden en in grooten getale te sneuvelen door het Hollandsch lood'.³⁴ Het optreden van de opperbevelhebber van Maastricht, generaal Dibbets, zorgde ervoor dat de stad in Nederlandse handen bleef,³⁵ maar in hoofd en hart bleef de bevolking Belgisch. De katholieke priesters 'beschermden hun Katholieke kudde tegen de Protestantische Hollandsche overheersching' en bleven trouw aan het Belgische vaderland.³⁶

De burgemeester van Maastricht, Hennequin, stond bekend als tegenstander van de Hollandse regering, maar werd vervangen door de Hollandsgezinde Van Sleijpen. Bij de rechtbank namen hoogwaardigheidsbekleders ontslag.³⁷ Net als in 1815 werd in 1839 over het lot van Limburg beslist zonder dat de hoge heren zich iets aantrokken van de mening van het volk. Aan de Limburgers

34 *De Kronijk* 19 mei 1919: 'Karwatsen met staarten'; 13 juni 1919: 'Een beetje historie s.v.p.'.

35 *De Kronijk* 23 april 1919: 'De Limburgsche Quaestie'.

36 *De Kronijk* 13 juni 1919: 'De Maastrichtse autoriteiten tijdens het Hollandsch regiem van 1830 tot 1839. De houding der Katholieke geestelijken'.

37 *De Kronijk* 10 juli 1919: 'De Maastrichtse autoriteiten tijdens het Hollandsch regiem van 1830 tot 1839. De houding van wereldlijke autoriteiten'.

werd niets gevraagd en ze zouden gek zijn geweest als ze met de aanhechting bij Nederland hadden ingestemd.³⁸

De houding en de nationale gevoelens van de Limburgse bevolking in de periode 1830-1839 was ook een regelmatig terugkerend onderwerp in de anti-annexionistische pers. Dat de Limburgers zich toen bij de Belgische Opstand hadden aangesloten werd niet ontkend.³⁹ Volgens kapelaan Krijn, een veelgevraagd spreker bij de anti-annexionistische betogingen, waren de banden met Noord-Nederland toen nog niet zo sterk en was een groot deel van het onderwijs, de pers en de familiebetrekkingen 'verbelgischt'.⁴⁰ Graafland suggereerde dat de Limburgse geestelijkheid pro-Belgisch was vanwege de omstandigheden waarin de Nederlandse katholieken leefden.⁴¹ Vooral de 'Katholieke, politiek-liberale, fransch sprekende adel en bourgeoisie der stad [Maastricht]' betoonde een zekere sympathie met de Opstand. Die was gebaseerd op onvrede: de katholieke Limburgse bevolking werd door het protestantse Holland politiek onmondig gehouden en de burgerij was liberaler dan Koning Willem I.⁴² Het optreden van de Nederlandse opperbevelhebber Dibbets en zijn ondergeschikten, enkele gewelddaden van het garnizoen en de strenge afsluiting van de stad tussen 1830 en 1839 hadden in Maastricht veel kwaad bloed gezet.⁴³

Om het annexionistisch betoog kracht bij te zetten publiceerde het *Comité de Politique Nationale* in 1919 de petitie die in 1838 door Limburgse gemeenten naar de Tweede Kamer in Brussel en naar Koning Leopold I waren gestuurd. Flament deed er uitgebreid onderzoek naar. De 'grievens' ten aanzien van Nederland, zoals die in een petitie van de inwoners van Sittard waren verwoord, golden volgens hem niet voor Limburg als geheel. Van de 67 petitieën waren 52 hoogstwaarschijnlijk door vijf verschillende personen opgesteld en door andere gemeenten overgenomen: 'een schablonenwerk'. De tekst was opgesteld in het Frans en hoogdravend: volgens Flament hadden de ondertekenaars waarschijnlijk weinig begrepen van de inhoud.⁴⁴ De petitieën hadden volgens de *Limburger Koerier* geen waarde, omdat ze uit angst waren gestuurd.⁴⁵ Bovendien waren de petitieën tot stand gekomen in een tijd waarin de heren regeerden en niet werd gevraagd naar de gevoelens van het volk.⁴⁶ Volgens een andere anti-annexionistische auteur, mr. Jaspar, hadden de Belgische opstandelingen zich meester gemaakt van de grensstreken van de Noordelijke Nederlanden, waaronder Limburg, en die gebieden bezet. Volgens de *Limburger Koerier* waren de pro-Belgische

38 *De Kronijk* 10 juli 1919: 'De Stuers over Limburg'

39 *LK* 19 maart 1919: 'Limburg's geschiedenis'; Flament, 'Zuid-Limburg', 20-21.

40 Jos Krijn, 'Tegen de landverraders', *Katholieke Illustratie* 55 (1919) 572-574, aldaar: 574.

41 *LK* 9 oktober 1919: 'De kruiperijen in en om Limburg VIIa - De gevolgen'.

42 *De aanval op Nederland. Geschreven voor en uitgegeven door groep Nederland van het Algemeen Nederlandsch Verbond* (Dordrecht 1918-1919) 11.

43 A.J.A. Flament, 'De verhouding van Limburg tot Nederland 1839-1919 en het petitionnement van 1838', *Publications* 55 (1919) 67-74.

44 *Ibidem*, 68-71.

45 *LK* 15 juli 1919: 'België's aanspraken. Limburgsche zin in 1839 en nu'. De *Limburger Koerier* had het artikel overgenomen van de *Nieuwe Koerier* uit Roermond.

46 *LK* 24 mei 1919: 'België's aanspraken. Kinderlijke waan'.

Limburgers ook toen in de minderheid. Veel Maastrichtenaren hadden zelfs in het Hollandse leger tegen de Belgen gevochten.⁴⁷

Maar deden de gevoelens uit 1830-1839 er in 1919 eigenlijk toe? Mathias Kemp verwoordde het als volgt: 'Het moge waar wezen dat onze voorvaderen van 1830-1839 meer voor België voelden; dit verlangen der overledenen heeft thans geen kracht meer'.⁴⁸ De anti-annexionisten benadrukten dat de Limburgse gevoelens sinds 1839 waren veranderd en probeerden ook aan te geven waarom dat was. '[S]inds de laatste dertig jaar heeft Limburg Holland gevonden, tot geluk van beiden', aldus professor Blok op de nationale betoging in Den Haag.⁴⁹ Ook de anti-annexionistische auteurs Keulers, Flament en Jaspas waren van mening dat de relatie tussen Limburg en Nederland de laatste dertig jaar ten goede was veranderd. Dit kwam onder andere door de ontwikkeling van het spoorwegnet. Hierdoor konden Limburgers kennis maken met de rest van Nederland en haar bewoners: steeds meer jongeren gingen in Nederland studeren in plaats van in België, Limburgers werkten bij Hollandse handelshuizen en knoopten economische relaties aan.⁵⁰ Als een van de weinigen noemde Jaspas het belang van de ontwikkeling van de mijnbouw in dit verband.⁵¹

Ook de Nederlandse regering had bijgedragen aan de verbeterde relaties: 'Hadde onze Regeering onmiddellijk na 1839 reeds dien weg ingeslagen, welke zij nu reeds een dertigtal jaren bewandelt, dan ware de toestand eerder verbeterd'.⁵² Het uitstekende onderwijs, de sociale wetten en de godsdienstvrijheid hadden van de Limburgers Nederlanders gemaakt.⁵³ Sinds 1848 waren katholieken volledig gelijkgesteld aan de protestanten. Het kiesrecht was democratisch geworden.⁵⁴ Met een opsomming van kunstenaars, politici, wetenschappers, militairen en letterkundigen lieten Keulers en Felix Rutten zien wat Limburg voor Nederland betekend had: 'De rij van Limburgers, die voor Nederland's beschavingsleven verdienstelijk blijven' was in 1919 lang en werd nog steeds aangevuld.⁵⁵

De voorstanders van annexatie zagen dit anders. Volgens *De Kronijk* was de provincie Limburg na 1839 door Holland achtergesteld en slecht behandeld. Het blad verwees onder meer naar de in 1848 verschenen brochure van mr. J.H.G. Boissevain *De Limburgsche kwestie*, waarin die had betoogd dat Limburg niet in

47 LK 31 januari 1919: 'Limbourg cédé?'; 18 juli 1919: '1830-1839'; 26 april 1919: 'Krijgen we een referendum in Limburg?'

48 Mathias Kemp, 'Om Limburg', *Katholieke Illustratie* 53 (1919) 569; zie ook: LK 16 september 1919: 'De betooging in Den Haag'.

49 *De Tijd* 15 september 1919: 'Binnenland. Anti-Annexionistische betooging'

50 LK 31 juli 1919: 'Limburg bij Nederland'; 28 februari 1919: 'Wat zou ons te wachten staan?'; Flament, 'Nederland en Limburg', 66; Krijn, 'Landverraders', 574.

51 LK 28 februari 1919: 'Wat zou ons te wachten staan?'

52 Flament, 'De verhouding', 73-74.

53 LK 30 september 1919: 'De kruiperijen in en om Limburg II - De middelen'; 9 oktober 1919: 'De kruiperijen in en om Limburg VIIa - De gevolgen'

54 *De aanval op Nederland*, 12.

55 Felix Rutten, 'Limburger en de Noord-Nederlandse kultuur', *Buiten* 13 (1919) 29-30, aldaar: 30; LK 1, 3 en 4 augustus 1919: 'Limburg bij Nederland'.

het Hollandse staatsverband paste.⁵⁶ Na de scheiding in 1839 hadden talloze mannen Limburg verlaten om carrière te maken in de industrie en koophandel in België, om te studeren in België, waar ze door hun geloofsovertuiging of geboortegrond niet werden achtergesteld. Zo werd aan Limburg het beste bloed onttrokken. Het gevolg hiervan was dat het gewone volk leiding miste en er geen protesten 'tegen de Hollandsche miskennis en achteruitstelling' konden klinken. Waar honger en achteruitgang hun intrede hadden gedaan, was geen plaats voor hoger intellectueel of politiek leven. De algemene toestand van het Limburgse volk noemde *De Kronijk* zeer zorgwekkend: het leidde een plantenleven.⁵⁷

Limburg was tientallen jaren door Holland uitgebuit; haar inwoners werden als 'twijfelachtige patriotten' achtergesteld. Pas vanaf 'de gelukkige regering van Wilhelmina' was daarin verandering gekomen: er werden grote werken uitgevoerd in de provincie en de Limburgse afgevaardigden in de Tweede Kamer kregen meer invloed. Natuurlijk werden in die periode ook de Limburgse kolen belangrijker. Tot die 'onbegrensde mogelijkheden' aan het licht waren gekomen, had Holland Limburg als een dienstbaar bezit behandeld. De Nederlandse reactie op het annexionisme was vooral 'de ontroering ... van den contenten bezitter'.⁵⁸

De anti-annexionisten besteedden ook aandacht aan de periode vóór 1830. De rijksarchivaris in de provincie Limburg, A.J.A. Flament, schreef de brochure *Limburg een Nederlandsch gewest, grootendeels Geldersch*. Daarin nam hij zijn lezers mee op reis door de provincie en gaf hij bij iedere plaats of streek aan tot welk rijk die in welke periode had behoord. Slechts weinig plaatsen waren deel geweest van de Spaanse, later Oostenrijkse Nederlanden, een van de voorgangers van het huidige België. Integendeel: het Limburgse grondgebied was een lappendeken geweest, waarvan een deel behoorde tot het Duitse Heilige Roomse Rijk, een deel tot het Geldersche Overkwartier en een ander deel tot de Republiek der Verenigde Nederlanden. Alleen tussen 1815 en 1830 was Nederlands-Limburg met het Belgische deel een administratief geheel geweest.⁵⁹ Ook A.A. Beekman kon in de brochure 'Nederlandsch of Belgisch?' geen territoriaal verband aanwijzen tussen de provincie en de Zuidelijke Nederlanden.⁶⁰

De staatkundige geschiedenis van Limburg voor 1830 werd ook in *De Kronijk* besproken, al liet het blad het eigenlijk koud wie vroeger de baas was geweest over Limburg, 'gelijk een kolonie'. Een veel belangrijkere vraag was 'wat was er in Limburgs hoofd en hart?'⁶¹ Het Limburgse gewest had volgens *De Kronijk*

56 *De Kronijk* 26 mei 1919: 'Oude courantenknipsels'; 26 juli 1919: 'Mr. Boissevain over Limburg'; 23 april 1919: 'De Limburgsche Quaestie'.

57 *De Kronijk* 10 juli 1919: 'Succes van Limburgers in België'.

58 *De Kronijk* 13 juni 1919: 'Een beetje historie s.v.p.'; *Het Limburgsche vraagstuk*, 38-19; *De Kronijk* 23 april 1919: 'De Limburgsche Quaestie'; 13 juni 1919: 'De Limburgsche Quaestie Pace Domine!'.

59 A.J.A. Flament, 'Limburg een Nederlandsch gewest, grootendeels Geldersch', *Publications* 55 (1919) 51-59; *idem*, 'De Belgische eischen ten opzichte van Limburg', *Publications* 55 (1919) 60-63. Deze artikelen verschenen ook in het dagblad *De Tijd*.

60 A.A. Beekman, *Nederlandsch of Belgisch? Beknopt overzicht van de staatkundige geschiedenis van de Westerschelde, Zeeuwsch-Vlaanderen en Limburg* ('s-Gravenhage 1919).

nooit tot de Republiek behoord, op het uiterst noordelijke deel na. De rest van Limburg behoorde tot de Spaanse, later Oostenrijkse Nederlanden, of tot Luik. Er waren wel enkele Hollandse enclaves, maar dat waren veroveringen, geen Nederlandse gewesten. De inlijving bij het Franse Rijk had de Limburgers 'met vreugde en blijheid' vervuld. Limburg kon toen eindelijk tot volle ontwikkeling komen.⁶² Om te bewijzen dat Limburg Belgisch was ging *De Kronijk* nog verder terug in de tijd: het grondgebied hoorde historisch tot Gallië 'en wel tot *Gallia Belgica*; men sla er zijn Caesar maar eens op na!'⁶³ Later vormde Limburg steeds een grensgebied, zoals tussen de katholieke en de protestantse wereld tijdens de Protestantse Opstand.⁶⁴

Taal

De anti-annexionisten besteedden veel aandacht aan de taalsituatie in Limburg. De Limburgers werden gewaarschuwd voor de Belgische taalstrijd, waarin zij na annexatie verwickeld zouden raken. Nederland was zo'n strijd bespaard gebleven, omdat 'we ondanks alle schakeringen één zijn van taal van het uiterste puntje van Limburg tot aan den Scheldemonde en Oost-Friesland. Daardoor ook zijn wij sterker eensgezind in onze nationaliteit'.⁶⁵ Volgens kapelaan Krijn zorgde de taalstrijd voor volksverruwing en onrust tussen de standen.⁶⁶ Om verfransing van het onderwijs te voorkomen moest Limburg Nederlands blijven. Ook het gebruik van het Frans in Maastricht was een regelmatig terugkerend onderwerp.⁶⁷ Het Provinciaal Geschied- en Oudheidkundig Genootschap kreeg van Provinciale Staten te horen dat het genootschap in 1920 geen subsidie zou krijgen als de Franse naam van de *Publications de la Société Historique et Archeologique dans le Limbourg* niet in een Nederlandse veranderd zou zijn.⁶⁸ *De Kronijk* vond dit onbeschrijfelijk belachelijk. Leed men zo aan haat tegen het Frans of aan vrees voor België, dat 'de universele taal der beschaving' niet meer gedrukt mocht worden in Limburg? Het vertalen van publicaties van het Frans naar het Nederlands was eigenlijk 'ontlimburgsching', de Limburgse geschiedenis zelf werd zo gedood.⁶⁹

Ook aan het Limburgs werd in de *Limburger Koerier* aandacht besteed. Uit het feit dat het Nederlands en het Limburgs tot dezelfde Germaanse taalstam behoorden kon volgens de krant worden afgeleid dat de Limburgers van de Nederfranken afstamden, net als bijna het hele Nederlandse volk. Limburg hoorde

61 *De Kronijk* 26 mei 1919: 'Eenige noten'.

62 *De Kronijk* 13 juni 1919: 'Een beetje historie s.v.p.'

63 *Ibidem*; 19 mei 1919: 'Caesar over Galliërs en Germanen'; 4 juni 1919: 'Caesar over Galliërs en Germanen (vervolg)'.

64 *De Kronijk* 10 juli 1919: 'Limburgs belangrijkheid'.

65 *LK* 1 maart 1919: 'Wat zou ons te wachten staan?'

66 Krijn, 'Landverraders', 574.

67 *LK* 21 december 1918: 'Limburg en de landstaal'; 17 maart 1919: 'Maastricht ... een Belgische stad?'; 20 maart 1919: 'Ingezonden Fransche opschriften enz.'; 19 juli 1919: 'Antwoord aan Jules Destrée'.

68 *LK* 9 juli 1919: 'Provinciale Staten. Zomerzitting 1919'; 29 maart 1919: 'Trouw en ... nog wat!'; 10 december 1918: 'Provinciaal nieuws. De beweging tegen de inlijving van Zuid-Limburg'.

69 *De Kronijk* 26 juli 1919: 'Holland op zijn smalst en Limburg op zijn malst'.

Deze Sittardse carnavalisten haakten in 1919 in op de actualiteit. Fotocollectie Euregionaal Historisch Centrum Sittard-Geleen.

dus niet tot een 'verfranscht België'.⁷⁰ Flament vergeleek het Limburgs met het Vlaams en concludeerde dat het daarmee niet verwant was: de Limburgse dialecten waren nuancerings van het Ripuarisch-Frankisch, waarvan het taalgebied zich tot in Duitsland uitstreckte. Veel woorden leken dan ook op het Duits.⁷¹ Voor *De Kronijk* was dit alles minder belangrijk. Het Belgische en Nederlandse deel van Limburg waren één door natuur, historische traditie én taal. De bevolking was niet gescheiden door hun taal of talen; het was de diplomatie die er in 1839 twee stukken van had gemaakt.⁷²

Ras

Volgens het Belgische *Comité de Politique Nationale* waren de Limburgers 'van ons ras en ons bloed'.⁷³ Volgens de *Limburger Koerier* speelde het daarmee in op een van de uitgangspunten van het door Amerikaanse president Wilson geproclameerde zelfbeschikkingsrecht der volkeren, namelijk dat: 'geen deel van een bepaalde nationaliteit onder de macht van vreemde heersers gelaten mag worden, als het met de meerderheid van zijn eigen ras tot een eigen natie

70 *LK* 13 maart 1919: 'Onze Limburgsche taal'; 15 maart 1919: 'Onze Limburgsche taal II (slot)'.

71 Flament, 'De Belgische eischen', 62; Flament, 'De verhouding', 74. Elders schreef Flament dat de taal van Zuid-Limburg 'een soort plat Nederduitsch met de Duitsche ombuigingsvormen' was. De taal week meer af van het Nederlands dan de taal van Noord-Limburg. Flament, 'Zuid-Limburg', 21.

72 *De Kronijk* 23 april 1919: 'Aanteekeningen en documenten. Een beschrijving'; 19 mei 1919: 'De Limburgsche Quaestie'; 1 juli 1919: 'Uit Levenswijding door dr. Felix Rutten'. Felix Rutten sprak regelmatig bij anti-annexionistische betogingen.

73 *LK* 21 juni 1919: 'België's aanspraken. Zij laten niet af'.

kan worden vereenigd'. Nederland zou volgens dit uitgangspunt geen bezwaar kunnen maken tegen annexatie als het delen zou bevatten die door het 'ras' van de bewoners eigenlijk tot België behoorden. *De Kronijk* noemde de Limburgse bevolking eenmaal een ras, verder kwam dit onderwerp in het blad niet ter sprake.⁷⁴

Maar volgens de anti-annexionisten waren de inwoners van Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen geen vreemde elementen of onderdrukte nationaliteiten: ze hoorden bij het Nederlandse 'ras'.⁷⁵ Sommigen stelden dat ras sowieso geen rol kon spelen in de beslissing over annexatie; immers 'waar zou men een natie van zuiver ras kunnen aantonen?'⁷⁶ Volgens de *Limburger Koerier* werd de 'aanhorigheid van een stam bij een ras [...] in hoofdzaak bepaald door de taal'. Uit de taalsituatie bleek dat de Nederlandse Limburgers, net als de Belgische, tot de Nederfrankische stam behoorden.⁷⁷ Flament gebruikte dit als argument voor het Nederlandschap van de Limburgers:

Om het Nederlandschap van Limburg te bewijzen, kan men ... opklimmen tot de rassen of volksgroepen waarin Nederland verdeeld is, nl. Friezen, Saksers en Franken en kan men niet zeggen, dat Limburg een afzonderlijk volk is.

De Limburgers deelden hun Ripuarisch-Frankische oorsprong met grote delen van Nederland, en hoewel andere delen van Nederland bewoond werden door afstammelingen van de Salische Franken was er 'meer gemeenschap tusschen Limburg en de overige provinciën dan men meent'.⁷⁸ Een andere schrijver draaide de redenering om: 'indien de Nederlands-Limburgers van Waalsch ras waren, zouden zij misschien iets voor aansluiting bij België kunnen gevoelen. Thans is echter het tegendeel het geval'.⁷⁹

Religie

Het in Nederland overheersende protestantisme was voor de Belgische annexionisten een dankbaar onderwerp om te laten zien dat het katholieke Limburg niet bij Nederland hoorde. Ook *De Kronijk* besteedde daar veel aandacht aan. Het katholieke geloof was 'den traditietrouwen Limburger dierbaar, [...] de appel van zijn oog', maar Limburg was door het Nederlandse hoger onderwijs en de komst van protestantse ambtenaren geen puur katholieke provincie meer:

Onze provincie was tot voor korten tijd een Katholieke samenleving. Zij was dat in het huisgezin, in het privaat leven en ook in de openbare maatschappij. [...] Na de ontdekking van het zwarte goud begonnen hier de Noorderlingen van valsch geloof

74 *De Kronijk* 23 april 1919: 'De Limburgsche Quaestie'.

75 *De aanval op Nederland*, 10.

76 *Het Belgisch annexionisme. Een gevaar voor Nederland* ('s-Gravenhage 1917) 104 en 123.

77 *LK* 13 maart 1919: 'Onze Limburgsche taal'.

78 Flament, 'Limburg een Nederlandsch gewest', 58; 'Nederland en Limburg', 65; 'Zuid-Limburg', 21.

79 *LK* 24 mei 1919: 'België's aanspraken. Kinderlijke waan'.

en vooral van verschillende ongelooven, toe te stroomen. De verhouding tusschen Katholieken en dwalenden neemt schrikbarend toe ten voordeele der laatsten.

De angst voor de Hollandse invloed klonk in meer artikelen door. 'Uit Holland is ons veel ongeloof, onverschilligheid op godsdienstig gebied, verwaarloozing van beginselen en het georganiseerd socialisme gekomen'.⁸⁰ Na de Vredesconferentie zouden de Hollanders de 'Hollandificatie' en 'dekatolisatie' van Limburg verder doorvoeren.⁸¹ Dit kon worden tegengegaan door een zo snel mogelijke aansluiting van Limburg bij het Romaanse westen. De Germaanse intellectuelen waren steeds verder van het katholicisme afgedwaald, maar de Romaanse schaaarden zich steeds meer om de katholieke waarheid.⁸² Annexatie door België bracht die aansluiting dichterbij. Na annexatie zou Limburg katholiek blijven en het katholieke leven in België kunnen versterken.⁸³

Ook de anti-annexionisten besteedden aandacht aan de religieuze verschillen. Flament benadrukte dat de Limburgers het katholieke geloof gemeen hadden met niet-Limburgse Nederlanders in Noord-Brabant, Zuid-Gelderland, het Gooi, in Zuid- en Noord-Holland en in Overijssel.⁸⁴ Kapelaan Krijn vond dat de protestanten dichterbij de Nederlandse katholieken stonden dan de 'vele afgevalen Walen uit het Zuiden, die zich altijd verder van ons Roomschen verwijderden'.⁸⁵ Door de godsdienstvrijheid konden de katholieke Limburgers zich op godsdienstig gebied in Nederland vrijer bewegen dan onder welk ander gezag dan ook. Hij voelde ook daarom niets voor het gezag van de Belgische minister van Buitenlandse Zaken en vertegenwoordiger bij de Vredesconferentie, de 'Jood-vrijmetselaar Hymans'.⁸⁶

Tijdens de anti-annexionistische betogingen werden God of Christus en Koningin Wilhelmina vaak samen genoemd. In een oproep aan de Limburgse bevolking stond bijvoorbeeld: 'Naast de leuze 'Limburg aan Christus!' weerklinkt over heuvelen en dalen 'Limburg aan Nederland! Limburg aan Willemien!'.⁸⁷ Verheggen, aalmoezenier van sociale werken in Maastricht, stelde: 'Wij moeten Katholiek zijn in merg en been, maar ook trouw blijven aan onze Koningin, aan Nederland'.⁸⁸ Vaderlandsliefde was bij uitstek een katholieke deugd en de trouw van de Limburgers aan de Koningin uitte zich in het geloof.⁸⁹ Dat het Nederlandse koningshuis protestants was kwam bij de anti-annexionisten niet ter sprake. Wilhelmina werd 'onze Christelijke Koningin' genoemd.

80 *De Kronijk* 6 augustus 1919: 'Een groote ramp in Limburg'.

81 *De Kronijk* 19 mei 1919: 'Een groote ramp in Limburg'; 4 juni 1919: 'Het juiste beeld'.

82 *De Kronijk* 7 mei 1919: 'Limburg's occidentteering'; 4 juni 1919: 'Limburg's occidentteering (Vervolg)'.

83 *De Kronijk*, 19 mei 1919: 'Dialogoog'; 4 juni 1919: 'Dialogoog (Vervolg)'.

84 Flament, 'Limburg een Nederlandsch gewest', 58.

85 Krijn, 'Landverraders', 572; *LK* 24 februari 1919: 'Wat ons te wachten staat als ..'.

86 *LK* 9 oktober 1919: 'De kruiperijen in en om Limburg VIIa - De gevolgen', en *De aanval op Nederland*, 12.

87 *LK* 4 december 1918: 'Limburgers kleur bekennen'.

88 *LK* 18 december 1918: 'Anti-annexionistische actie. Protest van Werklieden'.

89 *LK* 3 maart 1919: 'Nieuws uit Maastricht. Het Koninklijk bezoek', en Krijn, 'Landverraders', 574.

Protest-Betooging.

Wij VALKENBURGERS laten niet langer met ons sollen.

**Wij willen Nederlanders blijven,
trouw aan Regeering en Vorstenhuis.!**

Daarom weg met de ANNEXATIE, weg met de
„KRONYK en haar aanhang“, weg met HUSTINX
en zijn landsverraderlijke plannen.

Wij laten ons niet verkoopen door een handvol politieke avonturiers. Daarom nog eens Valkenburgers en gij hier vertoevende Hollandsche gasten; maakt als één man front tegen dit verraderlijk streven, protesteert met ons daartegen uit alle kracht. Sluit U bij onzen Stoet aan en geeft fier uiting aan Uwe vaderlandslievende gevoelens.

Zingt 't met ons mede uit volle borst

Wij willen Limburg houden!

Heden-Avond aanvang 8½ uur.

 Men wordt beleefd verzocht zich van Lampions en Vlaggetjes te voorzien.

Oproep tot deelname aan een protestmars in Valkenburg tegen het 'verraderlijk streven' van een aantal Limburgse voorstanders van annexatie door België, 1919. Collectie RHCL.

Volksaard, zeden en gewoonten

Volgens *De Kronijk* onderscheidde Limburg zich sterk van Noord-Nederland: 'Zij en wij, wij zijn andere mensen'. In de Limburgers kwam het Keltische karakter zuiver aan het licht, onder andere in hartelijkheid en gastvrijheid. De mensen uit het 'koude noorden' waren meer commercieel aangelegd.⁹⁰ Met een Fries of een Hollander had de Limburger niets gemeen.⁹¹ Sociaal en psychisch hadden de Limburgers volgens *De Kronijk* altijd met de Zuidelijke Nederlanden geleefd. Het karakter van de bevolking van Luik en Maastricht verschilde niet: hun aard en wezen waren hetzelfde, ondanks twee en een halve eeuw Hollandse bezetting. 'Maastricht bleef Holland langen tijd vreemd, maar nooit het Walenland'.⁹²

In het anti-annexionistische kamp gaf Flament toe dat een deel van Belgisch-Limburg in zedelijk opzicht enige overeenkomst met Nederlands-Limburg had, maar dat gold ook voor oostelijk Noord-Brabant en een groot deel van Zuid-Gelderland. De rest van België had een heel andere volksaard. Tussen de Waalse en de Limburgse zeden en gewoonten bestond een kloof; mede daarom wilden de Limburgers niet Belgisch worden.⁹³

De zeden en gewoonten van de Limburgers werden ook vergeleken met de rest van Nederland. Een aantal schrijvers vond de Limburgse aard Nederlands of zelfs Hollands.⁹⁴ Anderen zagen wel verschillen, maar dat was heel vanzelfsprekend: natuurlijk had Limburg eigen zeden, net als de Friezen, Brabanders, Hollanders, enzovoorts. Uit het feit dat de Limburger andere gebruiken had dan de Zeeuw kon niets worden afgeleid over het behoren tot een staat.⁹⁵

Volgens Keulers kón Limburg niet helemaal Hollands zijn: de provincie was bijna van alle kanten ingesloten door twee vreemde naties en werd door die landen beïnvloed.⁹⁶ Graafland schreef over het eigen karakter van de Limburgers:

Wij bewaarden evenals de Zeeuwen en Friezen ons eigendommelijk karakter, gelijk kinderen van een zelfde groot gezin in gedachten en handelingen kunnen verschillen, maar in gelaatsuitdrukking die onmiskenbare gelijkenis hunnen ouders vertoonen.⁹⁷

Volgens Jac. P. Thijssse was het maar goed dat de mensen in Zuid-Limburg anders waren dan de Hollanders: die konden nu 'heel plezierig iets leeren van manieren en levensopvatting'.⁹⁸ Flament maakte onderscheid tussen het karakter van Noord- en Zuid-Limburg. De aard van het noorden kwam meer met die van de rest van Nederland overeen, de aard van het zuiden was niet zo ernstig,

90 *De Kronijk* 13 juni 1919: 'Een beetje historie s.v.p.'.

91 *De Kronijk* 7 mei 1919: 'De Limburgsche Quaestie'.

92 *De Kronijk* 23 april 1919: 'De Limburgsche Quaestie'; 10 juli 1919: 'Uit 'Levenswijding' door dr. Felix Rutten'.

93 Flament, 'De Belgische eischen', 61 en 'De verhouding', 74.

94 *LK* 30 augustus 1919: 'Koninginnedag'; 27 februari 1919: 'Wat zou ons te wachten staan?'

95 *LK* 10 maart 1919: 'Walenpraat over Limburg'; 13 maart 1919: 'Onze Limburgse taal'.

96 *LK* 31 juli 1919: 'Limburg bij Nederland'.

97 *LK* 9 oktober 1919: 'De kruiperijen in en om Limburg VIIa – De gevolgen'.

98 Jac. P. Thijssse, 'De bedreigde grenzen', *Buiten* 13 (1919) 30-31, aldaar: 30.

opgewekter en levendiger: de Zuid-Limburgers hielden meer van feesten en kermis- en vastenavondpret.⁹⁹

Economie

De Kronijk uitte veel onvrede over het economische beleid van de Nederlandse regering. Limburg zou economisch beter af zijn als deel van België. Het paste beter bij het industriële België dan bij Holland, dat gericht was op de vrijhandel. De Limburgse industrie kon daardoor niet concurreren met het protectionistische buitenland.¹⁰⁰ De Limburgse industrie leed ook onder haar ligging: de Nederlands-Belgische grens was 'het meest nijpende keurslijf der Limburgsche industrie'. Andere economische grenzen zouden tot veel vooruitgang kunnen leiden.¹⁰¹

De industrie had bovendien te lijden onder de onbevaarbaarheid van de Maas. Tot Luik was de rivier levendig en opgewekt, maar daarna begon de Maas te kwijnen en te verslappen. In Zuid-Holland en Rotterdam was diezelfde Maas echter trots en groots en een 'buitengewonen zegen'. De toekomst van Limburg was afhankelijk van een bevaarbare Maas van Visé tot Mook. Kanalisatie van de Maas zou leiden tot groei van de welvaart, in het Limburgse mijngebied, maar ook in steden als Maastricht, Roermond en Venlo.¹⁰² Ondanks hard werken en sparen door de inwoners waren dit dode steden gebleven. De middenstand was klein, de industrie doodgedrukt en daarom waren duizenden arbeiders gedwongen naar het buitenland te vertrekken om hun brood te verdienen. Zou Limburg Belgisch worden, dan stond haar een bloeiende toekomst te wachten. Verbonden met Antwerpen, Rotterdam en de Rijn kon de provincie dan deelnemen aan het economische leven van België:

Dicht bij het centrum des lands gelegen ... doorsneden van kanalen, eindelijk in de gelegenheid zijn mijnen uit te breiden en zijn kolen te verzenden, zou het Maastricht snel zien groeien, als hoofd van een gedecentraliseerde, welvarende, door Limburgers bestuurde provincie. Roermond, Sittard en Venlo, nu slechts middelmatige steden [...] zouden snel aangroeien, wanneer de Maas bevaarbaar was en België kanalen en spoorwegen bouwde ter verbinding met den Rijn.¹⁰³

De anti-annexionisten benadrukten daarentegen hoe belangrijk Limburg was voor de Nederlandse economie: als het enige kolendistrict en als 'het eeuwige korenland' maakte de provincie 'een integrerend deel uit van het economische leven van ons vaderland'.¹⁰⁴ De anti-annexionisten riepen op 'den economischen band tusschen Rijk en Gewest meer en meer toe te halen'. Zij waren daar

99 Flament, 'Zuid-Limburg', 21; 'De Belgische eischen', 61; 'Nederland en Limburg', *Publications* 55 (1919) 64-67.

100 *De Kronijk* 7 mei 1919: 'De Limburgsche Quaestie'.

101 *De Kronijk* 26 mei 1919: 'De welvaart van Limburg'; 29 september 1919: 'De economische situatie van Zuid-Limburg'; Het Limburgsche vraagstuk, 33-34.

102 *De Kronijk* 23 april 1919: 'Aanteekeningen en documenten. Een beschrijving'; 19 mei 1919: 'De Limburgsche Quaestie'; *Het Limburgsche vraagstuk*, 32.

103 *De Kronijk* 19 mei 1919: 'De Limburgsche Quaestie'.

optimistisch over: de huidige regering gaf geen reden tot klagen. Er zou voor miljoenen geïnvesteerd worden in kanalen, spoorwegen en wegen. De *Limburger Koerier* was ook zeer ingenomen met de maatregelen voor de bevordering van de kolenproductie, die in de Troonrede van 1919 werden aangekondigd.¹⁰⁵

De economische toekomst van Limburg in België werd met veel minder vertrouwen tegemoet gezien. De handel bloeide alleen in centra als Luik, Brussel en Antwerpen, maar daaromheen bevond zich een krans van 'dode steden'. 'En wie verzekert ons nu, dat Maastricht tot een centrum zal gemaakt worden en niet tot een doodde stad?' België was een door de oorlog getroffen land, het failliet nabij. Daar wilden de Limburgers geen deel van uitmaken. Bovendien had België in het verleden pogingen van de Nederlandse overheid om de Maasvaart te verbeteren tegengewerkt door wateraftappingen stroomopwaarts. De Belgen hadden niet willen meewerken aan kanalisatie van de Maas. De anti-annexionisten hadden op dit punt geen vertrouwen in een Belgische toekomst, want zou de Belgische overheid ná annexatie een ander beleid voeren?¹⁰⁶

Politiek

In deze tijd speelde de zogenaamde benoemingenkwestie: bij de benoemingen van verschillende commissies en raden, zoals de nieuwe Onderwijsraad en een aantal Limburgse Raden van Arbeid, was aan Limburgers voorbij gegaan. Dit werd uitgebreid in *De Kronijk* besproken. Door het benoemen van vreemden tot voorzitters van de Raden van Arbeid waren de Limburgers

geslagen op beide wangen en zouden toch moeten blijven roepen: 'Leve Holland'. [...] Wanneer men in Den Haag aldus durft spotten met Limburgsche belangen 'in dezen bangen tijd', wat zal het dan later worden? Doch hoe het ook worde, het kan niet erger dan het was en het was steeds en altijd, achterstelling van Limburg en de Limburgers.¹⁰⁷

De Kronijk opende zelfs een 'speciaal informatiebureau', waar klachten over benoemingen van Hollanders in Limburg konden worden gedeponeed.¹⁰⁸ Volgens de brochure *Na tachtig jaren* werd Limburg nog steeds geregeerd door vreemde Hollanders, vooral protestanten. Bijna alle hoge posten werden door hen bezet.¹⁰⁹

104 Krijn, 'Landverraders', 574; *LK* 24 december 1918: 'Steunt onze actie!'; *De aanval op Nederland*, 12-13; *LK* 8 maart 1919: 'Vreemd kapitaal in onze mijnstreek'; 31 juli 1919: 'Limburg en Nederland'; *De Tijd* 24 september 1919: 'Amsterdam – Tegen annexatie'.

105 M. C. E. Bongaerts, 'Eene stem uit het zuiden', *Buiten* 13 (1919) 22-23; *LK* 31 mei 1919: 'De achterstelling van Limburg'; 11 november 1918: 'Tramwegen in de mijnstreek'; 17 september 1919: 'De troonrede'.

106 *LK* 26 april 1919: 'Belgisch annexionisme'; 13 augustus 1919: 'Een telegram van Maastricht aan de Parijzer Conferentie'; 11 maart 1919: 'Hoe België Ned. Limburg behandelde'.

107 *De Kronijk* 26 mei 1919: 'Arme Limburgers!'

108 *De Kronijk* 23 april 1919: 'Ons informatiebureau'.

109 *De Kronijk* 7 mei 1919: 'De Limburgsche Quaestie'.

Ook de *Limburger Koerier* was verontwaardigd over het benoemingenbeleid,¹¹⁰ maar het was door de annexatiedreiging niet de tijd om 'huiselijke grieven' naar voren te brengen. Een strakke saamhorigheid tussen Nederland en Limburg was vereist. Dit onder het devies 'Al moge 't fouten hebben, 't blijft mijn vaderland'.¹¹¹

De anti-annexionisten keken ook naar de invloed van Limburg op de landelijke politiek. Dat in het kabinet Ruys de Beerenbrouck drie Limburgse ministers zaten was een bewijs dat Limburg zich staatkundig helemaal in het Koninkrijk had ingeleefd. De provincie was door die ministers zelfs één van de belangrijkste gewesten van het land en ging met hen een 'schoone toekomst' tegemoet.¹¹² Annexatie zou Limburg vijftig jaar terug brengen, naar de tijd waarin zij geen invloed had gehad.¹¹³

De Kronijk erkende wel dat er Limburgse ministers waren benoemd, in 'afwijking van hetgeen sinds 1830 gereegeld gebeurt', maar het was de vraag in welke mate de Limburgse ministers 'de geregelde, historisch gegroeide nulliseering der Limburgers wat trachten te verhelpen'.¹¹⁴ En waren zij wel Limburger? Minister Alting van Geusau bijvoorbeeld was in Den Helder geboren, en had maar drie jaar van zijn jeugd in Limburg doorgebracht.¹¹⁵

Conclusie

Niet alleen burgemeester Van Oppen met zijn sprookje over Nederland als moeder van elf kinderen tijdens de Utrechtse betoging op 14 maart 1919, ook andere tegenstanders van het Belgische annexionisme vergeleken Nederland graag met een familie of een gezin. Zo schreef Graafland dat de Limburgers net als de Zeeuwen en de Friezen hun eigen karakter hadden bewaard 'gelijk kinderen van een zelfde groot gezin in gedachten en handelingen kunnen verschillen, maar in gelaatsuitdrukking die onmiskenbare gelijkenis hunner ouders vertoonen'. Ondanks alle verschillen waren de Nederlanders in zijn ogen leden van een familie.¹¹⁶

De anti-annexionisten stelden Nederland voor als een eenheid waar Limburg historisch, taalkundig, economisch, godsdienstig en zedelijk onlosmakelijk deel van uitmaakte. Voor hen was Nederland een verzameling provincies waar Limburg een eigen plaats in had. *De Kronijk* plaatste Limburg duidelijk buiten de Nederlandse natie en benadrukte de verschillen. Dat werd versterkt door het consequente gebruik van de aanduiding Holland in plaats van Nederland. Nederland werd zo gereduceerd tot zijn dominante provincie, waar Limburg

110 LK 17 mei 1919: 'Provincie Nieuws Limburg bij Nederland'; 28 mei 1919: 'Weer een blunder!'.

111 LK 14 februari 1919 (Zonder titel).

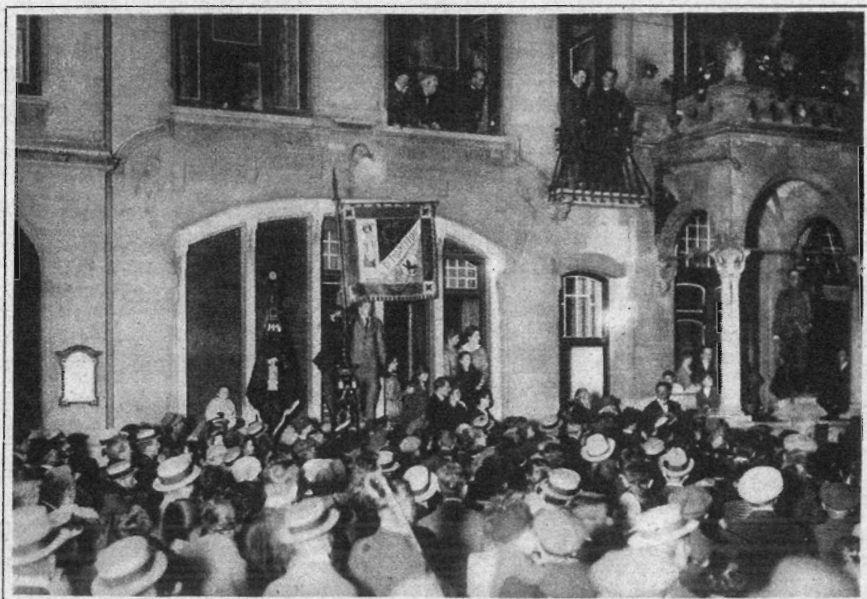
112 LK 1 augustus 1919: 'Limburg en Nederland II'; *De aanval op Nederland*, 12. Behalve de minister-president zelf waren König, minister van Waterstaat, en Alting van Geusau, minister van Oorlog, Limburgers.

113 Flament, 'De verhouding', 74; LK 18 december 1918: 'Anti-annexionistische Actie. Protest van werklieden'.

114 *De Kronijk* 26 mei 1919: 'Arme Limburgers!'; 4 juni 1919: 'Het juiste beeld'.

115 *De Kronijk* 13 juni 1919: 'Ook scheeve voorstellingen'.

116 LK 19 maart 1919: 'Vaderlandsche betoging'; 9 oktober 1919: 'De kuiperijen in en om Limburg VIIa - de gevolgen'; 'Geen afstand van Nederlandsch gebied!', *Buiten* 13 (1919) 14.

EENE REUZENBETOOGING TEGEN DE ANNEXATIE

werd dezer dagen te Valkenburg gehouden. Talrijke Nederlanders, Limburgers en andere gaven ten duidelijkste te kennen, dat Limburg Nederland is en blijven wil! Onze foto is bij kunstlicht genomen des avonds om 11 uur, tijdens de toespraak van Jhr. Graafland vanaf het stadhuis. *Wij komen in ons volgend nummer op een en ander uitvoeriger terug.* Geen annexatie! Limburg en Zeeuwsch-Vlaanderen willen niet losgescheurd worden van het vaderland!

Beeld van de anti-annexatiebetoging op 5 augustus 1919 in Valkenburg. Uit: *Katholieke Illustratie*, jrg. 54 (1910/1920).

natuurlijk niet bij (wilde) horen. Er werd een beeld geschetst van een homogeen, Hollands Nederland.

In de Limburgse geschiedenis waren inderdaad weinig aanknopingspunten te vinden voor een speciale verwantschap met de Noordelijke Nederlanden. In die zin was een elders gebruikte metafoor voor de band met Nederland, die tussen 'stiefkind' en 'stiefmoeder', adequater.¹¹⁷ De anti-annexionisten deden wel pogingen om het Nederlandschap van de Limburgers af te leiden uit de geschiedenis en andere objectieve kenmerken van de streek en zijn bewoners, maar erg overtuigend waren die niet. Hetzelfde geldt voor de voorstanders van annexatie met betrekking tot de Belgische geschiedenis. Hoewel beide groepen probeerden aan te tonen dat Limburg een historische band had met Nederland of België, dan wel dat die band juist helemaal ontbrak, konden ze er moeilijk omheen dat de Nederlandse provincie Limburg als territoriale eenheid nog maar recent was ontstaan. De annexionisten konden erop wijzen dat er in de ontstaansfase van Limburg tussen 1830 en 1839 een duidelijke voorkeur voor het Zuiden was geweest; de anti-annexionisten ontkenden die niet, maar betoogden dat Limburg sindsdien in Nederland was 'ingegroeid' en daar - in hun ogen -

117 LK 28 mei 1919: 'Weer een blunder'.

duidelijk de vruchten van had geplukt. De annexionisten van *De Kronijk* vonden daarentegen dat Limburg steeds was achtergesteld. Volgens het blad was er in de verstreken tachtig jaar niets veranderd. Voor de annexionisten was Limburg geen gewaardeerd familielid, maar Assepoester, uitgebuit door haar stiefmoeder en stiefzusters.

Het verschillende oordeel over het verleden bepaalde ook de verwachtingen voor de toekomst. *De Kronijk* ging uit van een geschiedenis van achterstelling en onderdrukking door Holland. Het blad stelde daar een prachtige toekomst in België tegenover: dan zouden de Limburgers als gelijken worden behandeld; dan zouden ze hun katholieke en Limburgse identiteit kunnen behouden en zelfs versterken. Ook op economisch gebied zou het dan met Limburg veel beter gaan. De *Limburger Koerier* verwachtte daarentegen dat de Limburgers in België als Vlamingen zouden worden achtergesteld bij de Walen. Juist in Nederland zouden de Limburgers gelijk worden behandeld. Bovendien ging het sinds ongeveer dertig jaar steeds beter met Limburg en er was geen reden waarom die stijgende lijn zich niet zou voortzetten.

De pogingen van zowel de annexionisten als de anti-annexionisten om hun voorkeur te onderbouwen met aan het verleden ontleende argumenten kan het beste worden gezien als een strategie om de Limburgse bevolking in het ene dan wel het andere kamp te krijgen. Vanuit dat perspectief is de felle anti-annexionistische campagne niet zozeer uitdrukking van een in Limburg bestaande volkswil, maar eerder een vorm van 'creatieve politieke actie' om een Nederlands natiebeseft bij de Limburgers tot ontwikkeling te brengen. De Limburgers werd met allerlei argumenten duidelijk gemaakt dat zij bij de Nederland hoorden en dus tegen annexatie moesten zijn. Het verhaal werd duidelijk van bovenaf verteld. Deze 'creatieve politieke actie' werd gedragen door politieke autoriteiten, maar ook door notabelen, journalisten, wetenschappers, geestelijken, en *last but not least* katholieke maatschappelijke organisaties.

Dat deze laatste nauw bij de actie werden betrokken laat zien dat er meer op het spel stond dan alleen het Nederlanderschap van de Limburgers. Mede dankzij de stemmen van de Limburgers was de katholieke partij erin geslaagd door te dringen in de regering en in de persoon van de Limburger Ruys de Beerenbrouck de eerste katholieke premier te leveren. Mede dankzij de mobilisatie van de Limburgse achterban van de katholieke standsorganisaties was de roemruchte revolutiepoging van Troelstra in november 1918 in de kiem gesmoord. De anti-annexionistische actie kan niet worden losgezien van deze belangen en verwickelingen. In de ogen van het katholieke Limburgse establishment zouden de Limburgers wel gek zijn deze verworvenheden door afscheiding van Nederland in de waagschaal te stellen.

Jos.H. Pouls

'Identiteit' in de Limburgse kunst van het interbellum. De casus Alphons Boosten

Wat hij dacht en wat hij deed, was typisch Limburgs; dit is niet voor iedereen een verstaanbare taal omdat de Limburgse geest waarvan Boosten een sprekend voorbeeld is, niet voor iedereen begrijpelijk is. Daartoe moet men de eeuwenoude geschiedenis, die de Limburgse Cultuur en den Limburger gevormd heeft, zoals elk volk gevormd wordt, leren kennen en daardoor óók leren begrijpen. In Boosten leefde deze traditie, zoals het Christendom die gemaakt heeft tot een levende, altijd vloeiende bron waaruit ook hij en vooral hij putte...¹

Deze bijdrage gaat over een in het begin van de eenentwintigste eeuw beladen begrip: identiteit. Meer in het bijzonder gaat het over de identiteit van de Limburgse kunst en cultuur tijdens het Interbellum. In die periode werd de opvatting dat Limburg een unieke culturele identiteit bezat breed gedragen. 'De Limburger' was anders: blijmoedig, creatief, vol gemeenschapszin, eenvoudig van geest, dichtbij de natuur, in het bezit van een rotsvast geloof en afkerig van materialisme en socialisme.

In deze bijdrage wordt onderzocht in welke mate en op welke wijze dit *bewustzijn* aanwezig is geweest in de Limburgse beeldende kunst en architectuur van de jaren 1920 en 1930. Daartoe wordt eerst globaal het ontstaan geschetst van het Limburgse identiteitsbesef, vervolgens wordt ingegaan op het regionalisme in de Limburgse beeldende kunsten en tenslotte worden kerken geanalyseerd van een architect die bekendheid verwierf als exponent bij uitstek van 'de Limburgse eigenheid': Alphons Boosten.

'Volksgeist'

Het idee dat elk volk een 'eigen ziel' (*Volksgeist*) heeft, is tijdens de Duitse Romantiek geijkt door Johann Gottfried Herder (1744-1803).² De natuur zelf zou de mensheid in verschillende volksgemeenschappen hebben verdeeld, elk met een uniek karakter dat in de loop der geschiedenis intact zou blijven. Zijn idee was dat zonder worteling in de *Volksgeist* een cultuur gedoemd is ten onder te gaan. Volkskundigen zoals Herder en de broers Jakob Grimm (1785-1863) en Wilhelm Grimm (1786-1859) geloofden dat de volksgeest vooral kon worden achterhaald door onderzoek van de taal; met name dialecten, volksliederen en volksverhalen werden beschouwd als schakels tussen verleden en heden.

1 Gemeentearchief Heerlen (nu Rijckheyt), Archief F.P.J. Peutz te Heerlen, 1896-1974, inv. nr. B-1, 227: 'In memoriam, uitgesproken door WGA-voorzitter Jules Kayser', Verslag Werkgemeenschap der Architecten d.d. 4 januari 1951.

2 T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooijackers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen 2000) 18.

Vooraf in eenvoudige, geïsoleerde boerengemeenschappen zou de authentieke cultuurkern nog manifest zijn en volkskundig onderzoek zou zich daarom op die gemeenschappen moeten richten.³ In het verlengde van deze opvatting werd kunst niet opgevat als uiting van een individuele kunstenaar, maar primair als expressie van het volk wiens wezen de kunstenaar zou delen.

Deze vooral na 1945 om voor de hand liggende redenen zwaar bekritiseerde cultuuropvatting was tijdens het Interbellum dominant onder katholieke intellectuelen, politici, wetenschappers en kunstenaars in geheel West-Europa. De vraag of en hoe de regionale 'ziel' (voortaan wordt het meer neutrale woord *identiteit* gebruikt) in het Limburg van het interbellum kan worden 'bewezen' op basis van psychische of sociaal-culturele kenmerken, is hier niet aan de orde. Die vraag kan simpelweg niet worden beantwoord. Identiteit is immers een sociaal-culturele constructie, die vooral inhoud krijgt in tijden van verandering. Identiteit is een gedeelde *beleving* van wat je bent, in dit geval door en over een groep bewoners in een bepaalde streek en op een bepaald moment. Het gaat bij dit concept om het gevoel van 'anders zijn', zowel door leden van de eigen groep als door buitenstaanders.

De 'ziel van Limburg'

Vanaf het midden van de negentiende eeuw groeide in Limburg een vorm van bovenlokaal bewustzijn, vooral onder clerici en onderwijzers.⁴ Van een afgebakende omschrijving van de gewestelijke identiteit en een breed gedeelde beleving daarvan was toen nog geen sprake. Pas vanaf 1900 veranderde dit en vooral na 1918 raakte de aandacht voor het Limburgse 'volkseigene' in een stroomversnelling.⁵ Hiervoor kunnen meerdere oorzaken worden aangevoerd. Zo bestond de provincie inmiddels al een kleine eeuw als aparte staatkundige eenheid en was er volop cultuurhistorische kennis over het gewest verzameld door verenigingen als het LGOG en Veldeke. Deze kennis werd uitgedragen in heemkundige boeken en tijdschriften zoals *De Maasgouw* (vanaf 1879), *De Nedermaas* (1922-1941) en *Veldeke* (vanaf 1926) en drong door in (katholieke) kranten en het onderwijs. Relevant is verder de mentale druk op de 'eigenheid' door de snel groeiende mijnstreek, die 'vreemde' elementen aantrok en de traditionele, agrarische samenleving onder spanning zette. Tenslotte is er een samenhang met het in de jaren twintig in geheel West-Europa groeiend conservatisme en corporatisme, dat was gericht tegen de denkbeelden van de Verlichting, het socialisme en het liberalisme.

3 *Ibidem*, 70-71.

4 P. Nissen, 'De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in de beide provincies Limburg na 1839', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen* (Leeuwarden/Maastricht 1989) 199-201; pastoor H. Welters (1839-1887) publiceerde al in 1877 zijn *Limburgsche legenden. Sagen, Sprookjes en Volksverhalen als 'uitingen van het Limburgsche karakter en de Limburgsche zeden'*.

5 Zie J. Golstein, 'Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme in Sittard', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch centrum voor Limburg XXXI* (1986) 1-78.

Illustratief voor de visie op het Limburgse volkskarakter tijdens het interbellum is *De ziel van Limburg* (1931) van de Maastrichtse leraar Fons Tuinstra (1897-1971). Tuinstra ziet de Limburgse volksaard als de som van bijna alleen maar positieve eigenschappen, door hem afgeleid uit een wonderlijke combinatie van geërfde Kelto-Romaanse, Germaanse en katholieke elementen. De 'makers' van de Limburgse identiteit refereren ook veelvuldig aan de (mystieke) invloed van het heuvelachtige landschap op de vorming van het Limburgse volkskarakter. Volgens dr. Joseph Viegen, mogelijk de laatste belangrijke woordvoerder van Limburg als een organisch en exclusief katholiek cultuurgewest, kon de Limburgse identiteit zich pas ontwikkelen nadat aan de verwaarlozing van het gewest door Hollands-calvinistische arrogantie een einde was gekomen.⁶ Die fase was ingezet met de opkomst van de mijnindustrie en kwam in de jaren twintig tot volle ontplooiing. Het 'oude cultuurgewest' Limburg hervindt dan zijn zelfbewustzijn en wezen, aldus Viegen in 1955.

De Nijmeegse kerkhistoricus Peter Nissen (geb. 1957) ziet in zijn studie uit 1989 over het regionale bewustzijn in de beide Limburgen, het discours vooral na 1930 aantrekken.⁷ In aansluiting op de Rijnlandse volkskunde (*Kulturraumforschung*⁸) trachtten diverse Limburgse auteurs in de jaren dertig 'de ziel van Limburg' te beschrijven. Wat die auteurs volgens Nissen met elkaar gemeen hebben, is de opvatting dat het Limburgse volkskarakter het product was van eeuwenlange beïnvloeding door enerzijds de Romaanse en anderzijds de Germaanse cultuur, met name de Rijnlandse.⁹ Daarbij was al snel de spirituele invloed van het christendom gekomen en meer recent - de veelal negatief geduide - 'Hollandse' invloed als gevolg van de opname in de natiestaat in 1839.

6 J. Viegen, *Balans der moderne Limburgse wand- en glasschilderkunst* (Maastricht 1955) 26.

7 Nissen, 'De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn', 181. Voorbeelden: M. Kemp, *De geest van Limburg* (Maastricht 1926); F. Tuinstra, *De ziel van Limburg* (1932); G. Knuvelder, *Vanuit wingewesten* (Hilversum 1930); W. Roukens, 'De Limburgers', in: P. Meertens en A. de Vries (red.), *De Nederlandse volkskarakters* (Kampen 1938) 293-317; J. van Ginneken, *Ras en taal* (Amsterdam 1935). Zie ook: P. Nissen, 'Confessionele identiteit en regionale eigenheid. De pastorale instrumentalisering van regionale tradities in de vormgeving van de religieuze beleving', in: C. van der Borgt e.a. (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 155-172.

8 Zie over dit belangrijke onderwerp de gedegen studie van A. Knotter, 'Na de *Kulturraumforschung*. Oude en nieuwe concepten in de grensoverschrijdende regionale geschiedschrijving', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) 227-246.

9 Deze opvatting is wetenschappelijk gestoeld op studies van de Limburgse priester en volkskundige J. Schrijnen, *Nederlandsche Volkskunde* (1915-17), die drie Germaanse stammen van het Nederlandse volk onderscheidde: Franken, Saksen en Friezen. Limburg paste hier dus niet goed in. Opvallend is dat anno 2009 deze visie nog steeds sterk leeft onder leden van de culturele elite in Limburg; zie de discussie over 'Maastricht culturele hoofdstad 2018' in *Zuiderlucht*, waarin Peter Fransman, Stijn Huijts en Guido Wevers de gedachte ventileren dat Maastricht op het snijvlak ligt van de latijnse (romaanse) en germaanse cultuur en dat deze 'schurende culturen' de regio hebben gevormd; 'Sporen daarvan zijn veelvuldig terug te vinden in de taal en het gedrag van de mensen' (*Zuiderlucht* november 2008, 9). Zie ook de reactie daarop van Eric Wetzels die in *Zuiderlucht* (maart 2009) beweert dat de gezamenlijke identiteit er een is van 'stabiele gelatenheid', terwijl Maastricht wordt gekenmerkt door zijn religieuze identiteit (constante in de Maastrichtse historie).

Auteurs over het 'Limburgs volkseigene' hebben zeker weet gehad van de onderlinge tegenspraak en lacunes in de beschrijvingen en meer nog de etnische en historische 'verklaringen' van 'de Limburgse ziel'. Die blijkt ongrijpbaar en divers. Hun grootste probleem was wel het gebrek aan culturele en historische eenheid in de langgerekte provincie. Tot 1839 had Limburg nooit bestaan als bestuurlijk entiteit en de in dat jaar opgerichte provincie was primair voortgekomen uit pragmatisme. De landschappelijke, historische, taalkundige en mentale verschillen waren groot. Daarom: wie bedoelt men eigenlijk met 'de Limburger': de bewoners van de regio Maastricht? Die van Zuid-Limburg? Misschien toch maar de gehele provincie? Of ook nog met Belgisch-Limburg erbij?

Limburgse kunst: 'lyrisch en zangerig, van een onbekommerde schoonheid'¹⁰

Ondanks het definitieprobleem bestond er tijdens het interbellum in Limburg onmiskenbaar een bewustzijn van 'wij horen bij elkaar'. Manifesteerde dat 'Limburggevoel' zich ook op het terrein van de contemporaine kunst en architectuur? Bestond er een 'typisch Limburgse' kunst? En zo ja: welke kenmerken had die en wie heeft die kenmerken als eerste opgeschreven?

'Limburg' (beter: het gebied van het huidige Limburg) kende vanaf de late middeleeuwen tot aan de Franse Tijd enkele artistieke centra zoals Maastricht, Sittard, Roermond en Venlo. Deze konden bogen op een (beperkte) lokale kunstproductie maar hadden overigens weinig met elkaar gemeen. Er bestond geen 'Limburgse kunst' tijdens het Ancien Régime. In de negentiende eeuw was dit weinig anders. Hoewel er in diverse steden (met name in Maastricht en Roermond) werd geschilderd en gebeeldhouwd, waren er geen 'Limburgse kunstenaars'. Pierre Cuypers (1827-1921) uit Roermond was de eerste Limburgse kunstenaar van (inter)nationale allure. De provincie Limburg was inmiddels (1839) geboren. Had Cuypers een band met 'Limburg'? Zijn biograaf Wies van Leeuwen denkt dat Cuypers nog niet 'het Limburgse gevoel' heeft gekend. Hij heeft zich in eerste instantie architect gevoeld, dan huisvader, vervolgens katholiek, dan Nederlander en pas in laatste instantie 'Limburger'.¹¹ Cuypers maakte overigens wel gebruik van regionale materialen en motieven in zijn bouwkunst en introduceerde streekgebonden 'huisstijlen'. Ook uit de wijze waarop hij zijn dorpskerken aanpaste aan de *genius loci*, blijkt waardering voor de regio. Cuypers sprak en koesterde het Roermondse dialect. Maar volgens Van Leeuwen was hij er toch in eerste instantie voor zijn vak en wilde hij daarin koste wat kost groeien, nationaal en uiteindelijk ook internationaal.

De 'eigenheid' van de Limburgse kunst(enaars) werd pas na 1918 benoemd. In feite gebeurde dat ver buiten de regio zelf, namelijk op de Rijksacademie van Amsterdam. Bij gelegenheid van een expositie van de kunstenaarsvereniging Sint Lucas in 1916, stelde prof. Carel Dake (1857-1918) vast dat de inzendingen van de Limburgse studenten Henri Jonas, Guillaume Eberhard en Robert Graafland

10 Jan Engelman, *Het Gildeboek* (1936) 54.

11 Mededeling Wies van Leeuwen d.d. 19 augustus 2008, waarvoor mijn hartelijke dank.

De oprichters van de Limburgse Kunstkring in 1910. Van links naar rechts: Rob Graafland, Van der Kooij (zittend op de ballustrade), Vic. Reinders, Jos Postmes, Jan Bakhoven en daarvóór staand Guillaume Eberhard, Henri Jonas en Herman Gouwe. Uit: M.F.A. Dickhaut, Gezicht van Maastricht. Beeldende kunst in Maastricht tussen 1900 en 1940 (Maastricht 1995).

niet konden worden gerangschikt volgens de traditionele nationale schilderscholen (Nederlands, Duits, Frans), maar dat hier sprake was van een eigen, door hem als 'Limburgs' geduide geest.¹² Met name in Jonas' doek *Trajectum ad Mosam* meende Dake de 'oude Limburgse beschaving' te herkennen.

Een andere, wat latere impuls voor de regionale kunst was het contact in het Maastrichtse café De Suisse tussen de kunstenaars van de *Limburgse Kunstkring* en medewerkers van het Utrechtse periodiek *De Gemeenschap. Maandschrift voor katholieke reconstructie* (1925-1941).¹³ Brugfiguur tussen beide was de Maastrichtse vormgever van *De Gemeenschap* Charles Nypels (1895-1952). De Maastrichtse architect Alphons Boosten en de Limburgse beeldend kunstenaars Henri Jonas, Joep Nicolas en – vanaf 1929 – Charles Eyck, waren vaste medewerkers van dit blad van jonge katholieken die wilden afrekenen met het 'dompige' roomse traditionalisme. Opnieuw was het een buitenstaander die in Limburg een

12 Viegen, *Balans der moderne Limburgse wand- en glasschilderkunst*, 29; J. Pouls, *Ware schoonheid of louter praal. De Bisschoppelijke Bouwcommissie van Roermond en de kerkelijke kunst van Limburg in de twintigste eeuw* (Maastricht 2002) 71.

13 K. Daamen-Heeskens, 'De Limburgse School in vergelijkend perspectief', in: Jos Pouls e.a., *Charles Eyck 1897-1983. Kunstenaar tussen vernieuwing en traditie* (Maastricht 1997) 26-52.

aparte artistieke identiteit ontwaarde, namelijk de Utrechtse dichter en journalist Jan Engelman (1900-1972), spil van *De Gemeenschap*. Hij bouwde langdurige contacten op met Limburgse kunstenaars en schreef regelmatig over Limburgse kunst en cultuur in allerlei periodieken.¹⁴ In zijn ogen waren de Limburgse kunstenaars *artisans*, dat wil zeggen dat ze voortborduurden op een oude, ambachtelijke traditie en erin slaagden om hoge en lage cultuur in harmonie met elkaar te verbinden. Verder hadden de Limburgers in zijn ogen een sterke katholieke bezieling, waren ze blijmoedig en hadden ze een 'natuurlijke drift' tot het monumentale en decoratieve (dit laatste wordt alom als een typisch 'volkse' eigenschap beschouwd). Hun stijl werd vaak omschreven als picturaal, barok, decoratief en schilderachtig.¹⁵ Als *bodenständige* kunstenaars zouden ze nog deel uitmaken van de 'volksgemeenschap', wat fraai paste in het concept van de *Volksgeist*. Ze maakten vitale, expressieve kunst, geheel anders dan de strenge, 'ziellose' kunst van de Beuroner Schule en de zakelijke, 'calvinistische' kunst van de Hollandse monumentalisten A. Derkinderen en R. Roland Holst, tegen wie ze door hem - ook om politieke redenen - steevast in positieve zin werden afgezet. De belangrijkste exponenten van deze 'Limburgse School' waren in de ogen van Engelman Henri Jonas, Charles Eyck, Charles Vos en Joep Nicolas.

In 1930 werd aflevering 10-11 van *De Gemeenschap* zelfs helemaal gewijd aan de Zuid-Limburgse cultuur, met vooral aandacht voor de beeldende kunst. Volgens de redactie beoogden de Limburgers om 'de ziel van het oude land [...] zonder eng provincialisme harmonisch te doen aansluiten bij het goede en verfrissende dat in het hedendaagsche leven wordt gevonden'.¹⁶ Mede door deze stimulerende woorden, ontdekten jonge Limburgse kunstenaars de (museale) markt, nu meer dan ooit bewust van hun bijzondere 'Limburgse' geest. Engelman opende hun de ogen voor hun eigenheid en rijke cultuurgeschiedenis. De 'Limburgse School' was geboren ...

Belangrijk is natuurlijk de vraag waar dat idee van de 'eigenheid' van de Limburgse kunst - in 1940 een 'onverklaarbaar wonder' genoemd¹⁷ - op was gestoeld. Jan Engelman wees in 1928 in *De Gemeenschap* op 'de greco-germaanse bloedvermenging die voor de kunst zo schone voorwaarden vervult'. De van oorsprong Kerkraadse volkskundige en dialectoloog Winand Roukens (1896-1974) legde in 1941 een directe relatie tussen het 'Alpine raselement' van de Limburgers en hun rijke fantasie en verbeelding. Dit element zou hebben geleid tot een bijzondere en voor Nederland unieke kunstzinnigheid.¹⁸ Het concept van een eigen Limburgse kunst wordt verder gevoed door historische en

14 M. Dickhaut, *Gezicht van Maastricht* (Maastricht 1995) 48-55.

15 K. Daamen-Heeskens, 'De Limburgse School', 32.

16 *De Gemeenschap* 6 (1930) 10-11, 385-386.

17 F. van Oldenburg Ermke, 'Het bloeiende ambacht', *Het Gildeboek* 23 (1940) 91.

18 A. Knotter (red.), *Dit is Limburg. Opstellen over de Limburgse identiteit* (Zwolle 2009) 13. Roukens presenteerde in 1937 in navolging van de Duitse folkloristen een ook voor de Limburgse etnologie invloedrijk dialectonderzoek: *Wort- und Sachgeographie in Niederländisch-Limburg und den benachbarten Gebieten mit besonderer Berücksichtigung des Volkskundlichen* (Nijmegen 1937); vgl. van dezelfde auteur: *Limburg: land, volk en cultuur* (Lutterade 1941); 'De Limburgers'.

Portret van M.J. Granpré-Molière door Joan Colette, 1941. Uit: Jos H. Pouls, *Ware schoonheid of louter praal. De Bisschoppelijke Bouwcommissie van Roermond en de kerkelijke kunst van Limburg in de twintigste eeuw* (Maastricht 2002).

geografische factoren. Door de lange afgeslotenheid van de rest van Nederland, de grote fysieke afstand tot 'Holland' en - inderdaad - de gevoelde eigenheid, hadden Limburgse kunstenaars in de jaren twintig en dertig moeite om te participeren in landelijke, katholieke kunstenaarsverbanden, die waren opgezet in het kader van de verzuiling. De aansluiting bij het door clerici gedomineerde Sint-Bernulphusgilde en bij de in 1920 opgerichte 'Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging' (AKKV) verliep in beide gevallen moeizaam.¹⁹ De Limburgers stonden fysiek en mentaal veraf van deze verenigingen, met bestuurlijke spanningen en gewestelijke afsplitsingen als gevolg.

Daarbij valt op dat ze niet zozeer gedreven leken te worden door hun 'andere identiteit', maar eerder door een gevoel van 'buitenstaander zijn'. Verder deelden ze een verlangen om ongebonden en voor katholieke verhoudingen op soms ongewoon progressieve wijze hun artistieke uitdrukking te kunnen uiten. Ze wensten niet onder het juk door te gaan van formeel-katholieke koepels en hun 'Hollandse' leiders. Een voorbeeld van zo'n frictiemoment is de aanvaring in 1936 in de AKKV-groep Bouwkunst tussen het bestuur en een aantal Limburgse leden onder aanvoering van de Heerlense architect Frits Peutz (1896-1974). Peutz, op

¹⁹ Pouls, *Ware schoonheid of louter praal*, 55-63.

dat moment doende met zijn moderne Glaspaleis in Heerlen, was het duidelijk oneens met de onder leiding van prof. Marinus-Jan Granpré Molière (1883-1972) geuite kritiek op de Nieuwe Zakelijkheid als 'heidens'. Ook had Peutz grote moeite met de eenzijdig conservatieve berichtgeving over kunst en architectuur in het verenigingsorgaan *R.K. Bouwblad*.²⁰ De Limburgers blonken verder uit door afwezigheid op de belangrijke studiedagen van de AKKV in Huijbergen onder leiding van Granpré Molière, door Peutz in 1937 pejoratief een 'pelgrims-oord voor calvinistische katholieken' genoemd.²¹ In 1939 dreigden de Limburgse architecten met de oprichting van een eigen verenigingsblad, wederom geheel tegen de zin van het hoofdbestuur van de AKKV.²² Over de hiervoor genoemde spanningen werd in de verzuilde media van destijds overigens nauwelijks gerept. Limburg werd daarin in de jaren dertig steevast neergezet als een braaf, cultureel reservaat, waar de middeleeuwse volksgemeenschap en volkskunst - verbonden in het geloof - hadden weten te overleven.

Voor na 1930 ging het crescendo met de 'Limburgse School'. Ze werd *salonfähig* en verwierf zich een plek op de landelijke culturele kaart. Limburgse kunstenaars gingen nu als groep optreden, onder meer in 1936 op Duits verzoek in Aken, Wuppertal, Düsseldorf, Essen, Münster en Keulen.²³ Vooral de eerste expositie was een groot succes. In 1935 leverde Limburg met een grote wand-schildering van Charles Eyck en Joep Nicolas een belangrijk aandeel aan de Nederlandse inzending aan de wereldtentoonstelling van Parijs. Het succes van de 'Limburgse School' blijkt verder uit de opdrachten die Limburgers kregen buiten hun provincie (onder andere de KRO-studio in Hilversum uit 1938) en hun stilistische invloed op Hollandse monumentalisten zoals de gebroeders Asperlagh en Pieter Hofman.²⁴

Onbetwist hoogtepunt van de Limburgse kunst was de tentoonstelling in 1937 in het Gemeentemuseum in Den Haag, ver buiten de eigen regio.²⁵ Op deze expositie kwam de voltallige landelijke pers af, die het fenomeen van de Limburgers breed analyseerde en vooral bewonderde²⁶. Bij conservator Gerard Knuttel en de meeste critici kregen de Limburgse 'volksgeest' en het religieuze

20 J. Pouls, 'De kunstenaarsdagen van de Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging in Huijbergen (1932-1940), bakermat van de Delftse School', *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* 10 (2001) 239. J.F. Berghoef, leerling van Granpré Molière, noemde het Glaspaleis van Peutz in Heerlen in het *Bouwkundig Weekblad* van 18 sept. 1937 'een rare glazen kooi', hetgeen Peutz ongetwijfeld als een grove belediging heeft ervaren.

21 *Ibidem*, 230.

22 Pouls, *Ware schoonheid of louter praal*, 58.

23 Viegen, *Balans der moderne Limburgse wand- en glasschilderkunst*, 73. Dat de Limburgers met name in Nazi-Duitsland aandacht krijgen, kan in het licht van paragraaf 1 geen toeval worden genoemd. Organisator van de exposities A. Stols, had pas achteraf in de gaten dat de Duitse organisatoren 'fervente nazi's' waren.

24 T. Eliëns, 'De Limburgse glasschilderkunst tijdens het interbellum', in: C. Hoogveld (red.), *Glas in lood in Nederland 1817-1968* (Den Haag 1989) 142-162.

25 M. Dickhaut en M. Beks, *Hedendaagsche Limburgsche Kunst 1937. Retrospectie en reconstructie 1999* (Maastricht 1999). Alfons Boosten was een van de 28 exposanten.

26 Voor overzicht zie: *ibidem*, 74-75.

element als bindmiddel en 'vitale kracht' alle nadruk. Engelman repte wederom over 'een jonge, levenskrachtige cultuurbeweging',²⁷ en criticus J. Slagter schreef in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*:

Stellig ook is het waar, dat - zoo men ergens in ons land nog een regionale kunst zou mogen verwachten - men die alleen maar in Limburg zou kunnen vinden. [...] Limburg echter, nog niet geheel geassimileerd aan de beschaving-tegen-eenheidsprijs, welke het onafwendbaar resultaat was van de ontwikkeling van het verkeer, de dagbladers en fotografie, kan nog altijd gelden als een landstreek met een van het overige Nederland sterk afwijkend karakter en als de woonplaats van een bevolking die meer plezier aan het leven en meer fantasie heeft dan de boven-Moerdijkers.²⁸

Belangrijk is de vraag of de Limburgse kunstenaars *zelf* wel die identiteit hebben gedeeld en - zo ja - of die heeft geleid tot een geestelijke en artistieke gemeenschap. Het antwoord hangt primair af van de criteria die men wil stellen aan 'gemeenschap', maar lijkt negatief uit te vallen.²⁹ Vast staat dat de gehanteerde stijlen en thematieken van de Limburgse boegbeelden Jonas, Nicolas, Eyck en Vos onderling aanzienlijk verschilden. Ze zijn grotendeels ontstaan onder invloed van artistieke ontwikkelingen in het buitenland, met name in het ('decadente') *avant-garde*-centrum Parijs. Eyck woonde daar lange tijd en ook Nicolas verbleef veelvuldig buiten de provincie. Jonas onderging vooral de invloed van de Vlaamse boerenexpressionist Constant Permeke. Van onderlinge samenwerking tussen de kunstenaars is in elk geval nauwelijks sprake geweest. Ook is er nooit een gezamenlijk manifest geschreven. Van theoretiseren hielden deze Limburgers niet, ieder ging toch vooral zijn eigen weg. Door alle successen ontbrandde in 1937 ook nog eens een grote interne ruzie, die de Limburgse kunstenaars uit elkaar dreef. En niet alle kunstenaars waren blij met het romantisch-katholieke etiket dat hen werd opgeplakt; Alexander Stols bijvoorbeeld stelde juist het kosmopolitisme van de Limburgse kunstenaars centraal, hun blik op de wereld.³⁰ Daarom moet worden geconcludeerd dat de Limburgse School toch vooral een fictie is geweest, voortgekomen uit politiek-strategische en zeker ook markttechnische motieven.

De idylle van de arcadische, katholieke cultuurgemeenschap in het zuiden des lands hield stand tot ongeveer 1955. Na de oorlog waren er nog gezamenlijke exposities in Belgische en Duitse nabuursteden zoals Hasselt, Luik en Aken. Een van de laatste manifestaties van de Limburgse School was de expositie van Zuid-Limburgse kunst in 1954 in het Stedelijk Museum in Amsterdam, waar nog steeds gerept werd over 'warmbloedig artistiek leven' en 'hechte culturele

27 Op 1 december hield Engelman een lezing in het museum in Den Haag; aangehaald in: *ibidem*, 64.

28 J. Slagter, 'Hedendaagsche Limburgsche kunst', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 47 (1937) II, 425-427.

29 Zo ligt er de moeilijke vraag of de artistieke en ideologische 'eenheid' van de Limburgse kunst wel groot genoeg was om van een artistieke 'gemeenschap' te kunnen spreken. Zie hiervoor Daamen-Heeskens, 'De Limburgse School', 33.

30 Aangehaald in Dickhaut en Beks, *Hedendaagsche Limburgsche Kunst*, 64.

eenheid'.³¹ In 1957 volgde nog Gouda, maar daarna was het over. De culturele modernisering zette nu volop door; jonge Limburgse kunstenaars trokken naar Amsterdam, waar ze onder invloed kwamen van experimentele bewegingen zoals Cobra. Veelal keerden ze niet meer terug naar het Zuiden. In de jaren 1960 voltrok zich dan het totale demasqué: Limburgse intellectuelen (Ko Sarneel) en kunstenaars namen nu collectief afstand van de romantische, inmiddels ongeloofwaardig geworden *Heimat*-kunst. Exit Limburgse School.

Hoe past Alphons Boosten hierin? Tijdens het interbellum was Boosten de architect met het hoogste 'Limburg-gehalte'. In de ogen van de critici wist hij meer dan welke andere architect dan ook de 'Limburgse ziel' in architectonische vormen te gieten.

Alphons Boosten

Alphons Boosten is de wellicht belangrijkste Limburgse kerkbouwer van de twintigste eeuw.³² Sinds 2000 lijkt hij bezig aan een voorzichtige opmars in de richting van de canon van de Nederlandse architectuur, vooral dankzij de uitgebreide aandacht die hem recent ten deel is gevallen.³³ Boosten werd in 1893 geboren als zoon van de Maastrichtse boekdrukker Joannes Hubertus Boosten, die geassocieerd was met de bekende typograaf Alexander Stols sr. Na enkele jaren HBS volgde Alphons rond 1910 een cursus bouwkundig tekenen bij (restauratie)architect Willem Sprenger van het Stadstekeninstituut van Maastricht. Van 1912 tot 1917 vervulde hij zijn militaire dienstplicht in Den Haag en studeerde hij kort aan de School voor Voortgezet en Hoger Bouwkunstonderwijs in Amsterdam. In deze periode assisteerde hij op het Amsterdamse bureau van architect Jos Cuypers (1861-1949). In 1920 vestigde Boosten zich als architect in Maastricht. Tot 1924 was hij geassocieerd met de jonge Heerlense architect Jos Ritzen (1896-1961), daarna werkte hij zelfstandig. De jaren 1931-1940 en 1946-1951 waren zijn meest vruchtbare periodes als architect.

Boosten was incidenteel medewerker van het katholieke tijdschrift *Roeping* en werd bij het verschijnen van het eerste nummer van het Utrechtse periodiek *De Gemeenschap* in 1925 onder de rubriek 'medewerkers' gerangschikt. Binnen het katholieke kamp getuigde hij daarmee openlijk van een op culturele vernieuwing gerichte visie. Vakpublicaties van zijn hand zijn niet bekend. Van maart 1937 tot 1940 zat hij namens de gewestelijke kring Limburg in het

31 Aangehaald in W.K. Coumans, 'Van Limburgse School tot Moderne Ruïne', *Kunst in Limburg* (cat. Heerlen-Maastricht-Sittard-Venlo 1971) z.p.

32 Voor dit biografisch overzicht werd vooral gebruik gemaakt van: L. Schiphorst, *A.J.N. Boosten. 1893-1951. Expressief vernieuwer van het katholieke bouwen* (Rotterdam 2006) 13-50; L. van Meijel, 'Aan de vergetelheid onttrokken. De kerken van architect Alphons Boosten, in het bijzonder de Sint-Lambertuskerk te Horst', *De Maasgouw* 114 (1995) 247-266, en A. Schwencke, 'Alphons Boosten 1893-1951', *Katholiek Bouwblad* 18, 17 februari 1951, 145-152.

33 Schiphorst, *Boosten*; P. Mertens en L. Schiphorst (red.), *Alphons Boosten (1893-1951) architect* (Amsterdam/Heerlen 2007).

Ex-Libris van A.J.N. Boosten, linosnede van Alphons Boosten, ca. 1923. Uit: Piet Mertens en Lidwien Schiphorst (red.), Alphons Boosten (1893-1951), architect (Amsterdam/Heerlen 2007).

bestuur van de Groep Bouwkunst van de AKKV, de standsvereniging van katholieke kunstenaars.

Boosten was in de jaren dertig politiek actief als lid van de gemeenteraad van Maastricht namens de R.K. Staatspartij. In 1948 was hij medeoprichter van de katholieke Jan van Eyck-Academie in Maastricht. Vanaf 1947 tot aan zijn vroegtijdige dood in 1951 was Alphons Boosten lid van de Werkgemeenschap van Architecten, adviesorgaan van het bisdom Roermond. Tenslotte was hij lid van het Sint-Bernulphusgilde, de AKKV-Vakgroep Bouwkunst, de BNA en LGOG. Alphons Boosten overleed op 2 januari 1951 op 57-jarige leeftijd in het Academisch Ziekenhuis te Utrecht aan de gevolgen van een longembolie.

Moeilijke beginjaren als kerkbouwer

Een van Boostens eerste grote opdrachten was de bouw van de Koepelkerk in Maastricht-Scharn. Boosten ontwikkelde daarvoor een revolutionair en voor Limburg zeer ongewoon plan.³⁴ Het godshuis combineert moderne en traditionele bouwmaterialen (gewapend beton en mergel) en laat een dispositie zien conform de eisen van de liturgische beweging (de gelovigen dichtbij het altaar). Bijzonder was verder dat de kerk de plattegrond en vorm kreeg van een

³⁴ W. Mes, *De koepelkerk* (Maastricht 1997); Pouls, *Ware schoonheid of louter praal*, 135-139.

De Koepelkerk in Maastricht, vlak na het gereedkomen van de derde bouwphase: de hoofdingang en zijkapel in 1953. Uit: W.A.A. Mes, De Koepelkerk (Maastricht 1997).

oorspronkelijk oosters bouwtype (centraalbouw met koepel) en een detaillering toont die duidt op beïnvloeding door het expressionisme van de Amsterdamse School. Van verwijzingen naar de Limburgse cultuurgeschiedenis, zoals dat in latere jaren bij Boosten expliciet het geval zal zijn, was geen sprake. Integendeel, critici associeerden het godshuis met een moskee. Omdat hij met de Koepelkerk volledig brak met het traditionele kerkgebouw naar neogotische traditie, was Boosten in sommige kerkelijke kringen onderwerp van verdachtmakingen. Op 10 november 1920 schreef de architect een niets verhullende brief aan dr. Willem Goossens, kunstadviseur van het bisdom, waarin hij om steun vroeg in de hetze tegen hem. Zijn Koepelkerk zou 'socialistische kunst' zijn.³⁵ Hij was daarover onthutst: 'Dat mijn kunst (zoover van kunst sprake kan zijn) geen katholieke kunst is, bestrijd ik beslist'.

³⁵ Aangehaald in Pouls, *Ware schoonheid of louter praal*, 136.

Boosten vond dit verwijt met name onterecht omdat hij de katholieke kunst enkel wilde vernieuwen en eindelijk wilde verlossen van neogotische remniscenties. De architect stelde in zijn brief dat hij tijdens zijn Hollandse jaren het katholicisme als één van de weinigen had verdedigd. Hij had toen openlijk geageerd tegen 'de losbandige kunst' en tegen het socialisme. Om die reden had men hem zelfs met scheve ogen aangekeken. Eenmaal terug in Limburg en op basis van dezelfde ontwerpopvatting, kreeg hij nu het omgekeerde te horen! En dan: 'Indien er nog personen zijn die in een wederopleven der Gothiek geloven, laat dezen dan eens den loop der kunstgeschiedenis bestudeeren en het verband tussen cultuur en kunst'.

Uit deze affaire blijkt in elk geval één ding: de keuze voor een kerkelijke bouwstijl was veel meer dan een louter esthetische, liturgische of financiële kwestie. Kerkbouw was een politiek gevoelige zaak. Vanwege de Koepelkerk werd door conservatieve katholieken feitelijk beweerd dat Boosten geen 'goede katholiek' was en dat dit ook gold voor de personen die hem steunden.

Door de Koepelkerk raakte Boostens relatie met de destijds in Limburg machtige kerk gebrouilleerd en kreeg hij jarenlang geen opdrachten voor godshuizen. Voor de merendeels behoudende Limburgse clerici was zijn vernieuwingsdrift simpelweg te sterk. Mogelijk vanwege zijn leeftijd volhardde de wat overmoedige architect aanvankelijk in zijn modernisme. In de loop van de jaren twintig lijkt hij zich echter bezonnen te hebben op de relatie tussen kerkbouw, traditie, eigentijdsheid en de Limburgse context. Het heeft er alle schijn van dat ook hijzelf - achteraf - het ontwerp van de Koepelkerk als een wat overmoedig en in elk geval voor zijn beroepspraktijk ongunstig experiment heeft beschouwd. Begin jaren dertig ontdekte Boosten 'de Limburgse cultuurgeschiedenis'.

Ontwikkeling van de 'Boostenstijl'

Vanaf 1929, toen hij zijn praktijk als kerkbouwer eindelijk weer kon hervatten, ontwikkelde Alphons Boosten een persoonlijke beeldtaal als kerkbouwer, waarin hij probeerde traditionele vormen en materialen te verzoenen met moderne. Hij refereerde daarbij nadrukkelijk aan de Limburgse architectuurgeschiedenis, zonder te vervallen in kopiezucht. Daarnaast liet hij zich inspireren door de contemporaine kerkbouw in het naburige Rijnland, waar onder leiding van Dominikus Böhm (1880-1955) sprake was van een opvallend krachtig Rijnlands regionalisme. Boosten ontwierp in de crisisjaren een grote serie qua vormgeving aan elkaar verwante kerken, die destijds als typisch Limburgs werden beschouwd. Daarmee onderscheidde hij zich nadrukkelijk van de kerken van de Delftse School onder leiding van genoemde M.J. Granpré Molière (1883-1972). Deze behoudende hoogleraar te Delft en tevens adviseur van het Nederlandse episcopaat, was over de weg die deze Limburgse 'eigenheimer' insloeg, allerminst verheugd. Granpré Molière's doel was namelijk gericht op de vestiging van een katholiek-architectonische eenheid onder de vlag van het episcopaat.

Boosten had een voorkeur voor baksteen, plastische vormen zoals kubus en bol, wijde rondbogen, vlakke muren, smalle hoge ramen in combinatie met forse roosvensters, een kooromgang, asymmetrische frontgevels en een monumentale uitstraling met diverse torens en dakvormen. Zijn kerken bezitten een schilderachtig silhouet, maar stralen tegelijkertijd door de grote muurvlakken, rustige verhoudingen en robuuste vormen een zekere rust uit, met name inwendig. Een zeker effectbejag was Boosten niet vreemd: regelmatig is er sprake van 'nepconstructies', zoals steengaasgewelven en van steunberen van verhuld beton. Zijn vormentaal sloot aan bij de vanuit Keulen opererende kerkbouwer Böhm, die ook in Limburg bekendheid genoot.³⁶ Böhm, dertien jaar ouder dan Boosten, kan worden beschouwd als de kerkbouwer die het historisme in Duitsland als eerste wist te doorbreken, een verdienste die Boosten voor Limburg kan worden toegedicht. Hoewel direct contact tussen beiden voorzover bekend nooit heeft plaatsgehad,³⁷ zijn er enkele opvallende overeenkomsten, samen te vatten als een poging om de middenweg te vinden tussen traditie en moderne architectuur. Evenals Böhm was Boosten bereid tot het experiment. Beiden gebruikten nieuwe materialen zoals gewapend beton. Ze stelden het visuele effect van de bouwvormen voorop, niet de constructieve functionaliteit. Evenals de Rijnlander had Boosten een voorkeur voor grote, rustige muurvlakken in baksteen en tegelijkertijd streefde hij een uitbundige plasticiteit na. Beiden waren gecharmeerd van grote roosvensters en ingetogen versieringen. Ze trachtten hun kerken organisch in te bedden in het landschap en aan te sluiten aan bij de romaanse regionale architectuur. Tenslotte gebruikten beiden streek-eigen materialen en vormen.

Een ander kenmerk van Boosten is de door hem gezochte samenwerking met Limburgse beeldend kunstenaars, met wie hij ook op het persoonlijke vlak veel omgang had. De bekendste onder hen zijn Henri Jonas (beiden waren zeer bevriend), Charles Eyck en Charles Vos. Hoewel er wel sprake was van overleg vooraf, kregen deze kunstenaars van hem een grote mate van vrijheid in zijn kerken. Daarbij speelde het concept van het 'gedeelde Limburgerschap' een rol.

Menig criticus, pastoor en journalist beschouwde Boostens benadering als de ideale synthese van katholieke traditie, moderne tijd en joyeuze, Limburgse volksaard. Hij verbond oud en nieuw, maar wel steeds vanuit een regionale worteling. Als specifiek 'Limburgse' elementen in zijn architectuur kunnen worden genoemd:

1. De inzet van 'historische citaten', gewoonlijk in moderne en ook persoonlijke vorm, maar desondanks herleidbaar. Boosten citeerde uit de O.L. Vrouwekerk in Maastricht, maar ook uit andere middeleeuwse kerken van het Maasdal: westbouw, kooromgang, dwerggalerij, rondbogen, kapitelen, beeldhouwwerk.

³⁶ Een van de redenen daarvoor was dat Böhm in 1921-1922 de Benedictijnerabdij van Vaals had ontworpen.

³⁷ Bekend is dat Boosten en zijn medewerkers in 1933 een bezoek brachten aan Keulen en zijn vele oude en nieuwe godshuizen, en daarbij ongetwijfeld kerken van Böhm hebben bekeken.

2. Het gebruik van streekeigen materialen: bakstenen en dakpannen uit Limburgse ovens en gemaakt van Limburgse klei; verder natuursteen uit de streek zoals mergel en Kunrader steen.
3. De nadrukkelijk anekdotisch gerichte 'Limburgse iconografie', bestaande uit regionale heiligen en wereldse figuren, landschappelijke citaten en verwijzingen en symboliek met een specifiek Limburgs karakter en begrijpelijk voor het gewone volk.
4. De inzet van gewestelijke kunstenaars die 'het wezen' van Limburg als het ware in zich zouden dragen en daardoor 'automatisch' de juiste keuzes zouden maken.
5. Het gebruik van een on-Hollandse monumentale stijl bij de artistieke aankleding, dat wil zeggen een spontane, zwierige schildertechniek, waarin het volkse *joie de vivre* van 'de Limburger' naar voren komt (onder andere Charles Eyck).
6. De visuele aansluiting van zijn kerken bij het heuvelende en gevarieerde Limburgse landschap: plastische en asymmetrische vormen qua ritmiek, ligging, maatvoering, materialen en kleurstelling. Boostens kerken liggen als het ware *in* het landschap en niet erboven. Van een streven naar 'beheersing' van de omgeving (zoals bij de neogotiek het geval is) was meestal geen sprake, hoewel de kerken op afstand wel zichtbaar zijn en herkenbaar als typische 'Boostenkerken'.

Als artistieke hoogtepunten van Boosten, maar ook als voorbeelden van godshuizen met zijn hoogste 'Limburg-gehalte', kunnen twee kerken worden genoemd die hij in de jaren 1935-1937 bouwde. Architectonisch zijn ze nauw aan elkaar verwant. De ene kerk - de Sint Hubertuskerk in Beek-Genhout - werd ontworpen voor een landelijke omgeving en bedoeld als een eenvoudige dorpskerk, de andere - de Gerardus Majellakerk in Heerlen-Heksenberg - bezit de kenmerken van een monumentale en stoere stadskerk: een echte burcht van God in een druk mijnlandschap. Zowel bouwpastoor Giel Honée van Heksenberg als zijn collega Frans Welters van Genhout waren nogal kunstzinnig ingestelde priesters en kozen waarschijnlijk om die reden voor Boosten.³⁸ Zij wisten: als je deze architect vroeg, dan werd je beloond met een spraakmakend en mooi kerkgebouw. Binnen de afgesproken begroting kreeg de architect van beide pastoors min of meer de vrije hand, ook waar het de artistieke aankleding betrof.

De Sint-Hubertuskerk in Genhout

In de herfst van 1935 tekende Alfons Boosten het eerste ontwerp voor de fraai op een Zuid-Limburgse tafelberg te bouwen Sint-Hubertuskerk in Beek-Genhout, een klein en zich ontwikkelend gehucht van voornamelijk boerengezinnen.³⁹

³⁸ Frans Welters was de broer van Ad Welters, secretaris van het Sint-Bernulphusgilde en pastoor in Valkenburg. Beiden waren zoons van de uit Echt afkomstige burgemeester Welters.

³⁹ Pouls, *Ware schoonheid of louter praal*, 141-147.

De Sint-Hubertuskerk van Beek-Genhout, in 1935 ontworpen door Alphons Boosten. Uit: Jos H. Pouls, Ware schoonheid of louter praal.

Boosten tekende een kleine, eenbeukige kruiskerk met 282 zitplaatsen voor volwassenen en 154 voor kinderen. De kerk werd opgetrokken van geel-grijze bakstenen, die afkomstig waren uit het vlakbij gelegen Beek. Voor het dak werden leipannen uit Echt gebruikt.

De kerk meet 41 meter bij 13 meter breedte ter hoogte van het schip. Het transept is 30 meter breed. Het schip draagt zes vlakke kruisgewelven, uitgevoerd in gaassteen. Het uitstekende transept wordt visueel in evenwicht gehouden door een naar voorbeeld van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Maastricht ontworpen, forse westbouw met daarin rechts de doopkapel en links aansluitend een aan Sint-Hubertus gewijde devotiekapel. Buiten op het plein voor de Hubertuskapel konden de jagers met hun meute jaarlijks op 3 november door het open, ronde raam de plechtige Hubertusmis bijwonen en de zegening ontvangen. Er is een halfronde apsis met kooromgang. De toren ligt links van de westbouw en bezit een kegelvormige koperen spits.

Het lessenaardak van de westbouw werd van een forse oversteek voorzien en loopt - opvallend - naar de zijde van het plein enigszins op. De westbouw kreeg één smal, centraal raam en galmgaten onder de oversteek voor de daar op te hangen klokken. De éénbeukige hoofdruimte is afgesloten door een van een pijlerkrans voorziene apsis. Deze bezit aan de buitenkant onder de dakrand een omgang - een soort dwerggalerij - en vijf langgerekte, zeer smalle ramen. De ramen van het middenschip lopen aan de onderzijde door in contreforten om de mijnscheuren, die werden verwacht, te verbergen.

De Gerardus-Majellakerk in Heerlen-Heksenberg

Het plan voor de Gerardus-Majellakerk in Heerlen werd door Boosten gelijktijdig met dat voor Genhout ontwikkeld.⁴⁰ Nadat Boosten eerst enkele voorlopige schetsen had getekend, werkte hij voor de Heksenberg in de zomer van 1935 een ontwerp uit, in november 1935 gevolgd door een maquette.

Het gebouw is monumentaler dan dat van Genhout. Met een lengte van 42 meter, een breedte van 18 meter en een nokhoogte van 20 meter, is de kerk ook groter en rijziger dan het eenvoudige godshuis van Genhout. Vanwege de zwakke ondergrond (onder de kerk bevindt zich een bruinkoollaag en oude mestvaalt) en het risico op scheuren, moesten fundering en constructie worden aangepast en ging Boosten uit van drie min of meer aparte bouwlichamen: de toren, het schip en het priesterkoor. De apsis werd bekroond door een aparte koepel en is in het bezit van een omgang. Ook deze kerk heeft een westbouw. Rechts daarop staat de toren met trappenhuis.

Het godshuis van Heksenberg was evenals dat van Genhout een typisch Boosten-ontwerp en zit vol 'nieuwigheden': de ronde koorvorm, de achthoekige kapel achter het altaar, de kooromgang met sacristie en zusterkapel, de vorm van de westbouw, brede en hoge arcades in het schip en lange en smalle galmgaten in de toren.

40 *Ibidem.*

De zware bakstenen façade van de Gerardus-Majellakerk in Heerlen-Heksenberg. Uit: Jos H. Pouls, Ware schoonheid of louter praal.

Inwendig: Limburgse kunst door Limburgse kunstenaars

Voor al in de Hubertuskerk bevinden zich veel verwijzingen naar 'Limburg'. Het begint al met de patroonheilige Hubertus, die tussen 708 en 716 de laatste bisschop van Maastricht is geweest. Aan Hubertus wijdde Henri Jonas ook het fraaie ronde venster van de Hubertuskapel in Genhout, waarop we een knielende heilige zien die - op jacht in het Maasgebied - zijn paard in bedwang houdt op het moment dat de edelman het goddelijk kruis ziet verschijnen tussen het hertengewei. Verder zijn op dat raam onder meer de torens van de O.L. Vrouwebasiliek van Maastricht te zien en een kabbelend Limburgs riviertje op de achtergrond. Behalve het raam vervaardigde Jonas voor de Mariakapel in Genhout een triptiek gewijd aan de lofzang van Maria op God na haar bezoek aan Elisabeth, het Magnificat.

Charles Eyck vervaardigde in Genhout in een zwierige stijl de schildering op het betongewelf, dat als een baldakijn boven de ruimte lijkt te zweven. Afgebeeld in de 14 gewelfvelden zijn de apostelen, Sint Paulus en de patroonheilige Sint Hubertus. Eyck heeft een aantal heiligen de gezichten van bekende personen gegeven. Zichzelf portretteerde hij als Andreas. Boven het zangkoor schilderde hij muziekinstrumenten en zingende engelen, alles gelardeerd met feestelijke banderollen, wingerdranken en bloemtrossen. In de apsis verbeeldde Eyck scènes uit het leven van Christus, voorzien van eucharistische symboliek. Eyck maakte ook twee ramen in het middenschip.

De glazenier Joep Nicolas vervaardigde in Genhout de ramen achter het altaar, van de Mariakapel, de doopkapel en het schip. De grote ramen van het schip bevatten onder meer de regionale heiligen Hubertus, Lambertus, Servatius en Gerlachus. Het raam boven het zangkoor (onderwerp: Sint Cecilia) is van de hand van Gisèle Waterschoot van der Gracht. Charles Vos uit Maastricht boetseerde in de voor hem kenmerkende expressionistische stijl de kruisweg in hoog glazuur. Verder leverde hij het Jozefbeeld in de Hubertuskapel, de reliëfs op de doopvont en de kleine Christus buiten op de hoek van de toren. Los van deze kunstenaars heeft nog een aantal andere Limburgers kunstobjecten vervaardigd in Genhout (onder anderen Max Weiss, Jef Scheffers, Frans Timmermans).

Anders dan in Genhout is in de Gerardus Majellakerk Charles Eyck de allesbepalende kunstenaar. Niet alleen zijn de grote ramen in het schip van zijn hand, maar ook de ingemetselde terracotta kruiswegstaties en de grote apsis- en koepelschildering, die sterk de aandacht trekt van de bezoekers. De ramen van het priesterkoor zijn van René Smeets. Joep en Suzanne Nicolas vervaardigden de vermurail preekstoel en ontwierpen de beide rozetramen. Verder is er nog werk te zien van Charles Vos (een houten Gerardusbeeld met de heilige die optreedt als beschermer van de mijnwerkers). Vergeleken met Genhout is er in deze kerk in het industriële en multiculturele Heerlen relatief weinig 'Limburgse iconografie' te vinden.

De kritische visie van de Bouwcommissie van Roermond

Pieter Everts (1888-1972) van de Bisschoppelijke Bouwcommissie, toezichthouder op de kerkelijke kunst namens de bisschop, hield niet van de bijzondere 'vondsten' van Boosten in Genhout en Heksenberg en probeerde die ongedaan te maken.⁴¹ Aan collega-censor pastoor Clemens Baert scheef hij: 'Mijn bezwaren zijn van principieelen aard. Er zijn namelijk gedeelten waar de constructieve vorm geweld wordt aangedaan terwille van de mooie verhouding of het mooie lichteffect'.⁴² Everts wilde geen onderdelen afkeuren vanwege persoonlijke smaakopvattingen, maar enkel op basis van rationele overwegingen. Hij zag ook goede elementen in het ontwerp. Beide plannen werden door de

41 Voor een gedetailleerde beschrijving van het overleg tussen Boosten en de Bisschoppelijke Bouwcommissie zie mijn dissertatie *Ware schoonheid of louter praal*, 141-147.

42 Aangehaald in *ibidem*, 142.

De monumentale koepel- en apsischildering van Charles Eyck in de Gerárdus-Majellakerk in Heerlen-Heksenberg. Uit: R. Franquinet, Palet in het zuiden (Heerlen, 1947).

Bouwcommissie van het bisdom in tweede instantie goedgekeurd, onder voorwaarde dat de architect een aantal (ingrijpende) aanpassingen zou aanbrengen. Zo moest in Genhout de westbouw worden verlaagd en het hoofdaltaar verplaatst. Het grote venster van de Hubertuskapel in de voorgevel diende Boosten te vervangen door enkele kleinere ramen, die op minimaal 1,50 meter hoogte vanaf de vloer moesten beginnen. De dragende functie van de muur van de zijgevel van de voorbouw moest visueel nadrukkelijk intact blijven.

Met betrekking tot Heksenberg werd de architect verzocht om het venster in de toren op minstens twee meter hoogte te laten beginnen.⁴³ Als het platform van het linker deel van de voorgevel werd gehandhaafd, dan graag met een licht-hellende afdekking en voorzien van een soort balustrade of kanteel. Ook moest Boosten voor het ontbreken van een 'rationele onderbouw' en de geprojecteerde ring van vensterglas direct onder de koepelaanzet ('die een weinig monumentale indruk maakt') een goede oplossing zien te vinden. Hoewel Everts niet in alle opzichten instemde met het in zijn ogen dure ontwerp voor Heksenberg, was hij er ook niet ongelukkig mee. De kerk zou volgens hem waardevoller en waardiger worden dan veel andere kerken die de voorafgaande jaren waren gebouwd. Bovendien ging het hier om een stadskerk en stelde de gemeente Heerlen voor het verstrekken van subsidie nu eenmaal hoge esthetische eisen. Tenslotte lag het godshuis in een mijngebied waardoor het degelijker moest worden gebouwd dan normaal, wat ook een kostenverhoging impliceerde. Everts was daarom van mening dat de kerk direct in zijn geheel en conform het bouwplan moest worden uitgevoerd, tenzij er bijzondere redenen en zeer ernstige motieven zouden zijn daarvan af te wijken. Volgens hem vormden de kerken van Boosten gewoonlijk een weloverwogen harmonisch geheel, waarvan men zonder het evenwicht te verstoren weinig of niets kon toevoegen of afdoen.

Nadat op 31 augustus 1936 de eerste spade de grond in was gegaan, werd de Hubertuskerk in Beek-Genhout op 19 december 1937 plechtig in gebruik genomen. Aan de 'nadere voorwaarden' van Everts was Boosten deels tegemoet gekomen. De aanbesteding van de Gerardus-Majellakerk vond plaats op 14 november 1936. Ruim een jaar later - met Kerstmis 1937 - werd ook deze kerk in gebruik genomen.

Reacties in de pers

In de pers werden beide kerken veelal beschouwd als typisch *Limburgse* ontwerpen. De Maastrichtse dichter en schilder Robert Franquinet (1915-1979) uitte zich in 1937 in lyrische woorden over de fraaie ligging van de Hubertuskerk op het plateau:

Op het tafelvlak van een der hooge Zuid-Limburgsche heuvelen ligt dit aesthetisch Godshuis [...] Van alle kanten zult ge haar zien, licht van kleur als een blond akkerland, dat daar tusschen de boomen bloot ligt en sierlijk als een plant die uit den vrucht

43 Een afschrift van de brief van P. Everts aan A. Boosten berust in het Parochiearchief Sint Gerardus-Majella: Correspondentie bouw kerk.

boven grond van dit gezegend land opschiet. De architect die deze kerk bouwde, moet wel in de schaduw geboren zijn van de O.L. Vrouwebasiliek in Maastricht; want evenals eenige andere van zijn werken draagt dit nieuwe gebouw in nog sterkere mate een stukje van de ziel die ons dóór begeistert.⁴⁴

Over de kerk van Heksenberg schreef hij:

Tegen de silhouetten van kolenbergen en ijzeren constructiebruggen en andere stoffelijke vormen, die hard en naakt zijn en zonder mildheid, heeft hij dit gebouw geplant, als een beheerschend blok, dat niet alleen het sterkst geworden is, doch zelfs alles wat daaronder ligt, accentueert.⁴⁵

De *Limburger Koerier* ging op 2 oktober 1937 - nog vóór de plechtige ingebruikname - uitvoerig in op de synthese tussen Hubertuskerk en landschap. Anders dan het platte Holland kon het Zuid-Limburgse landschap volgens de krant de wolken goed missen. Het was met zijn akkers, beken en heuvels op zichzelf al harmonieus.

Is 't wonder dat behalve de overige uitingen van kunst, het ook met de Limburgsche architectuur anders gesteld is dan met de Noord-Nederlandsche? Met het antwoord op deze vraag, zijn we er eigenlijk meteen: de kerk van den Maastrichts en architect Alphons Boosten kan men niet van Beek-Genhout naar Woerden doen verhuizen. Ze zou daar staan als een verdwaald communic kind op een aandeelhoudersvergadering.[...] Een jong, en zeer opvallend voorbeeld van goeden, modernen kerkbouw. [...] Boosten heeft daarin nieuwe zakelijkheid doorgevoerd zonder geheel met de traditie te breken. Integendeel eigenlijk. Want men bespeurt in de St. Hubertuskerk gestyleerde vormen van de O.L. Vrouwebasiliek in Maastricht.

Enkele maanden later ging dezelfde krant op Herderiaanse wijze in op de organische eenheid tussen het werk van de architect en zijn Limburgse 'volksaard':

Toch kunnen we ook nu er weer niet aan ontkomen, in dit werk van Boosten een trek te zien van de landen volksaard van 't Zuiden, waar andere mouvementen van ziel en leven de daden en dingen beheerschen dan bij den meer berekenenden en zich moeilijker uitlevenden noorderling.⁴⁶

De uitvoerigste reactie verscheen in 1938 in het landelijk periodiek *Het Gildeboek*, orgaan van het uit kunstminnende priesterleden bestaande Sint-Bernulphusgilde. Schrijver is L. Hendricks. Hij typeert Boosten als

een natuurlijk en fris talent, dat de materialen beheerste tot in de details en oog had voor ruimtewerking, verhoudingen en omgeving. Bij de beide onderhavige kerken

44 'Schilderingen Charles Eyck in de nieuwe kerk van Boosten te Genhout', *De Nieuwe Koerier* 18 sept. 1937.

45 'Een nieuwe kerk in Zuid-Limburg. Een loffelijk bouwwerk van architect Boosten', *De Limburger Koerier* 12 maart 1938.

*Hendrikus Everts, voorzitter van de Bisschoppelijke Bouwcommissie van Roermond tussen 1919 en 1934.
Uit: Jos H. Pouls, Ware schoonheid of louter praal.*

ervaart men, dat bouwen naar traditie niet behoeft te ontaarden in bouwen in den traditioneelen vorm en dat men eeuwigheidswaarden kan belichamen ook in nieuwe vormen en met nieuwe materialen, als men aan die materialen eigen techniek maar consequent wil toepassen en de ambachtelijke zuiverheid gehandhaafd blijft. [...] Het Limburgsche gewest, vanouds gelegen in de stimuleerende branding van tweeeërlei cultuur, de Germaansche en de Romaansche, welke tot op heden hun stempel hebben gedrukt op den Limburgschen mens, op zijn taal en zijn genegenheid, op zijn intellectueele instelling zoowel als op zijn bouwwijze [...], Limburg was als voorbeschikt om door deze wederzijdsche op-elkaar-inwerking van het Romaansche en Germaansche element [...] ook in de uit deze twee culturen voortspruitende bouwwijze te komen tot een fijne bouwkunstigheid, die het speelsche van de Barok [...] niet schuwde naast den ernst van andere bouwkundige uitingen.

Hendricks stelde dat het zich afkeren van de imitatiestijl van de negentiende eeuw kenmerkend was voor het Limburgse volkskarakter. Het uiterlijke mag dan wel veranderen, maar dat betekende nog niet dat het innerlijk (de volksaard) verandert. Men moest proberen de oude 'ziel' door te geven in nieuwe vormen. Hetzelfde innerlijk moest in de verschillende tijden in een ander uiterlijk worden uitgedrukt.

Misschien is het gewaagd de 'Blut-und-Boden'-theorie in dit verband te noemen, doch zeker is dat de invloed van de streek en van de daar eeuwenlang inheemsch zijnde katholieke godsdienst [...] niet ongemerkt aan de wijze van bouwen is voorbijgegaan.⁴⁷

⁴⁶ *Ibidem.*

⁴⁷ L.H. Hendricks, 'De Sint Gerarduskerk te Heerlen-Heksenberg van architect A.J.N. Boosten', *Het Gildeboek* 21 (1938) 93-100.

De 'geest' zorgde ook voor de eenheid van de versierende kunsten in de kerken, want het waren immers allen Limburgers met dezelfde geest. Hendricks:

Frisch, jong, niet afgeleefd, dat is den indruk die zich opdringt bij deze bouwwerken, passend in dit prille landschap waar de lucht lichter en prikkelender is dan in Noordelijker streken en waar de atmosfeer iets jeugdigs heeft. [...] Beide kerken, echte buiten-kerken, zullen, wanneer de natuur eenmaal gezorgd heeft voor aansluiting van het omringende terrein door begroeiing van het laatste en door het patineren van de gebouwen door den tijd.

Hendricks wees verder op de 'romaanse geaardheid' van beide kerken. De muren had Boosten 'muur' gelaten (dat wil zeggen de geslotenheid van de muren was niet aangetast). De daken liggen strak en beschuttend over het gebouw en de galmgaten met hun mooie spleten roepen de gelovigen op tot gebed. Prachtig vond hij het Hubertusritueel voor het raam: een 'oer-Limburgsche roomsche doorseming'. Kenmerkend voor het bouwconcept vond hij de speelse rust, als een soort replik op de bewogenheid én de kalmte van de omringende heuvels.

Epiloog

De vraag of 'identiteit' door de Limburgse bisschoppen als bewuste strategie werd ingezet om het katholicisme sterker te verankeren, zoals wel is beweerd, is lastig te beantwoorden. Zo zouden de bisschoppen J.A. Paredis en F.A. Boermans een katholiek Limburgs exclusivisme hebben verdedigd en zou dit hebben bestaan tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw. Limburg werd gepresenteerd als een 'homogeen katholiek gewest', hetgeen voor de constructie van de Limburgse identiteit van groot belang is geweest.⁴⁸ De Limburgse priesters wilden het katholieke Limburg na 1900 redden tegen alle (moderne) bedreigingen in. Limburger zijn was vooral katholiek zijn.

De voor dit artikel gebruikte bronnen duiden evenwel niet op een kerkelijk kunstbeleid dat op de creatie van een specifiek Limburgse kunst was gericht. Hoewel Boosten vanwege zijn artistieke individualisme de favoriet was van in kunst en cultuur geïnteresseerde bouwpastoors, lag hij moeilijk bij de diocesane overheid, i.c. de Bisschoppelijke Bouwcommissie. Deze stond onder ideologische leiding van de behoudende priester en classicus Pieter Everts. Boosten stelde in zijn kerken zijn persoonlijke expressie centraal hetgeen volgens Everts een aantasting inhield van de eeuwige en in wezen onveranderlijke kerkelijke traditie. De kritiek van de Bouwcommissie was primair praktisch van aard, ging over bruikbaarheidsaspecten en formele eisen aan een kerk volgens de voorschriften in het kerkelijk wetboek. Voor Everts diende te allen tijde de 'waardigheid' van het godshuis voorop te staan. In de reacties van de leden van de Bouwcommissie

48 P. Nissen, 'Constructie en deconstructie van het katholieke Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLV (2000) 83; Nissen haalt Rogier (*Katholieke herleving*, 209) aan.

op ontwerpen voor kunst en architectuur werd nauwelijks gerefereerd aan 'Limburgse' aspecten.⁴⁹ De vraag is zelfs aan de orde of dat tijdens het interbellum wel op prijs werd gesteld, gezien de kritiek op Boosten. 'Eigenheid' betekende immers impliciet een aantasting van de kerk van Rome en van de universele katholieke traditie. Bij een daarvan afwijkend ontwerp werden architecten al snel beschuldigd van effectbejag.

Ook bij de invloedrijke architectengroep rond M.J. Granpré Molière uit Delft lag de Limburger om die reden moeilijk. Boosten paste niet in het ideaal van de Delftse School, die kerkbouwers als nederige exponenten van katholieke gemeenschapskunst zag. A. Siebers, leerling van Granpré Molière, noemde zijn kerken bijvoorbeeld 'te individualistisch'.⁵⁰ Terwijl het neogotische oeuvre van Pierre Cuypers vooral de uitdrukking was van het internationale, ultramontaanse katholicisme en de Delftse School onder geestelijke leiding van Granpré Molière een poging was om onder de vlag van het Nederlandse episcopaat de architectonische eenheid van katholiek Nederland te vestigen, kenmerken de godshuizen van Boosten zich door een sterk persoonlijke vormtaal in combinatie met een Limburgse, regionale inspiratie. Wel werd steeds - in algemene zin - onderscheid gemaakt tussen een dorps- en stadskerk, want een eenvoudige boerenbevolking zou een ander godshuis en een andere artistieke aankleding nodig hebben dan een 'op sensatie' gerichte stadsbevolking, maar dit staat los van artistiek particularisme.

De gematigde houding van de Limburgse kunstcensors strookt met de visie van dr. H. Poels, aalmoezenier van de mijnstreek en in 1929 in Rolduc 'bekeerd' tot de moderne kunst van zijn provinciegenoten.⁵¹ Poels wees ultrachauvinisme - zoals dat tot uiting kwam bij de in 1925 in Maastricht opgerichte Limburgse Liga - af, omdat dat de tegenstelling versterkte tot 'zij die er later zijn bijgekomen' (de nieuwkomers in de mijnstreek). Na 1925 nam zijn invloed in Limburg nog toe. Poels kon en wilde niets met de 'Limburg voor de Limburgers'-mentaliteit van de Liga. De meerderheid van de Limburgse clerus lijkt het met Poels eens te zijn geweest.

Tenslotte: hoe verhiel zich Boostens regionalisme tot het *expressionisme* in de kunst? Dat Boosten een kunstenaar was van expressionistische snit, blijkt uit zijn eigen uitspraken,⁵² beeldtaal, de receptie van zijn kunst door derden, zijn interesse in regionale volkskunst en tradities en zijn ontwerpprocedé: het 'schetsen' in klei. Bij Boosten komen alle thema's van het utopische expressionisme samen: de synthese van de kunsten, die in de architectuur het makkelijkste valt te realiseren, de samenwerking met het (gewone) volk, de eenheid met de natuur

49 Na 1945 lijkt die aandacht wat sterker te zijn geweest, tenminste tot ca. 1955.

50 *Honderd jaar religieuze kunst 1853-1953* (catalogus Utrecht 1953) 26.

51 Golstein, 'Limburgs chauvinisme in Sittard', 58-68; J. Pouls, "'Werken aan een werkelijk vitale katholieke cultuur". Cultuuraanbod in Rolduc tijdens het interbellum', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 140 (2004) 426.

52 Boosten heeft weinig nagelaten op kunsttheoretisch gebied: *Op Kistwacht in Kijkduin* uit 1914, een tekst met als titel *Waarom een Vredeskathedraal van de goedheid Gods?*, en zijn reactie op de enquête van *Roeping* over architectuur uit 1923.

Portret van Alphons Boosten, ca. 1928. Uit: Piet Mertens en Lidwien Schiphorst (red.), *Alphons Boosten (1893-1951), architect* (Amsterdam/Heerlen 2007).

en het vertrekken vanuit je innerlijke visie. Boosten moet zich hebben herkend in de visie van de belangrijke theoreticus van het expressionisme: Wassily Kandinsky (1866-1944). Die refereerde in 1911 in zijn bekende traktaat *Über das Geistige in der Kunst* aan kunst als *innerliche Notwendigkeit en innere Klang*. Het uitwendige als expressie van de gevoelige kunstenaarsziel, werd ook in Kandinsky's visie mede bepaald door diens etnische en daarmee geestelijke achtergrond. Een expressionist drukt per definitie zijn 'ziel' uit.

Boosten kon zich door zijn 'innerlijke noodzaak' - misschien moeten we bij deze katholiek spreken van 'innerlijk licht'? - niet anders uiten dan zoals hij heeft gedaan. In het geval van deze geboren en getogen Limburger kon zijn persoonlijke expressie alleen maar katholiek én Limburgs zijn. Hoewel het een door 'derden' geconstrueerde identiteit is, heeft hij zelf waarschijnlijk in het bestaan daarvan geloofd. Via zijn kunstenaarschap kon Alphons Boosten werken aan de realisering van zijn sociale utopie: katholieke gemeenschapskunst, dat wil zeggen godshuizen als centra van sociaal-religieus, spiritueel en cultureel leven. Bij hem is dat niet enkel beperkt gebleven tot grootse projecten op papier (Vredeskathedraal en Internationale Academie), want veel van zijn kerkplannen zijn gerealiseerd. Het ontwerpen van kerkgebouwen was voor Boosten het allerhoogste dat hij als Limburgs kunstenaar kon bereiken. Anders dan veel collega's wilde hij echter wél in de industrialiserende samenleving staan en creëerde hij een betrekkelijk moderne morfologie. De traditionele polariteiten regionaal-globaal, traditioneel-modern en religieus-profaan komen aldus op unieke wijze samen in de poëtische vormtaal van deze Maastrichtse architect.

Over de auteurs

Melissa Absil BA (1985) volgt de masteropleiding *International Relations* aan King's College London. In 2009 behaalde ze de bachelor *Arts and Culture* aan de Universiteit Maastricht. Voor haar bachelorscriptie 'Emancipating Nature: Provincial Reorientations towards ENCI' ontving zij de Studentenprijs van de stichting Wetenschapsbeoefening Universiteit Maastricht 2009.
E-mail: melissaabsil@hotmail.com

Thomas Rode BA (1985) studeerde *Arts and Culture* met als specialisatie *Cultures of Knowledge and Technology* aan de Universiteit Maastricht. In 2009 volgde hij met vijf andere studenten het *Research Based Bachelor Project* 'De Strijd om de Sint Pietersberg'. Zijn interesse gaat vooral uit naar de samenhang tussen technische en maatschappelijke ontwikkelingen.
E-mail: thomasrode@gmx.net

Thomas Goossens MA (1983) studeerde geschiedenis van de Nieuwe Tijd aan de Vrije Universiteit Brussel, waaraan hij momenteel als onderzoeker verbonden is. Hij bereid een proefschrift voor over interacties tussen militaire instituties, ondernemers en de staat in de periode 1700-1765 in de Zuidelijke Nederlanden.
E-mail: tagoosse@vub.ac.be

Eddie van Roon (1961) studeerde geschiedenis aan de universiteit Leiden en publiceert geregeld over de beleving van de dienstplicht in de negentiende eeuw, een onderzoek waar hij zich na zijn studie op heeft toegelegd. Momenteel is hij werkzaam bij het *international office* van de faculteit Rechtsgeleerdheid Erasmus Universiteit Rotterdam.
E-mail: ewrvanroon@hotmail.com

Drs. Judith Gulpers (1980) studeerde maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR) en haalde de propedeuse psychologie aan de Open Universiteit. Ze is nu vakreferente wijsbegeerte en psychologie in de Universiteitsbibliotheek van de EUR en houdt zich daar onder andere bezig met informatievaardigheden.
E-mail: gulpers@ubib.eur.nl

Dr. Jos. H. Pouls (1955) is universitair docent bij de faculteit Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit en coördinator van de master Kunsteducatie van de Hogeschool Zuyd. Zijn onderzoek richt zich op de (moderne) religieuze kunst en cultuur.
E-mail: jos.pouls@ou.nl

Drs. Rob Wolf (1952) is historicus en archivaris. Hij schrijft vooral over de historie van de gezondheidszorg, onderwijs en volkshuisvesting. Recente publicaties betreffen het hoger beroepsonderwijs in de regio Arnhem en Nijmegen en het St. Antonius Ziekenhuis te Nieuwegein/Utrecht.

Website: www.robwolf.nl

De Ondergrondse Vakscholen van de Limburgse steenkolenmijnen

De Ondergrondse Vakscholen (OVS) hebben een kleine kwart eeuw (1945-1968) bestaan. In die periode hebben ze enkele generaties jongemannen uit de mijnstreek en daarbuiten niet alleen voorbereid op een werkkring ondergronds, ze hebben ook geprobeerd hen te vormen. Wetenschappelijk onderzoek naar de OVS is er weinig gedaan. De ongepubliceerde doctoraalscriptie van ondergetekende uit 1979 was een breed opgezette studie over het reilen en zeilen van de OVS-en van de Staatsmijnen.⁵³ De scriptie vormde de grondslag voor enkele kleinere publicaties.⁵⁴ Onderstaand overzicht is hierop gebaseerd.

In opdracht van de mijnbedrijven zijn tienduizenden foto's gemaakt over alle mogelijke onderwerpen, variërend van de bouw van nieuwe installaties tot festiviteiten, van de kolenwinning tot de locomotieven in het bovengrondse bedrijf. Veel van deze foto's uit de collectie van Staatsmijnen zijn te bewonderen op www.demijnen.nl. De Ondergrondse Vakscholen waren een tijdlang een geliefd onderwerp. Om de band met de bevolking van de mijnstreek en met name de gezinnen van het personeel te versterken hebben de mijnen tussen 1945 en 1955 het familieblad *Steenkool* uitgegeven. Omdat de behoefte aan jonge mijnwerkers in deze periode groot was, verschenen er wervende artikelen in het tijdschrift, met aantrekkelijke en informatieve foto's, die een positief beeld van de OVS moesten geven.

De foto's in dit katern zijn afkomstig uit het archief van DSM. Een deel ervan is gemaakt als onderdeel van een serie uit 1951 waarin OVS-er Nol Schrijen van de Staatsmijn Hendrik de hoofdrol speelde. Het aardige van deze serie is dat ze niet alleen aandacht besteedde aan de opleiding tot mijnwerker, maar ook aan de vorming van de jongeman tot 'bedrijfsgenoot'.

De leesjongensopleiding: voorloper van de OVS

In 1929 begonnen de Limburgse mijnen met de eerste bedrijfsscholen voor aanstaande mijnwerkers: de leesjongensopleidingen. De naam was afkomstig van de leesband, een lopende band waaraan jongens ongerechtigheden als stenen en mijnhout uit de passerende steenkool visten. Ze genoten ook enig onderwijs: wat rekenen en taal, flink wat mijnbouwkunde en zes uur per week lichamelijke oefening. Met het oog op het zware ondergrondse werk moesten ze sterk en behendig worden. In de leermijn, een in de steenberg uitgespaard model van een pijler, leerden ze om te gaan met handgereedschappen en houten ondersteuning.

53 Rob Wolf, *Mijnbouw, techniek en onderwijs. De Ondergrondse Vakscholen van de Staatsmijnen* (doctoraalscriptie KU Nijmegen 1979).

54 Rob Wolf, 'Tussen Delft en Nijmegen. De Ondergrondse Vakscholen van de Staatsmijnen', *Het Land van Herle. Historisch tijdschrift voor oostelijk Zuid-Limburg* [themagr. 'De geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers'] 59 (2009) 135-146; Rob Wolf, 'Mechanisatie en kwalificatie bij de kolenwinning. De Staatsmijnen in Limburg, 1945-1968', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 7 (1981) 311-346.

Na een jaar of tien kwam er kritiek op de beperkte opzet van de leesjongensopleidingen. Meer dan een middel om voldoende jongens naar het ondergrondse bedrijf te leiden waren ze eigenlijk niet. Geestelijken en mijnartsen vonden dat er ook aandacht zou moeten komen voor de karaktervorming van toekomstige mijnwerkers. Hierop vroegen de mijndirecties de Nijmeegse hoogleraar in de psychologie F.J.Th. Rutten om advies. Het resultaat was het in 1942 geschreven *Plan voor een vakschool voor ondergrondse mijnwerkers*, waarin de contouren van de OVS werden geschetst. De school zou drie jaar duren. In het eerste jaar stond de karaktervorming centraal, in het tweede deden de leerlingen werkritme op in het bovengrondse bedrijf, en in het derde maakten ze in een leerpijler kennis met de praktijk van het ondergrondse werk.

De opening van de OVS

Vlak na de bevrijding heerste er veel sociale onrust in de mijnstreek, terwijl het land om Limburgse kolen schreeuwde. Vanwege de 'noodtoestand op het gebied van de kolenvoorziening' werden de particuliere mijnen onder beheer van het Rijk gebracht. Beheerder werd de hoofddirecteur van de Staatsmijnen ir. C. Groothoff, die bijna dictatoriale bevoegdheden kreeg. Direct onder hem viel de Centrale Commissie van de Opleiding, die alle bedrijfsscholen van de Limburgse mijnen bestuurde. Twee adepten van Rutten werden achtereenvolgend voorzitters van deze commissie: van 1945 tot 1947 W. Willems en vanaf 1947 de pedagoog P.J. Rippe. Dankzij hun positie rechtstreeks onder Groothoff hadden zij de kans de OVS volgens de pedagogische inzichten van Rutten vorm te geven. Elke mijnzetel kreeg een OVS. Tussen januari en september 1945 openden twaalf scholen hun deuren. Staatsmijn Hendrik beet het spits af. De reden was dat een docent van de leesjongensopleiding, H. Janssen, tevens hopman bij de verkennerij was. Hij haalde een paar houwens die hem geschikt leken, uit het ondergrondse bedrijf, gaf hen een korte cursus verkennerij en installeerde hen tot de eerste jeugdleiders van de OVS.

Verkennerij

Rutten legde veel nadruk op karaktervorming van de aanstaande mijnwerkers. De vorm waarvoor hij koos, was ontleend aan de destijds populaire verkennerij, een jeugdbeweging waarmee de Britse militair Baden Powell in 1907 was begonnen. Die populariteit was belangrijk, want de OVS moest een hoofdrol krijgen in het arbeidsmarktbeleid van de Staatsmijnen. Vanaf de oprichting had het bedrijf het ideaal gehad om zijn personeel zoveel mogelijk uit de regio te betrekken. Hoewel dit ideaal in veel gevallen onhaalbaar was, bleef het wel intact. De Staatsmijnen bevorderden bijvoorbeeld de gezinsvorming door sociale woningbouw, waar de mannen en hun zoons in hun vrije tijd konden bijkomen van hun werk door voetballen, de harmonie en de duivensport.

In deze jaren van sociale onrust werd dit ideaal nieuw leven ingeblazen, met een belangrijke rol voor de OVS. Men streefde, in de woorden van Rutten, naar 'een nieuwe mijnwerkersstand die zou ontstaan op de dag waarop hier geen honderden, maar duizenden ex-OVS-ers in de mijnen werkzaam zouden zijn'. Dan zou 'de personeelsbezetting van de Limburgse mijnen vrijwel geheel betrokken worden uit de autochtone bevolking'. Wilde de OVS deze pretenties waarmaken, dan moest ze wel iets hebben dat bij jongens van twaalf tot veertien jaar aansloeg. Dat was de verkennerij.

Een tweede motief voor de verkennerij was karaktervorming. Daarbij ging het om twee elementen. Het eerste was 'de kweek van jongens die met een zekere fierheid hun vakwerk en levensomstandigheden aanvaardden'. Ze moesten leren hun werk, hoe zwaar en vies het ook was, met een positieve houding te benaderen. Het tweede element was 'het egocentrische van de jongens doorbreken door de goede daad, de hulpvaardigheid te propageren'. Een verkenner werd immers geacht elke dag een goede daad te doen.

Karaktervorming was essentieel voor het ondergrondse beroep. In een subsidieaanvraag van de GSL in 1959 bij het ministerie van Onderwijs, Kunsten & Wetenschappen lezen we: 'Het ontwikkelen van de persoonlijkheid en de sociale instelling is zeer belangrijk voor het ondergrondse werk dat door zijn zwaar en potentieel gevaarlijk karakter verantwoordelijkheidsgevoel, sterke solidariteit en bereidheid tot samenwerking vraagt'.

Het troepwerk

Karaktervorming was het thema van het eerste OVS-jaar. De leerlingen hadden er te maken met slechts één man: de jeugdleider, die de leiderschapskwaliteiten van een hopman combineerde met de technische vaardigheid van een houwer. Hij leerde de jongens 'in groepsverband ordelijk samen te werken, zich correct te gedragen, op grond van inzicht gezag te aanvaarden en zelfstandig moeilijkheden op te lossen. [...] In het badlokaal let hij op de kleding, de verzorging en het zedelijk gedrag. In de werkplaats leert hij de jongens samen te werken en zuinig op het materiaal te zijn en legt er de basis voor het vakmanschap'. Net als op de vooroorlogse leesjongensopleiding was lichamelijke oefening een belangrijk onderdeel van het onderwijs. De jongens bouwden kracht en behendigheid op die ze in het zware ondergrondse werk nodig hadden, maar oefenden zich ook in samenwerking en initiatief nemen. Niet degenen die het beste presteerden, kregen de hoogste punten, maar de jongens die samen het beste presteerden.

De sociale kant van de OVS kwam nergens zo naar voren als in het troepwerk. Een klas heette OVS-troep. Ze had net als bij de verkennerij een eigen honk. Een troep bestond net als bij de scouting uit 24 man die in vier groepen van zes waren verdeeld. De groepen hadden een zekere hiërarchie in de personen van de leider en assistent-leider. Omdat die functies rouleerden, moest elke jongen hoe verlegen ook zijn leidinggevende capaciteiten oefenen, terwijl ook de meest dominante OVS-ers leerden zich in een ondergeschikte positie te schikken.

De OVS-ers droegen een blauw uniform. Dat trokken ze niet zomaar aan, maar tijdens een plechtige installatie. De OVS-dag begon en eindigde met een ritueel: het hijsen en strijken van de vlag. Tenslotte was er een Wet van de OVS, een soort tien geboden, maar dan ontleend aan de verkennerwet.

Twee middagen per week werden de jongens met verkennerij bezig gehouden: speurtochten, planten determineren, knopen leggen, enzovoort. Aan het einde van het jaar gingen ze een, later twee weken op kamp. Daar leerden ze zelf koken en afwassen, de kampplaats inrichten met een totempaal, en verder pionieren, bruggen bouwen, survivaltochten maken. Ook hieraan lagen pedagogische en didactische overwegingen ten grondslag. Het schatten van hoogten, breedten en diepten zou de jongens ondergronds van pas komen, net als de tucht, het doorzettingsvermogen en het zelfvertrouwen die ze tijdens die weken opdeden.

Onderwijs

Verantwoordelijk voor het theoretisch onderwijs op de OVS was de didacticus C. Souren. Hij organiseerde het onderwijs in vier leergebieden, die bij de leefwereld van de OVS-ers moesten aansluiten. Zijn inspiratiebronnen waren de Duitse *Heimatkunde* (onderwijs over de leefwereld) en 'de Amerikaanse projectmethode', een concept van de psycholoog John Dewey. Volgens Dewey kunnen kinderen alleen maar vruchtbaar leren als ze een probleem krijgen voorgeschoteld dat hen tot denken aanzet. Bovendien moet er aanleiding tot handelen zijn, ofwel *learning by doing*. In groepjes van zes man moesten de OVS-ers problemen oplossen. In de OVS heeft het projectonderwijs niet echt gefunctioneerd. Ter verklaring werd verwezen naar wat men aanduidde als 'het lage gehalte' van de jongens, die moeite hadden om zelfstandig te werken, en naar het feit dat het centrale theorievak mijnbouwkunde er zich niet voor leende. Deze leraren doceerden, legden uit, en gaven veel aanschouwelijk onderricht. Met behulp van film, dia's, maquettes en voorwerpen lieten ze de leerlingen kennismaken met de wereld ondergronds.

Werk aan leesband

Kennismaken met het bedrijf en arbeidsritme opdoen waren de doelen van het tweede jaar. In de praktijk brachten de OVS-ers, net als de vooroorlogse leesjongens, maanden achter elkaar door aan de leesband. Urenlang stonden ze stenen, hout en ijzer uit de langsstromende kool te vissen. Dit was op zichzelf al een hard gelag, en helemaal na het leuke eerste jaar. De overgang na dit jaar was een berucht afbreukmoment. Aanvankelijk viel het probleem nog mee. De OVS werd bestuurd door de Centrale Commissie van de Opleidingen waar pedagoog Rippe de scepter zwaaide. Ook als de leerlingen in het bedrijf werkten, vielen ze onder gezag van de school. Jeugdleiders hielden toezicht en zorgden ervoor dat de jongens rouleerden en niet te zwaar werden belast.

'Practici uit het bedrijf', zoals dat heette, waren hier niet enthousiast over. In hun ogen werden de OVS-ers teveel in de watten gelegd.

Dit alles veranderde nadat het Beheer in 1949 was opgeheven. De Centrale Commissie van de Opleidingen raakte haar bestuurstaak kwijt, werd omgedoopt tot Centrale Commissie van Toezicht op de Opleidingen en geëvalueerd tot een adviesorgaan. Hoofdbedrijfsingenieur Ruland verklaarde nu: 'De opleiding is er voor het bedrijf, de directie bepaalt het doel van de opleiding'. Tot 1960 protesteerden de pedagogen en psychologen tevergeefs tegen de gang van zaken in het tweede jaar. De chefs van de bovengrondse bedrijven waren tevreden over de goedkope arbeidskrachten die de OVS leverde. Aan de opleiding zelf hechtten deze Delftse ingenieurs ook niet veel waarde, want het rendement van ex-OVS-ers was nauwelijks hoger dan dat van mannen die ongeschoold bij de mijn arriveerden en dan de houwersonderwijs volgden.

De OVS na 1955

In de jaren vijftig verwaterde het concept van Rutten. Deels omdat de mijnbedrijven er weinig behoefte aan hadden, deels omdat de verkennerij niet paste bij de opkomende jeugdcultuur. De uniformen, de OVS-wet en alles wat er verder aan de verkennerij deed denken, gingen in 1957 voorgoed in de mottenballen. Het troepwerk werd in 1960 het geschrapte omdat de GSL toen rijkssubsidie voor de OVS aanvraagde. Wilde het ministerie die toekennen, dan moest het programma wel aan de criteria van de Nijverheidsonderwijswet voldoen. Er moest meer algemeen vormend onderwijs komen, een anachronisme als het troepwerk moest verdwijnen, terwijl het bovengrondse productiewerk, dat geen enkel onderwijskundig doel diende, helemaal uit den boze was. Hoewel de mijnen tot dan toe weinig van overheidsinvloed hadden willen weten, gaven ze nu in deze jaren van dalende kolenprijzen toe. Het curriculum van de OVS werd drastisch aangepast. Het troepwerk en het bovengrondse productiewerk verdwenen, terwijl het theoretisch onderwijs van 10 naar 36 procent steeg. De OVS werd hiermee ingepast in het Nederlandse onderwijsstelsel. Veel effect heeft dit niet gehad, want in 1968 vertrok de laatste leerling.

De foto's

De hier afgebeelde foto's zijn afkomstig uit de fotocollectie van Staatsmijnen (thans in het RHCL). De afbeeldingen 2, 3, 4, 8, 10, 11 komen uit de serie over Nol Schrijen.

Rob Wolf

Afb. 1 De Ondergrondse Vakschool van Staatsmijn Wilhelmina aan de voet van de met bos begroeide steenberg, 1949

De OVS bedrijfsscholen waren een nieuw fenomeen in de Nederlandse steenkolenmijnbouw en werden in de regel in een spic & span gebouw ondergebracht. Het lichte, zonnige gebouw in zijn heldere omgeving contrasteert met het smoezelige milieu van de mijn. Het is vermoedelijk 's ochtends vroeg. De vlag is net gehesen, een troep staat in carré opgesteld.

Afb. 2 Aanstaaend OVS-er Nol Schrijen wordt getest door de psycholoog Schiphorst, 1949

De Staatsmijnen hoorden met bijvoorbeeld de Hoogovens en Philips tot de eerste Nederlandse bedrijven waarvoor personeelsbeleid meer was dan loonadministratie. De Staatsmijnen beschikten over een eigen Psychologische Dienst die onder andere psychotechnisch onderzoek deed om de geschiktheid van sollicitanten te meten.

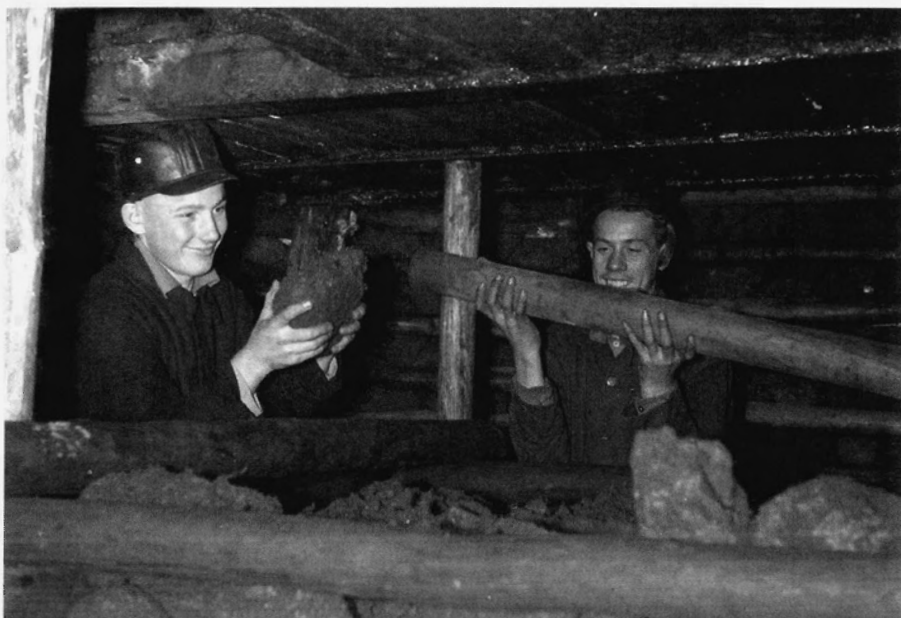
Afb. 3 Modern onderwijs (ontwikkeld door didacticus C. Souren) aan de OVS van Staatsmijn Hendrik, 1949. Op de voorgrond: Nol Schrijen

In groepjes van zes man verkennen de eerstejaars OVS-ers in het kader van de Heimatkunde hun leefwereld. Vooraf kregen ze volgens de principes van John Dewey een probleem voorgeschoteld. Op de foto verwerken ze de resultaten in hun werkschrift. Ze schrijven met een kroontjespen. Let op het inktpotje en het plantje op tafel. Deze OVS-troep van 24 jongens had maar liefst twee docenten, die hier niet doceren, maar begeleiden.

Afb. 4 De jeugdwerkplaats van OVS Staatsmijn Hendrik, 1949

Een mijnwerker moest ondergronds alles kunnen repareren, want monteurs waren niet bij de hand. Links en rechts op de foto staan jongens aan de werkbank, in het midden sorteren ze kettingen.

Afb. 5 OVS-er in de houtpijler van de leermijn van Staatsmijn Emma, 1945

Afb. 6 Leerlingen van de OVS Staatsmijn Emma in marstempo, 1946

Afb. 7 Saluerende OVS-ers van Staatsmijn Hendrik bij Vaalsbroek, 1956

Afb. 8 Zomerkamp Vaalsbroek. Afwassen na de maaltijd door OVS-ers van Staatsmijn Hendrik, 1949

Afb. 9 OVS-er aan de leesband, 1951

Afb. 10 OVS-er Nol Schrijen van Staatsmijn Hendrik draagt zijn loon af aan zijn moeder, 1949

Afb. 11 OVS-er Nol Schrijen van de Staatsmijn Hendrik bij zijn duiven, 1949

Afb. 12 Een groep OVS-ers van de Emma in 1951. Priester in het midden

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Jaarverslag 2009

Inhoud

Algemeen	175
Organisatie	176
Wetenschappelijke activiteiten	178
Educatie en publieksdiensten	183
Beheer en ontsluiting van de collecties	184
Bijlage 1. Samenstelling van het bestuur en de raad van advies	189
Bijlage 2. Organisationschema en samenstelling van het personeel	190
Bijlage 3. Lidmaatschappen	191
Bijlage 4. Publicaties	191
Bijlage 5. Lezingen	193
Bijlage 6. Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën	194
Bijlage 7. Schenkers van bibliotheekmateriaal	195
Bijlage 8. Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie	195
Bijlage 9. Begunstigers en contribuanten	197

Algemeen

SHCL 60 jaar

Op 26 september 2009 vierde het SHCL zijn zestigjarig jubileum met een feestelijke bijeenkomst in het gebouw van het Historisch Centrum Limburg. Ter gelegenheid van het jubileum werd een rijk geïllustreerde bundel uitgegeven met opstellen over de Limburgse identiteit onder de titel *Dit is Limburg!*, met bijdragen van Paul Arnold (beeldredactie), Ad Knotter, Joep Leerssen, Jos Meuwissen, Peter Nissen, Jos Perry, Piet Orbons, Lou Spronck en Carla Wijers. Het eerste exemplaar werd aangeboden aan Marita Mathijssen, hoogleraar Nederlandse letterkunde te Amsterdam. Bestuurslid Corry de Koster en decaan Rein de Wilde van de Universiteit Maastricht spraken over de betekenis van het SHCL voor de historische documentatie en de wetenschappelijke geschiedschrijving van Limburg. In het kader van deze viering had de afdeling onderzoek van het SHCL de dag ervoor een bijzonder geslaagd bezoek aan Luik georganiseerd, waaraan behalve het voltallige personeel en een delegatie uit het bestuur, ook een groot aantal collega's van het RHCL deelnam.

De geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers

Op 15 mei 2009 organiseerde het SHCL i.s.m. de Stichting 'De Koempel verhaalt' een symposium over de geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers in het gebouw van de Open Universiteit te Heerlen. Onder voorzitterschap van Wiel Kusters spraken acht historici daar over aspecten van de sociale geschiedenis van de mijnbouw. Hun lezingen werden aan het eind van het jaar gepubliceerd in een themanummer van het historische tijdschrift *Het Land van Herle*. Het symposium was mede bedoeld ter voorbereiding van een wetenschappelijk standaardwerk over dit onderwerp dat de Stichting 'De Koempel verhaalt' wil laten schrijven. Op 4 december 2009 presenteerde de Stichting haar plannen in de Heerlense schouwburg. Het SHCL zal dit project coördineren en mede uitvoeren, samen met Continium Discovery Center te Kerkrade en het Instituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit Utrecht. Het onderzoeksteam zal bestaan uit Serge Langeweg (Continium), Willibrord Rutten (SHCL) en Jan Peet (OGC). De beide laatste auteurs hebben hun sporen verdiend met een wetenschappelijke studie over de geschiedenis van de Oranje-Nassau Mijnen, die op 20 mei 2009 werd gepresenteerd. Op deze bijeenkomsten in Heerlen bleek opnieuw hoeveel belangstelling er is voor de Limburgse mijnbouwgeschiedenis.

Intensieve samenwerking, nog geen fusie met het RHCL

In 2009 werd Jacques Giesen aangesteld als interim-directeur van het RHCL, met als opdracht de interne organisatie te verbeteren. Het bestuur van het RHCL was van oordeel dat de interne organisatie van het RHCL nog niet voldoende op orde was om succesvol met het SHCL te kunnen fuseren. Met de interim-directeur konden niettemin goede afspraken worden gemaakt over intensieve samenwerking. Deze hadden vooral betrekking op het collectiebeheer en de dienstverlening. Eind 2009 werd bekend dat mw. drs. Lita Wiggers per 1 april 2010 is benoemd tot directeur van het RHCL. Bestuur, directie en personeel van het SHCL zien uit naar verdere samenwerking met haar en de overige collega's van het RHCL. De verwachting is dat de fusiebesprekingen in 2010 hervat kunnen worden.

Organisatie

Bestuur

Het bestuur werkt conform de regels van Cultural Governance. Per 1-1-2009 werd mevrouw N. Nardie Berden-van Lier (Roermond) benoemd in de vacature die was ontstaan door het vertrek van bestuurslid Ger Minkman. Functieprofielen van voorzitter en bestuursleden zijn vastgelegd in het jaarverslag over 2004, bijlage 2. Het profiel voor de vacature van scheidend bestuurslid G. Minkman werd geactualiseerd. Op 9 februari voerden voorzitter en secretaris het jaarlijkse voortgangs- en functioneringsgesprek met de directeur. De positieve uitkomst werd teruggekoppeld naar het bestuur. Op 16 april nam de voorzitter als lid van het College van Toezicht deel aan de jaarlijkse evaluatieve bijeenkomst over de leerstoel van het SHCL. De secretaris onderhield regelmatig contact met de personeelsvertegenwoordiging van het SHCL. Het bestuur vergaderde op 9 februari, 30 maart, 11 mei, 31 augustus, 9 november en 21 december. Belangrijke onderwerpen van bespreking waren, naast de vaststelling van de begroting en de jaarrekening onder meer: het zestigjarig jubileum en de publiciteit daar omheen, te ondernemen projecten en hun financiering, de samenwerking met het RHCL, de meerjarenbegroting. Er was regelmatig contact met het bestuur van het RHCL over de voortgang van de samenwerking. Er vond bestuurlijk voortgangs-overleg plaats met de Provincie Limburg. Dat werd door het bestuur als zeer zinvol ervaren en zal tweejaarlijks worden gecontinueerd.

Raad van Advies

De Raad van Advies vergaderde op 11 mei en op 9 november. In de vergadering van 9 november hield promovendus en Fontys-docent Maurice Heemels een voordracht over 'Begraven in Roermond 1870-1940. De begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand als uitgangspunt voor sociaal-historisch onderzoek'.

Donateurs

Tegenover de aanmelding van 25 nieuwe contribuanten stonden 36 uitschrijvingen wegens overlijden, opzegging of achterstalligheid. Voor een aanzienlijk deel is de achteruitgang een gevolg van de vergrijzing van het bestand.

Aantal donateurs per 31-12	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
gemeenten, instellingen bedrijven	144	117	110	109	109	101	101	95	96	94	91	84	81
personen	539	527	551	729	723	716	678	666	646	624	590	531	519
totaal	683	644	674	838	832	817	779	761	742	718	681	615	600

Personeel

Samenstelling

In de samenstelling van het personeel kwam geen verandering. In oktober 2009 werd de detachering van drs. Jac van den Boogard bij de Culturele Biografie Maastricht opgezegd. De detachering van archivaris drs. Hans van Hall (0,7 fte) bij het SHCL werd in overleg met zijn werkgever, het RHCL, per 1 januari 2010 beëindigd. Als interim-archivaris bij het SHCL heeft hij grote verdiensten gehad bij het op orde brengen van de depots, het entameren en begeleiden van inventarisatieprojecten, en de externe projectfinanciering daarvan. Als medewerker van het RHCL blijft hij betrokken bij het geïntegreerde archiefbeheer van beide instellingen. Ook de detachering van SHCL-medewerkster Thea Brockbernd (0,2 fte) voor bibliotheekwerkzaamheden bij het RHCL werd per 1-1-2010 beëindigd. Het bibliotheekbeheer van het RHCL wordt sindsdien uitgevoerd door het SHCL-personeel. Caroline Langen (UM) en Marina Ackermans (Radboud Universiteit Nijmegen) waren als werkstudenten in tijdelijke dienst voor ondersteunende werkzaamheden. De verdeling over de afdelingen van het SHCL treft u aan in bijlage 2.

Personeelsbeleid

Statutair is vastgelegd dat de directeur en het overige personeel worden bezoldigd volgens de bij de Provincie Limburg geldende regelingen. In december vonden nieuwe verkiezingen voor de Personeelsvertegenwoordiging (PVT) plaats. Gekozen werden: Paul Arnold (afd. algemene dienst), Ella Muyres (idem) en Thea Brockbernd (bibliotheek). De PVT in oude samenstelling, bestaande uit Johan van de Walle (bibliotheek), Loek de Moor (archieven) en Paul Arnold (algemene dienst) overlegde zesmaal met de directie, met name over de consequenties van het niet doorgaan van de fusie met het RHCL voor het personeelsbeleid. In juni werden door de directeur en de afdelingshoofden met alle personeelsleden beoordelingsgesprekken gehouden. Het jaarlijkse functioneringsgesprek van het bestuur met de directeur vond plaats in februari.

Vrijwilligersbeleid

Het werk van het SHCL leent zich bij uitstek voor ondersteuning door vrijwilligers. Als zodanig waren zes personen betrokken bij de inventarisatie van archieven, de nadere digitale ontsluiting van gegevensbestanden en andere werkzaamheden.

Externe contacten

Evenals vorige jaren werden hartelijke betrekkingen onderhouden met andere in Limburg werkzame instellingen op het gebied van de regionale geschiedbeoefening. Dit betrof in het bijzonder de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht, het Regionaal Historisch Centrum Limburg, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Limburgs Museum te Venlo en Continium Dioscovery Centre te Kerkrade. Goede contacten waren er ook met nationale zusterinstellingen, in het bijzonder het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag, en met instellingen in de Euregio Maas-Rijn, in het bijzonder de universiteiten van Luik en Aken, en het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing. De lidmaatschappen en externe contacten van individuele medewerkers zijn vermeld in bijlage 3.

Wetenschappelijke activiteiten

Bijzonder hoogleraarschap

De Commissie van Toezicht voor de bijzondere leerstoel van het SHCL bestond uit prof. dr. R. de Wilde (decaan FdCMW) en prof. dr. A. Labrie (voorzitter), drs. G.C.J. van der Velde (voorzitter SHCL) en prof. dr. Th. Engelen (Nijmegen). De commissie vergaderde op 16 april en oordeelde positief over de werkzaamheden van de hoogleraar. De hoogleraar was lid van de benoemingscommissies

voor een te benoemen hoogleraar moderne Europese geschiedenis aan de Universiteit Maastricht en een hoogleraar sociale en economische geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Promotiebegeleiding

Op 24 september jl. ontving dr. Sophie Bouwens de RABO-dissertatieprijs voor het beste proefschrift van de UM binnenstadfaculteiten in 2008. Het betreft het premieboek *Maaslandse Monografieën 2008: Over de streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001*. Drs. Ger Brouns (UM Gezondheidswetenschappen) voltooide zijn proefschrift over *Sociaal-psychiatrische verpleegkunde. De ontwikkeling van een verpleegkundig specialisme in het domein van de Nederlandse sociale psychiatrie*. Mede-promotor was prof. Hans Philipsen. Het hoofd afdeling onderzoek dr. Willibrord Rutten was lid van de beoordelingscommissie. Drs. Serge Langeweg en drs. Leen Roels zetten hun onderzoek naar mijnarbeidsmarkten in resp. Limburg en Luik voort. Dr. Willibrord Rutten werd toegelaten als co-promotor voor beide proefschriften. In het kader van afspraken tussen Universiteit Maastricht en Fontys Hogescholen begeleidde de hoogleraar drie promovendi: drs. Thijs van Vugt (Fontys Sittard) ging verder met het project *Het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, ca. 1835-1975. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis*; drs. Maurice Heemels (Fontys Sittard) publiceerde een artikel in het jaarboek van het SHCL in het kader van zijn onderzoek naar de institutionele, sociale en culturele aspecten van *Begraven in Roermond 1870-1940*; drs. Maurice Cuypers (Fontys Eindhoven) doet onderzoek naar *Grensoverschrijdende economische betrekkingen in de regio Venlo 1945-2000*. Hij voltooide het eerste jaar van de onderzoekersopleiding van het N.W. Posthumus Instituut. Drs. Martin Bergevoet (Gemeentearchief Venlo) ging verder met zijn onderzoek naar de opkomst en toepassing van de begrippen 'integrale zorg' en 'interdisciplinariteit' in de eerstelijnsgezondheidszorg in Nederland, ca. 1955-ca. 1985. Medepromotores zijn prof. Harry Crebolder (UM) en prof. Jouke van der Zee (Nivel/UM).

De hoogleraar was als lid van de beoordelingscommissie betrokken bij de promoties van dr. Saskia Bonjour ('Grens en gezin. Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005', Universiteit Maastricht), dr. Paul Bronzwaer ('Maastricht en Luik bezet. Een comparatief onderzoek naar vijf aspecten van de Duitse bezetting van Maastricht en Luik tijdens de Tweede Wereldoorlog', Universiteit Leiden) en dr. Lou Spronck ('Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de "Percessie van Scherpenheuvel"', Universiteit Maastricht).

Onderzoek en publicaties

Mijnbouwgeschiedenis

Een belangrijk speerpunt van de onderzoeksactiviteiten van het SHCL betreft de geschiedenis van de steenkolenmijnbouw in de Euregio Maas-Rijn. Op 20 mei is in het Glaspaleis te Heerlen het boek gepresenteerd over de *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw, 1893-1974*, geschreven door Jan Peet en Willibrord Rutten, hoofd onderzoek van het SHCL. Het boek (geb., geïll. kl. en zw/w, 495 pp.) is een uitgave van Waanders te Zwolle en de Oranje-Nassau Groep, de opdrachtgever. Tegelijk met het boek verscheen een DVD, geproduceerd door Tijdsbeeld Media BV, met interviews en archiefbeelden die herinneren aan de Oranje-Nassaumijnen. Het eerste exemplaar werd door drs. Dirk-Jan van Ommeren namens de Oranje-Nassau Groep aangeboden aan de burgemeester van Heerlen, drs. Toine Gresel. De presentatie werd bezocht door vele oud-mijnwerkers en -beambten van de Limburgse kolenmijnen. Het boek en de DVD werden besproken in *Dagblad De Limburger*, *NRC-Handelsblad*, L1 TV, TV Limburg en het VPRO-programma *Onvoltooid Verleden Tijd*. In de vakpers zijn de eerste recensies verschenen, o.a. in het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* door dr. Loek Kreukels.

In het kader van het project 'Mining labour markets in the Euregio Meuse-Rhine in the 20th century' verrichtten promovendi Serge Langeweg en Leen Roels onderzoek in de Nederlandse provincie Limburg en in Luik. Dr. Erwin Steegen was als postdoc bij het project betrokken (0,3 fte), met als opdracht de toepassing van GIS als ruimtelijk analyse-instrument. Met Serge Langeweg publiceerde hij een artikel in *Publications 144* (2008, verschenen in 2009) over de ruimtelijke aspecten van de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Limburg. Projectcoördinator Ad Knotter presenteerde een paper op een internationale conferentie over 'Montanregion als Sozialregion' in Steinhaus (Zuid-Tirol) over 'Labour migrants and cross border commuters in the mining districts of the Belgian-Dutch-German borderland in the 20th century'.

De lezingen op het in mei 2009 door het SHCL georganiseerde symposium over de geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers werden in december gepubliceerd als themanummer van het historische tijdschrift *Het Land van Herle*. Op 4 december 2009 presenteerde het SHCL zich op een bijeenkomst van de Stichting 'De Koempel verhaalt' als uitvoerder van het project 'De geschiedenis van Limburgse mijnwerker', dat in 2010 van start zal gaan.

In het kader van het Europese samenwerkingsverband CHARME (*Comparative Historical Analysis of Regional Mining Economies*) vond op 12 en 13 november in Swansea een bijeenkomst plaats over global mining history.

Onder de noemer wie-is-wie in de Limburgse mijnindustrie wordt met behulp van vrijwilliger Th. Dibbets een databestand aangelegd van alle directeuren en (hoofd-)bedrijfsingenieurs die in de Limburgse steenkolenmijnen actief zijn geweest. Wat was hun achtergrond, hoe lang zijn ze gebleven, waar gingen zij naar toe? Het project beoogt mede een antwoord te geven op de vraag of er op ingenieursniveau uitwisseling heeft plaatsgevonden tussen de staats- en de particuliere mijnen.

Vorbereitung nieuwe Algemene Geschiedenis van Limburg t.g.v. 150 jaar LGOG

De hoogleraar was lid van de redactie van een te schrijven nieuwe Algemene Geschiedenis van Limburg, ingesteld door het bestuur van het LGOG onder voorzitterschap van prof. Paul Tummers. Er werd een voorlopige hoofdstukindeling gemaakt en auteurs aangezocht.

Eurocorecode-project 'Borders and unfamiliarity'

De hoogleraar participeerde in een aanvraag voor subsidiëring van een Europees samenwerkingsproject in het kader van het EU-programma 'Eurocorecode' voor onderzoek naar grensregio's, getiteld *The (de)construction of borders and unfamiliarity in the European Union: an analysis of historical representations of otherness and contemporary daily practices in border regions*. Penvoerder is het Nijmegen Centre for Border Research (dr. Martin van der Velde). Het voorstel is geaccepteerd voor financiering door de EU, maar over de feitelijke financiering wordt in 2010 beslist. Samen met prof. Peter Scholliers (Brussel) werd in dit kader als promotieproject een case-study over de beide Limburgen voorgesteld met als titel 'Scars of history? The cultural construction of cross-border Limburg (NL and B) in the 19th and 20th century'.

Bevolkingsdaling in heden en verleden

De lezingen op het symposium over *Bevolkingsdaling in heden en verleden. Limburg in vergelijkend perspectief* dat het SHCL in samenwerking met de Stichting Maaslandse Monografieën op 16 oktober 2008 organiseerde, werden als artikelen gepubliceerd in het jaarboek van het SHCL. Bij wijze van follow-up is door Willibrord Rutten bij de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen (UM) een promotieproject voor subsidie voorgesteld onder de titel 'Differential population decline in a border region'. De aanvraag werd niet ontvankelijk verklaard, omdat het onderwerp te ver verwijderd is van het zwaartepunt van het onderzoeksprogramma van de Faculteit.

Ondernemersgeschiedenis

Op 23 november is bij de Walburg Pers het eerste deel uitgekomen van *Nederlandse ondernemers (1850-1950)* een serie waarin de biografieën van 300 ondernemers worden gebundeld. Dr. Willibrord Rutten is hierbij betrokken als lid van de redactieadviesraad. Hij verzorgde de inleiding en twee lemma's (over Friedrich Honigmann en Emile van Oppen) voor het Limburgse deel van het

Biografisch Woordenboek van Nederlandse Ondernemers (1850-1950). Noord-Brabant, Limburg en Zeeland (Zutphen 2009) 256-260, 296-301 en 329-334. Verder hield hij een referaat over 'Das Abseits des niederländischen Adels im industriellen Unternehmertum in Limburg' (samen met mr. Jacques van Rensch, RHCL) voor een congres in Engelskirchen over 'Adel als Unternehmer im europäische Vergleich' (1-2 oktober).

Vrijheid Eijsden

Om zijn proefschrift met als werktitel: 'Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten gedurende de late middeleeuwen en begin van de nieuwe tijd', te kunnen voltooien was archivaris Hans van Hall tot 1-1-2010 drie dagen per week vrijgesteld van archiefwerkzaamheden. Promotor is prof. Louis Berkvens, hoogleraar in de rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria aan de Universiteit Maastricht. Inmiddels zijn vijf hoofdstukken gereed. Van de twee resterende hoofdstukken is een ruwe opzet gemaakt. Voltooiing is in de loop van 2010 voorzien.

Uitgaven

Door het SHCL en de Stichting Maaslandse Monografieën zijn drie boeken uitgegeven. Ter gelegenheid van het zestigjarig jubileum van het SHCL verscheen de bundel *Dit is Limburg! Opstellen over de Limburgse identiteit (her)uitgegeven ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*, onder redactie van Ad Knotter (i.s.m. Waanders Uitgevers te Zwolle). Het eerste exemplaar van het boek werd tijdens de jubileumbijeenkomst op 26 september aangeboden aan Marita Mathijssen, hoogleraar te Amsterdam en afkomstig uit Belfeld. In het najaar verscheen de 54e jaargang van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*, met een omvang van 224 bladzijden. Als premieboek van de Stichting Maaslandse Monografieën (deel 72 in de reeks) verscheen de Maastrichtse dissertatie van dr. Lou Spronck, *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Percessie van Scherpenheuvel'*. Het eerste exemplaar van het boek werd gepresenteerd op 14 oktober aan de Belgische publicist Geert Van Istendael. Hij zette de bijeenkomst luister bij met een voordracht net zo sprankelend als de 'Percessie van Scherpenheuvel' zelf. De eindredactie en de editing van deze uitgaven werden verzorgd door de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL. SHCL-medewerker Paul Arnold verzorgde de beeldredactie.

Educatie en publieksdiensten

Educatie

Jac van den Boogard was tot 1 oktober 2009 gedetacheerd bij de gemeente Maastricht ten behoeve van de Culturele Biografie van Maastricht. Directeur Ad Knotter was lid van de stuurgroep van de Culturele Biografie Limburg. Hij was tevens als adviseur betrokken bij de herinrichting van het Limburgs Museum te Venlo.

De *Canon van Limburg*, een project onder auspiciën van LGOG, is in december verschenen onder redactie van dr. Jos Venner. Dr. Willibrord Rutten leverde een bijdrage aan de Canon met vensters over Willem Vliegen, Henri Poels en de demografische ontwikkeling.

De serie 'Kleine geschiedenis van Limburg in 25 dagen' onder redactie van drs. Frank Hovens e.a. is intussen gevorderd tot en met deel 22. Van de hand van Jac van den Boogard e.a. verscheen deel 14, Serge Langeweg en Willibrord Rutten schreven deel 15 en Paul Arnold tekende voor deel 19.

Dr. Willibrord Rutten en M.I.M.A. Wijnen zijn betrokken bij de reeks 'Archiefsprokkels' die tweewekelijks in *De Maaspost* verschijnen onder auspiciën van het Regionaal Historisch Centrum. Zij leverden gezamenlijk zes bijdragen. Eerstgenoemde verleende op verzoek van de directeur van het RHCL medewerking aan de selectie van eerder verschenen archiefsprokkels, die in aanmerking komen voor herpublicatie in het *Groot Verhalenboek van Maastricht* dat volgend jaar gaat verschijnen bij de Walburg Pers onder redactie van dr. Rolf Hackeng.

Medewerkers van het SHCL verzorgden rondleidingen en lezingen over diverse onderwerpen en zijn betrokken bij de begeleiding van het onderzoek voor dissertaties, scripties en stages, onder meer in het kader van de minor 'Omgaan met erfgoed' (een samenwerkingsproject van Fontys Lerarenopleiding Geschiedenis, de FdCMW van de UM en verschillende erfgoedinstellingen in Limburg). De hoogleraar verzorgde een tutorial in het kader van het *honours*-programma van de FdCMW over: *Do we need a canon? History, heritage, and the closing of the national mind. De Teacher Academy*, de bijscholingscursus van UM/FdCMW voor geschiedenisdocenten werd op 3 maart besloten met een rondleiding door het gebouw van het RHCL. In de lounge van het RHCL werd onder verantwoordelijkheid van het hoofd van de afdeling onderzoek een kleine expositie georganiseerd naar aanleiding van 60 jaar SHCL, waaraan door alle afdelingen van het SHCL medewerking werd verleend.

Externe dienstverlening

Website www.shclimburg.nl

De website van het SHCL is een belangrijk instrument voor informatievoorziening en externe dienstverlening. Het aantal bezoeken ontwikkelde zich als volgt:

Aantal bezoeken aan www.shclimburg.nl	2005	2006	2007	2008	2009
Bezoeken	32.551	46.357	32.654	34.147	31.023
Waarvan eenmalig	17.444 (54%)	20.658 (45%)	15.028 (46%)	14.484 (42%)	12.641 (41%)
Herhaalde bezoeken	15.107	25.699	17.626	19.663	18.382

Om de digitale dienstverlening verder te ontwikkelen werd het bedrijf E-Ling te Heerlen ingeschakeld voor het ontwerpen van een nieuwe website met een door het SHCL zelf te onderhouden content managementsysteem. De proefversie kwam aan het eind van het jaar gereed en zal in de eerste maanden van 2010 worden getest en verbeterd, en spoedig daarna *on line* gaan.

Studiezaal

Door de inhuizing naar het RHCL is het niet meer mogelijk de inzage van SHCL-materiaal afzonderlijk te kwantificeren. Het aantal bezoekers aan de studiezaal van het HCL (SHCL en RHCL) bedroeg in het tweede halfjaar van 2008 3674 (dat is 25,5 per dag). In 2009 was dat 7.203 (dat is 26,1 per dag). Via de leeszaal, per email, of telefonisch werd door SHCL-medewerkers informatie en materiaal verschaft over tal van historische thema's ten behoeve van scripties, publicaties en tentoonstellingen.

Beheer en ontsluiting van de collecties

Archieven

Algemeen

Einde 2009 omvatte het bestand archieven en documentatie 4390 meter. Daarvan is 2530 meter geborgen in de depots van het Historisch Centrum Limburg; 1860 meter aan nog te bewerken en/of weinig geraadpleegde archieven bleven in het hulpdepot de Andrieskapel. Er werd een aantal kleinere bestanden verworven. Herpak en herordening van bestaande archieven deed de omvang van het bestaande bestand ook enigszins toenemen. Per saldo trad een geringe groei van het bestand op met 30 meter (ca 0,7 procent) ten opzichte van vorig jaar.

Belangrijke mijlpaal was de opname van het grootste deel van de bestaande inventarissen en magazijnlijsten in het digitale standaardsysteem MaisFlexis, dat gezamenlijk met het RHCL wordt onderhouden. Daarmee zijn de archieven van RHCL en SHCL geïntegreerd toegankelijk voor het publiek. Tegen het einde van 2009 werden ook de activiteiten rondom het depotbeheer gecombineerd met die van het RHCL waardoor alle aspecten van het depotbeheer beter kunnen worden gestructureerd. Vermeldenswaard is de voltooiing van de inventaris van het laatste nog niet ontsloten grote vakbondsarchief in Limburg, dat van Vakbond de Unie en voorgangers. Met geringe middelen werd verder een acceptabele berging voor de fotocollectie gerealiseerd.

Herman Wijenberg slaagde cum laude voor de opleiding archiefassistent aan de Archiefschool, na voltooiing van het maximaal mogelijk aantal te volgen modules. De volgende personen waren gedurende het verslagjaar geheel of gedeeltelijk bij de werkzaamheden van de afdeling betrokken: Marina Ackermans, Cees de Beyer, Harm Duursma, Hans van Hall, Mietie Hanssen, Henk Hondius, Marga Janssen, Caroline Langen, Loek de Moor, Andrea Peeters, Suzanne Souren, Herman Wijenberg en Max Wijnen.

Acquisitie, selecteren en vernietigen

Er werden 7 archieven en documentaire verzamelingen en daarnaast nog een aantal aanvullingen verworven met een omvang van bijna 18 meter. Voor een specificatie zie bijlage 8. Zoals gebruikelijk werden geacquireerde archieven zo veel mogelijk voorafgaand aan opname in het depot geschoond.

Verpakken en materieel verzorgen

Vooruitlopend op definitieve materiële verzorging werden de in het verslagjaar verworven bestanden voorlopig ingepakt. Van eerder toegankelijk gemaakte archieven, het advocatenkantoor Van Oppen-Duynstee en de Vroedvrouwenschool, werd ca 50 m' definitief materieel verzorgd.

Toegankelijk maken

Nog juist vóór de jaarwisseling werd de conversie van het archievenoverzicht van de bestaande Access database naar de digitale MaisFlexis omgeving voltooid. Mais-Flexis behelst software waarmee archieven toegankelijk worden gemaakt, worden beheerd en ter beschikking gesteld. Het grote voordeel voor de onderzoeker is dat in alle archieven tegelijkertijd kan worden gezocht, zelfs bij alle aangesloten archiefdiensten in één keer. Het systeem biedt grote mogelijkheden om ook aan het archiefoverzicht en inventarissen gerelateerde bestanden op te nemen en toegankelijk te maken, waaronder *full text* gedigitaliseerde archiefstukken en korte introducties op de archieven.

Zulke korte introducties zijn een manier om de toegankelijkheid van de archieven en documentaire collecties te vergroten. Een introductie schetst in kort bestek een beeld van de archiefvormer en het overgedragen archief en is bedoeld als eerste handreiking aan de onderzoeker. Op deze wijze wordt het mogelijk snel een indruk te krijgen voordat men in de inventarissen en de archieven zelf duikt. Dit in 2008 gestarte project werd in 2009 voortgezet door stagiaires en werkstudenten. Tot nu toe zijn er 95 introducties gereed. Zij zullen *on line* worden geplaatst en als het totale project is afgerond ook in gedrukte vorm worden gepubliceerd als een beknopte gids voor de archieven en documentatie van het SHCL.

In het verslagjaar kwam de inventaris van het archief van de raad van bestuur van het Maaslandziekenhuis te Sittard en voorgangers, waaronder RK Ziekenhuis de Goddelijke Voorzienigheid te Sittard en het St.-Barbaraziekenhuis te Geleen (EAN 1226), nagenoeg gereed. De rechtsoptvolger van de archiefvormende instelling, Orbis Medisch Centrum Sittard, levert een financiële bijdrage om de bewerking van het archief mogelijk te maken.

In het verslagjaar kwam ook voor het grootste deel gereed de toegang op het archief met de werknaam "Sphinx II". Het betreft hier een betrekkelijk klein maar belangrijk archiefgedeelte dat eind 2006, zwaar vervuild en beschadigd, tezamen met bibliotheekmateriaal, bij de ontruiming van de gebouwen van de Sphinx in de binnenstad te voorschijn kwam. Dat gebeurde juist nadat de eerder gemaakte omvangrijke inventaris van het Sphinxarchief in druk was verschenen.

De inventarisatie van het archief van de in 1972 opgerichte Unie van Beambten, Leidinggevend en Hoger Personeel (Unie BLHP) regio Limburg, voorheen Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten en Katholieke Vereniging van Mijnbeambten opgericht in 1944 (EAN 827), werd afgesloten.

Verder werden losse aanwinsten verwerkt. Van een aantal archiefjes zijn de toegangen gecontroleerd en de beschrijvingen zo nodig aangevuld. De database van het ledenbestand van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond werd voltooid en ter beschikking gesteld.

Het omvangrijke door Metamorfoze gesubsidieerde Sphinx-project kon na 7 jaar worden afgesloten. In 2009 werden de zogenaamde contractenboeken, alsmede de Sphinx-tekeningencollectie bij gespecialiseerde bedrijven geconserveerd, verfilmd en gedigitaliseerd.

Het in 2008 gestarte Metamorfoze-traject voor de conservering, micro-verfilming en digitalisering van de kernbestanden uit de archieven van de mijnwerkersvakbonden en hun tegenhanger de Werkgeversvereniging GSL werd voortgezet.

Daarin konden nu ook bestanden worden opgenomen uit het archief van de Unie van Beambten, Leidinggevend en Hoger Personeel (UBLHP) regio Limburg en voorgangers.

Voltooide magazijnlijsten en inventarissen

- Archief van de Katholieke Vereniging van Mijnbeambten en vanaf 1969 Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten te Heerlen 1944-1972;
- Archief van de Unie, Beambten, Leidinggevend en Hoger Personeel, vanaf 1 oktober 1983 De Unie Vakbond voor Administratief, Technisch en Commercieel Personeel te Heerlen 1972-1993;
- Archief van de RK vereeniging van administratieve mijnbeambten Sint Callistus te Heerlen 1930-1944;
- Archief van de bond van RK Mijntechnici Sint Clements te Heerlen 1925 - 1944;
- Archief van de Stichting Katholieke Federatie van Werknemersorganisaties in Limburg 1945-1971;
- Archief van het Samenwerkingsorgaan NKV bonden Limburg, later Provinciaal Centrum 1960-1973;
- Archief van de Katholieke Federatie van Beambtenbonden in Industriële en Aanverwante bedrijven (KFBI) 1969-1972;

alle onder EAN 827, geïnventariseerd door H. Duursma. Omvang 34 m'. Niveau 5

Bibliotheek

Algemeen

De bibliotheek van het SHCL is aangesloten bij het IHOL-netwerk (Infostructuur Hoger Onderwijs Limburg) en neemt als zodanig met een zelfstandige catalogus deel aan het landelijke OCLC-PICA samenwerkingsverband. In 2009 is de uitleen van boeken volledig geautomatiseerd in het LBS4-systeem. IHOL-kaarthouders en donateurs van het SHCL kunnen met behulp van dit systeem boeken reserveren en lenen. In het kader van IHOL wordt thans onderzoek gedaan naar de mogelijkheid om de gemeenschappelijke catalogus van de IHOL-deelnemers te moderniseren.

Het in opdracht van de Provincie Limburg door Logica GMC uitgevoerde met een onderzoek- en adviestraject inzake de in Limburg aanwezige historische bibliotheekcollecties, resulteerde in 2009 nog niet in een eindadvies. Het heeft wel geleid tot meer informele samenwerking tussen de bibliotheken van SHCL/RHCL en Centre Céramique. Onderzocht werd of kon worden samengewerkt in de vorming van een Digitale Bibliografie Limburgse Geschiedenis (DBLG). Vooralnog houdt het SHCL het voortouw in dit project.

In 2009 werden 1.955 titels nieuwe en gemuteerde titels van monografieën en tijdschriften in de GGC in gevoerd (in 2008: 3.777; in 2007: 1.133).

Projecten

Afronding van het project mijnwerkerstijdschriften

De mijnwerkerstijdschriften zijn nu gefotografeerd, gecontroleerd en gedigitaliseerd. De volgende stap is het online brengen van het bestand in overleg met E-link en Microformat.

Opbouw van een vernieuwde regionale catalogus voor Limburg

Omdat de bestaande Regionale Catalogus Limburg (RCL) van de IHOL-bibliotheken niet voldoet aan de behoefte van gebruikers aan een toegang tot het totale literatuuraanbod van deze bibliotheken, is een onderzoek gestart naar de mogelijkheden om een gemeenschappelijk systeem (*federated search*) te implementeren, dat een integrale zoekgang mogelijk maakt. Een IHOL-werkgroep waaraan ook het SHCL deelneemt, zal in 2010 een advies aan het bestuur presenteren.

Integratie van de bibliotheken van het RHCL en SHCL

Door de inhuizing van het SHCL is het mogelijk geworden het beheer en de ontsluiting van de bibliotheekcollectie van SHCL (ca. 3000 meter) en die van RHCL (ca. 1000 meter) te integreren. Ook de aanschaf en het beheer van tijdschriftabonnementen van beide organisaties zijn op elkaar afgestemd, evenals de aanschaf van nieuwe publicaties. Vanaf augustus 2008 wordt voor de beschrijving van titels van beide bibliotheken gebruik gemaakt van de GCC van het SHCL. Er zijn nu circa 715 RHCL titels in de GGC beschreven. In 2009 is een begin gemaakt met het beschrijven en ontdubbelen van het bibliotheekmateriaal van het voormalige Gemeentearchief Maastricht.

Opbouw van een Digitale Bibliografie Limburgse Geschiedenis

Een gemeenschappelijke subsidieaanvraag bij de Provincie Limburg van Centre Céramique en SHCL kon niet worden gehonoreerd. Daarbij was ook het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING) in Den Haag betrokken. Het SHCL heeft besloten in samenwerking met het ING te gaan werken aan een variant die op de SHCL-website beschikbaar zal worden gesteld.

Bibliotheekcollectie Industrion

De in 2007 overgenomen bibliotheekcollectie van het Industrion te Kerkrade is thans in zijn geheel in de SHCL-catalogus ontsloten.

Overige collecties

Vakbondsvaandels en -vlaggen

In 2009 is er één vlag aan de collectie toegevoegd. Het betreft een vlag van de Algemene Nederlandse Bedrijfsbond Mijnindustrie (29-5-1924) afd. Geleen. De collectie bevat nu 158 stuks waarvan er nog 67 bij het SHCL zijn opgeborgen. Zij wordt beheerd door textielrestaurator Doortje Lucassen, momenteel werkzaam bij Stichting Restauratie Atelier Limburg (SRAL). Sinds 2005 berusten 90 geconserveerde vlaggen en vaandels bij het Limburgs Museum te Venlo.

Fotocollectie

In eigen beheer werd een verbeterde berging van de fotocollectie gerealiseerd. Bij de beschrijving werd geen voortgang geboekt. De aanschaf van de verbeterde versie van het programma Atlantis waarmee tezamen met het RHCL op basis van een gemeenschappelijke standaard invoer en beschikbaarstelling in gedigitaliseerde vorm van de fotocollectie mogelijk is, zal om financiële redenen eerst in 2010 mogelijk zijn.

Bijlage 1

Samenstelling van het bestuur per 31-12-2009

Drs. G.C.J. van der Velde (* 1941) (Maastricht), voorzitter (1992)

Voorzitter Adviescommissie Seniorenbeleid Maastricht.

Nevenfunctie: vice-voorzitter van de Stichting Leo XIII te Maastricht.

Mw. Mr. C. de Koster (*1954) (Maastricht), secretaris (2005)

Hoofd afdeling Onderwijs, Cultuur, Welzijn en Sport, gemeente Sittard-Geleen

Nevenfuncties: Secretaris stichting Cellebroederskapel; Secretaris stichting behoud orgel Binvginat;

Bestuurslid stichting Tafelstraat 13 (studentenecclesia); Bestuurslid stichting Maaslandse Monografieën.

Dr. E.H.M. Dormans (* 1955) (Valkenburg), penningmeester (2008)

Directeur financiën en control DSM Nederland bv, Sittard-Geleen

Mw. B.J.F.M. Berden-van Lier MMO (* 1947) (Roermond), lid (2009)

Nevenfunctie: lid Raad van Toezicht Stichting Swalm en Roer (onderwijsorganisatie)

Dr. N.J.P.M. Bos (*1957) (Brunssum), lid (1999)

Executive director Maastricht University, secretaris transnationale universiteit Limburg

Nevenfuncties: Voorzitter Raad van Toezicht onderwijsstichting MOVARE; Bestuurslid GSB III-regiegroep;

Bestuurslid Stichting Promotie Internationaal Onderwijs Maastricht; Bestuurslid Maastrichts Congresbureau;

Representant bestuur VVV Maastricht; Bestuurslid stichting Maaslandse Monografieën; statutair directeur

Maastricht Education and Research Centre Private Limited (Bangalore).

Samenstelling van de raad van advies per 31-12-2009

Ere-lid: Dr. G.C.P. Linssen (Roermond), 1973
Ere-lid en voorzitter: Mr H.J.J.M. van der Bruggen (Roermond), 1987
Drs. A. Barske (St. Odiliënberg), 2004
Prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (Maastricht), 1999
Drs. F.H. van Buren (Geleen), 2000
Prof. dr. T.L.M. Engelen (Cuyk), 2008
John Gilbert MA (Bunde), 2008
Mw. drs. C.F.H. Grootjen (Papenhoven), 2008
Drs. R.L.T. van Loo (Eys), 2006
F.F. Pfeiffer (Munstergeleen), 2001
Drs. C.J.J.S. Majoor (Meerssen), 2008
Prof. dr. P.M.J.E. Tummers (Maastricht), 2000
Prof. dr. L.H.M. Wessels (Heerlen), 2006

De leden van bestuur en raad van advies ontvangen geen vergoeding.

Bijlage 2

Organisatieschema en samenstelling van het personeel

Adres: Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht
tel. 043-3284191
fax 043-325788
e-mail: info-shcl@maastrichtuniversity.nl
website: www.shclimburg.nl

Personeelssamenstelling per 31-12-2009

Directie: prof. dr. A. Knotter (8/10 directeur), dr. W.J.M.J. Rutten (2/10 adjunct-directeur);

Algemene dienst (interne organisatie: secretariaat, receptie, boekhouding, personeelsadministratie, gebouw-beheer; uitgeverij: persklaar maken van manuscripten, boekenverkoop; voorlichting en publiciteit; beheer website): drs. P.A.A.B. Arnold (8/10 hoofd), mevrouw I.J.L. Frints (4/10), mevrouw M. Hanssen (6/10), mevrouw E.M. Muyres-Schilder (6/10);

Afdeling onderzoek en publicaties (organisatie van symposia en inrichting van tentoonstellingen; verrichten van onderzoek; voorbereiding van publicaties): dr. W.J.M.J. Rutten (8/10 hoofd), prof. dr. A. Knotter (2/10 bijz. hoogl.), drs. J.J.F. van den Boogard (8/10 tot 1-9-2009 gedetacheerd bij Gemeente Maastricht), drs. J.E.A. van Hees (10/10), dr. E. Steegen (3/10).

Afdeling archief (acquisitie, beheer en ontsluiting van particuliere archieven; studiezaaldiensten): drs. J. van Hall (hoofd 7/10), mevrouw A.M.L.G. Janssen (5/10), H.D. Hondius (4/10), M.L.P.M. de Moor (5/10), mevrouw A.M.Th. Peeters (6/10), S.M.P.J. Souren (6/10), H. Wijenberg (10/10), M.I.M.A. Wijnen (10/10);

Afdeling bibliotheek (acquisitie, beheer en ontsluiting van gedrukt documentatiemateriaal; studiezaaldiensten): drs. J. van de Walle (10/10), mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts (5/10), H.M. Janssen (10/10), mevrouw drs. J.M.R.H. Konings (5/10), L.C.C.M. Royakkers (10/10), mevrouw M.H.H.E.Volkers-Geuskens (5/10).

Vrijwilligers: C. de Beyer, mw. A. de Bruin, Th. Dibbets, H. Duursma, mw. C. van Lith, mw. V. Koopmans
Stagiaires en werkstudenten: Marina Ackermans, Caroline Langen

Bijlage 3

Lidmaatschappen

Drs. J.J.F. van den Boogard

- regisseur van de Culturele Biografie Maastricht (tot 1-9-2009)

Prof. dr. A. Knotter

- voorzitter van de redactie van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg
- secretaris van het bestuur van de Stichting Maaslandse Monografieën
- lid van de adviescommissie Metamorfoze van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut
- lid van de wetenschappelijke adviesraad van het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing
- lid van de Raad van Advies van het Nederlands Economisch Historisch Archief (NEHA)
- lid van het bestuur van de Stichting IHOL

Dr. Willibrord Rutten

- secretaris van de redactie van de reeks Maaslandse Monografieën
- lid van de Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg
- lid van de wetenschappelijke adviesraad van het IHOES te Seraing
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut
- lid redactieadviesraad Biografisch Woordenboek Nederlandse Ondernemers 1850-1950

Drs. Johan van de Walle

- lid van de Werkgroep Speciale Wetenschappelijke Bibliotheken van de Nederlandse Vereniging van Bibliothecarissen
- lid van de Raad van Bibliothecarissen van het samenwerkingsverband IHOL

Bijlage 4

Publicaties

Van SHCL-medewerkers

Arnold, Paul, *De kleine geschiedenis van Limburg in 25 dagen. Dag 10: 1 juni 1931, geen hoop meer voor brouwerij De Hoop in Horst* (Zwolle 2009) 96 pp.

Arnold, Paul, 'Auguste Clavareau: Luxemburger, orangist en wereldverbeteraar', *Luxemburg-Limburg, verwantschap zonder grenzen* (Maastricht 2009) 144-158.

Hall, Hans van, Recensie van: Erik van der Doe e.a. (red.), 'Dertig in een dozijn, Een selectie uit twaalf jaar Metamorfoze Nieuws 1997-2008', in: *Archievenblad* 113 (2009) nr. 6, 39.

Knotter, Ad [voorzitter redactie] en Willibrord Rutten (eds.), *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LXIV* (Maastricht: SHCL 2009) 224 pp.

Rutten, Willibrord, 'Ten geleide', in: *ibidem*, 3-7.

Rutten, Willibrord, 'Bevolkingsdaling in Wallonië. De demografische voorsprong van de Walen', in: *ibidem*, 37-57.

Knotter, Ad [met Ulrike Krüner], 'Limburgse brikkenbakkers (fotokatern)', in: *ibidem*, 165-180.

Knotter, Ad, boekbespreking van: P. Brusse, De dynamische regio. Economie, overheid, ondernemerschap in West-Brabant vanaf 1850 (Utrecht 2008) in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 124 (2009) 485-486.

Knotter, Ad (red.), *Dit is Limburg! Opstellen over de Limburgse identiteit (her)uitgegeven ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* (Maastricht/Zwolle: SHCL/Waanders Uitgevers 2009) 287.

Knotter, Ad, 'Inleiding', in: *ibidem*, 9-20.

Knotter, Ad, 'Limburg bestaat niet. Paradoxen van een sterke identiteit', in: *ibidem*, 263-277 (oorspr. in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden/The Low Countries Historical Review* 123 (2008) 354-367).

Knotter, Ad, 'De langzaam-aan-actie van de NKMB in 1957 tussen nationale integratie, grensligging en katholiek regionalisme', in: *Het Land van Herle. Historisch tijdschrift voor oostelijk Zuid-Limburg* 59 (2009) themanummer 'De geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers', 159-168.

Rutten, Willibrord, 'Alsof de taalgrens niet bestond. Limburgse kompels in de Luikse kolonmijnen na de Tweede Wereldoorlog', in: *ibidem*, 114-124.

Rutten, Willibrord [met Jan Peet], *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw, 1893-1974* (Zwolle 2009) 493 pp.

Rutten, Willibrord [met Serge Langeweg], *Kleine geschiedenis van Limburg in 25 dagen*, Vol. 15 (Zwolle 2009) 96 pp.

Rutten, Willibrord, "'Burgers noodzaken tot hun geluk". Vaccinatiecampagnes in de 19de eeuw', *Geschiedenis Magazine* 44/7 (2009) 45-49.

Rutten, Willibrord, 'De ontwikkeling van een industrieel grensgebied', in: J. Visser, M. Dicke, A. der Zouwe eds., *Nederlandse Ondernemers (1850-1950). Noord-Brabant, Limburg en Zeeland* (Zutphen 2009) 256-260.

Rutten, Willibrord, 'Friedrich Honigmann (1841-1913)', in: *ibidem*, 296-301.

Rutten, Willibrord, 'Emile van Oppen (1886-1965)', in: *ibidem*, 329-334.

Rutten, Willibrord, 'Willem Vliegen. Apostel van het socialisme', in: J. Venner, ed., *Canon van Limburg. Een historisch overzicht* (Maastricht 2009) 163-165.

Rutten, Willibrord, 'Henri Poels, priester', in: *ibidem* 197-199.

Rutten, Willibrord, 'Bevolkingsontwikkeling. Van het ene uiterste in het andere', in: *ibidem* 227-229.

Rutten, Willibrord, "'Alle arbeiders moeten kapitalisten worden". De buizenfabriek Staalwerken De Maas', in: *De Maaspost* (6 mei 2009) 9.

Rutten, Willibrord, 'Werken over de taalgrens. Interview met Sjeng Frijns (maart 2004)', in: *De Maaspost* 25 november 2009; 2 december 2009; 9 december 2009.

Wijnen, Max, 'De roof van de Mosasaurus', in: *De Maaspost* juli 2009.

Wijnen, Max, 'De doorgang door de Mussenberg', in: *De Maaspost* sept. 2009.

Van promovendi

Vugt, Thijs van, 'Leren, rondlopen of werken? De fabrieken van Regout en het Boschstraatkwartier-Oost in Maastricht tussen 1829 en 1904 en kinderarbeid rond 1880', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 63 (2009) 81-108.

Heemels, Maurice, 'Een "microkosmos van de Roermondse maatschappij"? Een sociaal-historisch onderzoek naar de begravenen op de begraafplaats "Nabij Kapel in 't Zand" in de periode 1870-1940', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LXIV (2009) 101-132.

Langeweg, Serge, 'Mijnen, mijnwerkers en migranten. Buitenlandse arbeiders in de Nederlandse steenkolenmijnen', in: *Het Land van Herle. Historisch tijdschrift voor oostelijk Zuid-Limburg* 59 (2009) themanummer 'De geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers', 97-111.

Bijlage 5**Lezingen**

Hall, Hans van, 'Inleiding Casus middeleeuwse stedelijke geschiedenis', voordracht op vergadering Raad van Advies SHCL, Maastricht 11 mei 2009.

Knotter, Ad, 'Grenzen in de jaren 1950', voordracht bij de presentatie van Jac van den Boogard, Armin Heinen, e.a. *Grenzkontrolle/Grenscontrole. Aachen, Eupen, Maastricht/Oral histories*, Aken 17 januari 2009.

Knotter, Ad, 'Geschiedenis en herinnering volgens Paul Ricoeur', presentatie voor de werkgroep 'Historische Cultuur' van de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de UM, Maastricht 11 februari 2009.

Knotter, Ad, 'Armoede in generaties?', lezing over Suzanna Jansen, *Het pauperparadijs*, voor de IJzeren Kring, Maastricht 20 februari 2009.

Knotter, Ad, 'Concluding remarks', conferentie 'The experience of war in a border region', Aken 12-13 maart 2009.

Knotter, Ad, 'Kanttekeningen' bij voordracht Jan de Meester 'Immigration policy and the admission of immigrant artisans in sixteenth-century Antwerp. Allocation of positions and 'integration' through negotiation', promovendiconferentie N.W. Posthumus Instituut, Utrecht 24 april 2009.

Knotter, Ad, 'Limburg bestaat niet. Paradoxen van een sterke identiteit', lezing voor de zomerschool van de Open Universiteit, Maastricht 13 mei 2009.

Knotter, Ad, 'Waar is de geschiedenis? Ruimtelijke perspectiefwisselingen', presentatie voor workshop N.W. Posthumus programma *People, Spaces, and Places*, Wageningen 12 juni 2009.

Knotter, Ad, 'Labour migrants and cross border commuters in the mining districts of the Belgian-Dutch-German borderland in the 20th century', lezing voor conferentie 'Montanregion als Sozialregion', Steinhaus (Zuid-Tirol) 17 september 2009.

Knotter, Ad, 'Waar is de geschiedenis? Een boottocht met Michiel Gerding', lezing op symposium 'De toekomst van de streekgeschiedenis', Meppel 22 oktober 2009.

Knotter, Ad, 'Economic aspects of spatial development', presentatie voor werkgroep CHARME, 'global mining history', Swansea 13 november 2009.

Knotter, Ad, 'Mediation, allocation, control: Trade unions and the changing faces of labour intermediation in Western Europe (19th/early 20th centuries)', lezing voor conferentie 'The history of labour intermediation', Wenen 27 november 2009.

Rutten, Willibrord, 'De gelukkigste miskoop aller tijden. De Oranje-Nassau Mijnen in de jaren 1908-1920', lezing Vrienden Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht 28 maart 2009.

Rutten, Willibrord, 'Historische achtergronden van mijnwerkerspensioenfondsen', referaat voor DSM-Pensioenfonds, Maastricht 31 maart 2009.

Rutten, Willibrord, 'De Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw', lezing LGOG Kring Valkenburg, Klimmen 14 april 2009.

Rutten, Willibrord, 'Les Bataves sont là! Nederlanders in de Waalse kolenmijnen na de Tweede Wereldoorlog', lezing voor het symposium Geschiedenis van de mijnen, Open Universiteit Heerlen, 15 mei 2009.

Rutten, Willibrord, 'Das Abseits des niederländischen Adels im industriellen Unternehmertum in Limburg', referaat voor congres 'Adel als Unternehmer im europäischen Vergleich', Engelskirchen 1-2 oktober 2009 (met Mr. Jacques van Rensch, RHCL).

Rutten, Willibrord, 'Burgers noodzaken tot hun geluk. Het succes achter de pokkenvaccinatie in de 19de eeuw', referaat voor het RIVM te Bilthoven 19 november 2009, in het kader van 'Het leeft onder de bevolking. Maatschappelijke kanten van de infectieziektebestrijding vroeger en nu'.

Bijlage 6

Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën

De financiële situatie van de Stichting Maaslandse Monografieën bleef ook in 2009 bevredigend. Het bestuur van de Stichting werd per 31 december 2009 gevormd door mr. W.F.E.R.M. van Oppen (1998), voorzitter, prof. dr. A. Knotter (1998), secretaris, prof. dr. P.M.J.E. Tummers (2009), vice-voorzitter, dr. N.J.P.M. Bos (2001), mr. C. de Koster (2005) en dr. J.G.C. Venner (1997), drs. H.J.L.M. Boersma MBA (2007), penningmeester. In verband met zijn benoeming tot lid van de redactie werd prof. Louis Berkvens, lid namens LGOG sinds 1994, opgevolgd door prof. Paul Tummers. Het bestuur vergaderde in 2009 op 7 april en 18 december. Onderwerp van bespreking waren de uitgave van aangeboden manuscripten en de voorgenomen uitgave van een nieuwe wetenschappelijke geschiedenis van Limburg ter gelegenheid van 150 jaar LGOG in 2013.

De Raad van Advies bestond uit prof. dr. Cl. Bruneel (Louvain-la-Neuve), prof. dr. A. Heinen (Aken), prof. dr. P.M.M. Klep (Nijmegen), prof. dr. A. Labrie, prof. dr. J.M.W.G. Lucassen (Amsterdam), prof. dr. G.W.J. Rooijackers (Amsterdam), prof. dr. H. Soly (Brussel) en prof. dr. R. van Uytven (Antwerpen) en de gouverneurs van beide Limburgen.

De redactie bestond uit prof. Peter Nissen (2001), voorzitter, zijn opvolger werd benoemd. De redactie bestond verder uit: dr. W.J.M.J. Rutten (1997), secretaris, prof. dr. E. Aerts (2004), prof. Louis Berkvens (2009), mevrouw dr. J.C. Dekker (1997), dr. J.J. de Jong (1997), dr. M. Van der Eycken (1985). De redactie vergaderde op 7 april.

In 2009 verscheen als premieboek (deel 72) de dissertatie van dr. Lou Spronck Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Percessie van Scherpenheuvel'. De auteur promoveerde op 9 oktober op deze studie aan de Universiteit Maastricht. Op 14 oktober werd de uitgave gepresenteerd op een bijeenkomst in het Historisch Centrum Limburg, waar het eerste exemplaar werd aangeboden aan de Belgische publicist Geert Van Istendael.

De Stichting Maaslandse Monografieën kreeg weer uitgebreide assistentie van de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL bij het drukklaar maken en overige begeleiding van de uitgaven, de promotie van de reeks, verzending en verpakking van de boeken, beheer van de voorraad, het werven van nieuwe abonnees/donateurs, het voorbereiden en notuleren van vergaderingen van bestuur en redactie, het aanvragen van projectsubsidies enzovoorts.

Bijlage 7**Schenkers bibliotheekmateriaal 2009**

M = monografie

P = periodiek

Personen

P. Bastings	Lanaken	P
R.F. Dresens	Maastricht	P
E. Fleré	Sittard-Geleen	M + P
B. Gales	Groningen	M
J.C.G.M. Jansen	Maastricht	M + P
A. Knotter	Maastricht	M
Mevrouw Pöttgens	Sittard-Geleen	M + P
W. Rutten	Maastricht	M
J.-Ch. Scharmann	Maastricht	M
J. Schoemakers	Melick	M
J. Woldendorp	Amsterdam	M
H.R. Wolf	Nijmegen	M

Instellingen

FNV-Bondgenoten	Weert	M
IISG	Amsterdam	P
Limburgs Museum	Venlo	M
Stichting Heemkunde van Wilre tot Wolder	Maastricht	M
Stichting Historie der Techniek	Eindhoven	M + P
Stichting Maaslandse Monografieën	Maastricht	M
Vereniging Maastrichts Aardewerk	Eindhoven	M

Bijlage 8**Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie****Verworven archieven en documentatie**

DOC: 0105.

Naam: SDAP, afdeling Maastricht, kaartenbak van het ledenregister.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1918-1920.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0106.

Naam: Dagboeken van T. Vervuren tijdens zijn opleiding aan de OVS ONI te Heerlen.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1955-1956.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0107.

Naam: Edmond Bellefroid.

Omvang: 0,37 m'.

Bereik: 1893-1971.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

EAN: 1230.

Naam: Hustinx, advocaat te Maastricht.

Omvang: 3,75 m'.

Bereik: 1962-1980.

Rubriek: 03.02 Beroepsbeoefenaars betreffende rechtspraak en justitie.

EAN: 1231.

Naam: S.J.J. Oomen in zijn hoedanigheid van betrokkenheid bij Stichting Brabantse Omroep (SBO), Stichting Regionale Omroep Brabant (SROB), Regionale Omroep Zuid (ROZ), Stichting Regionale Omroep Limburg (SROL) en Stichting Interlokale Televisie Limburg (ITL).

Omvang: 5,25 m'.

Bereik: 1962-2000.

Rubriek: 18.02 Familie, personen.

EAN: 1232.

Naam: Regout-Glansgoud, later Chemische Fabriek Emile Regout, later Regout Matthey.

Omvang: 5,25 m'.

Bereik: 1896-1960.

Rubriek: 16.02 Nijverheid, industrie.

EAN: 1233.

Naam: Handbalvereniging Blauw Wit te Beek.

Omvang: 0,5 m'.

Bereik: 1990-1997.

Rubriek: 15.06 Sport.

Verworven aanvullingen op archieven en documentatie

DOC: 0044.

Naam: Vaandels van standsorganisaties, werkliedenverenigingen en vakbonden.

Omvang: 1 stuk.

Bereik: n.v.t.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0045.

Naam: Foto's, foto en gedenkboeken; album aangeboden aan ir D.P. Ross van Lennep te Oirsbeek ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de Staatsmijnen.

Omvang: 0,10 m'.

Bereik: 1914-1939.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0103.

Naam: Collectie Gerard Peters, affiches van "Linkse" partijen en culturele manifestaties en luchtfoto's van de bouw van de Noorderbrug te Maastricht.

Omvang: 0,01 m'.

Bereik: 1989.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

EAN: 0199.

Naam: CDA, afdeling Maastricht, voorheen Katholieke Volkspartij (KVP) Statenkring Maastricht (met onder meer stukken van het CDA-Vrouwenberaad)

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1980-2004.

Rubriek: 1.02.03 Regionale politieke groeperingen.

EAN: 0308.

Naam: NV Staalwerken De Maas te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1946-1947.

Rubriek: 16.02 Nijverheid, industrie.

EAN: 0475.

Naam: Stichting tot instandhouding van voortbrengselen der gewestelijke bouwkunst in Limburg, Restauratiestichting Limburg.

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1955-1973.

Rubriek: 15.05 Bouwkunst, Monumentenzorg, Archeologie.

EAN: 0965.

Naam: Meubelmakerij/meubelhandel familie J. Muris te Beek.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1959-1975.

Rubriek: 16.02 Nijverheid, industrie.

EAN: 1205.

Naam: Em. pr. Jos Linssen, betreffende Chronicatorium IL eX, Bureau voor jaarschriftonderzoek te Hoensbroek.

Omvang: 1,5 m'.

Bereik: 1980-2006.

Rubriek: 17.01.04 Overige Rooms-katholieke instellingen.

Bijlage 9

Begunstigers en contribuanten

Gemeenten

Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)

Meerlo-Wanssum

Gemeentebestuur Meerssen (1951)

Meerssen

Bedrijven

Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)

Roermond

Centraal Archief D.S.M. (1994)

Heerlen

Dakdekkersbedrijf Verkoelen Weert B.V. (2000)

Weert

Delfin Maastricht bv (2006)

Maastricht

Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)

Maastricht

Erve, M.I.W.J. van het (1993)

Roermond

Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)

Brunssum

Hertzdahl Beheer B.V. (1958)

Maastricht

Laudy Bouw & Ontwikkeling b.v. (2002)

Sittard

Laura-fonds, Stichting (1978)	Eijgelshoven
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Maison Louis (1958)	Maastricht
Oranje-Nassau Groep B.V. (2000)	Amsterdam
Smurfit Kappa Roermond (1988)	Roermond
Satijnplus Architecten b.v. (2000)	Maastricht
Schuffelers B.V., P. (1982)	Maastricht
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht

Organisaties en instellingen

Administratiekantoor Graucho's (2005)	Maastricht
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Architectenbureau P.T.N. Haane (1999)	Maastricht
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk Centrum Rolduc (2000)	Kerkrade
Carbooncollege, locatie St. Jan (1979)	Hoensbroek
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
Charlemagnecollege (1978)	Landgraaf
Continium (2005)	Kerkrade
Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA (1995)	Maastricht
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Fontys Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Gemeente Weert, afd. Archivariaat (2000)	Weert
Gemeentearchief Kerkrade (2005)	Kerkrade
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Geschied- en Heemkundige Kring (1988)	Thorn
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)	Meijel
Heemkundevereniging OGL (2000)	Landgraaf
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	Sint-Odiliënberg
Historische Werkgroep 'De Borch', Stichting (1996)	Baarlo
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogeschool Zuyd, Lectoraat Toerisme en Cultuur (2000)	Maastricht
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969))Roermond
Kamer van Koophandel Limburg (1961)	Venlo
Kanunnikessen van het H. Graf (2009)	St.-Odiliënberg
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Meertens Instituut (1995)	Amsterdam
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
MKB-Limburg (1951)	Venlo
Montfortanen, Paters (1959)	Valkenburg a/d Geul
Musea en Erfgoed Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)

Museum De Kantfabriek, Stichting (1994)	Horst
Museum van de Vrouw (1961)	Echt
Nolensfonds, Stichting Dr. (1997)	Brunssum
Openbare Bibliotheek (2000)	Sittard
Regionaal Historisch Centrum (1974)	Eindhoven
Regionaal Historisch Centrum Bibliotheek (2004)	Maastricht
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2007)	Amersfoort
R.K. Scholengemeenschap 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Panningen
Rotswoning, Stichting De (2008)	Limbricht
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Stadsarchief Heerlen (1979)	Heerlen
Stadsarchief Sittard-Geleen (2000)	Sittard
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stadsbibliotheek/Bibliotheek LGOG (Keulen) (1995)	Maastricht
Universitätsbibliothek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Vereniging Historie Schinnen (1988)	Oirsbeek
Vereniging van Ingenieurs in Zuid-Limburg (2005)	Hulsberg
VVV Zuid-Limburg (2000)	Valkenburg a/d Geul
Woningstichting Sint-Servatius (1977)	Maastricht
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)	Simpelveld
Zusters Onder de Bogen (1949)	Maastricht

Persoonlijke contribuanten

Aben, J.M. (1988)	Venray
Acampo, H. (2005)	Neerharen (B)
Admiraal, mr. W.A.M. (1979)	Heiloo
Ahsmann-Wishaupt, mevr. M.C.J.Th. (1988)	Heerlen
Alberts, mevr. C.M. (2002)	Nieuwstadt
Appelboom, W.J.M.J. (1995)	Schin op Geul
Arends, A. (1993)	Roermond
Arkenbout, C. (2000)	Maastricht
Augustijn, A. (1996)	Zuidhorn
Augustin, H. (2007)	Maastricht
Baars, P. (1995)	Pey-Echt
Bär, H.M. (2000)	Baexem
Barkmeijer, B.E. (2000)	Maastricht
Barske, A.C. (2004)	Urmond
Bartelds, J.H. (1988)	Bij de Wijk
Bartels, mr. J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Bartholomeus, P.H.J. (2000)	Roden
Baur, W.M.J. (2007)	Landgraaf
Beckers, G.H. (2000)	Beek
Beckers, drs. J.L. (2004)	Wijchen
Beckers, mr. L.J.T.A. (2000)	Beek
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Beek RA, prof. A. (1999)	Meerssen
Bemelmans, V.J.F.M. (2000)	Maastricht
Benneker, I.S.H.A. (1993)	Oirsbeek
Berden, drs. J.V.C.M. (1977)	Gouda
Berden-Van Lier, mevr. B. (2009)	Roermond

Berge, A.A. ten (2000)	Roermond
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Berk-Verbeek, mevr. M.H.M. van den (2000)	Holtum
Berkvens, prof. dr. A.M.J.A. (1996)	Maastricht
Bertens, drs. J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, drs. R.M.M. (2000)	Klimmen
Besselaar, mevr. A.G. van den (2000)	Maastricht
Beurskens, H.J.H. (2000)	Heel
Beyer, C. de (2000)	Maastricht
Bie, P.J.C.M. de (1995)	Eijsden
Bijsterveld, prof. dr. A.-J. (2000)	Tilburg
Birken, mr. H.H. (2002)	Groningen
Bisscheroux, R. (2005)	Bovenkarspel
Blaauw, dr. H. (2004)	Malden
Bloemen, H.A.C. (1966)	Markelo
Boer, T. de (2004)	Venlo
Boersma MBA, drs. H.J.L.M. (2005)	Maastricht
Boersma, M.Th.L.W. (1982)	Valkenburg a/d Geul
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)	Heerlen
Bogers, J. (1998)	Maastricht
Bokken, H.L.M. (1979)	Thorn
Bollen, F. (1998)	Hechtel-Eksel (B)
Bonnet, J.J. (1979)	Maastricht
Boogard, drs. J.J.F. van den (2009)	Maastricht
Boom, Th.M.P.M. (1982)	IJsselstein
Boomgaard, H.M. van den (2004)	Hollandsche Rading
Boots, J. (2006)	Maastricht
Boreas, W.J.G.M. (1989)	Meerlo
Bos, dr. N.J.P.M. (1990)	Brunssum
Boselie, drs. P.H.M. (2008)	Sittard
Bosch, dr. A. (2005)	Nijmegen
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg a/d Geul
Bouts, mr. F.L.M. (2000)	Roermond
Bouwens, S. (2003)	Maastricht
Bovens jr, Th. (1979)	Maastricht
Braad, R. (2008)	Heerlen
Brassé, ir. J.G.M. (1993)	Roermond
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Bremmers, W.R.H. (1997)	Maastricht
Breukers, H.A.M. (2000)	Thorn
Bronzwaer, P. (2000)	Maastricht
Brouwer, ir. J.F.H. (1979)	Heythuysen
Bruekers, A.W.J. (1988)	Ospel
Bruggen, mr. H.J.J.M. van der (1986)	Roermond
Bruin, dr. A.A. de (2004)	Sevenum
Bruijn, mr. A.H. de (2000)	Maastricht
Bruyn, drs. L.P.J. de (1999)	Bunde
Buchem-Hermans, mevr. I. (1989)	Munstergeleen
Buren, F. van (1988)	Geleen
Busard, H.M.G. (2000)	Maastricht
Busker, W.P. (2000)	Roermond
Caljé, P.A.J. (2000)	Maastricht
Carmaert, dr. F. (2003)	Maastricht
Cartigny, W. (2000)	Utrecht

Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, drs. C.M.H. (2004)	Maastricht
Claessens, J.P.L. (2000)	Einighausen
Claessens, drs. Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard
Cleuters, M.G.J. (2000)	Simpelveld
Cobben, A.P.H.M. (2000)	Beek
Coelen, P.J.C. van der (1999)	Baarlo
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Cox, drs. G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, prof. dr. H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cox-Geraedts, mevr. J.H. (2000)	Swalmen
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Cremers, J.J.F. (2001)	Sittard
Creusen, J. (2007)	Vilt-Valkenburg
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crugten, mr. O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Cruts, R. (2000)	Beek
Crutzen, pastoor F.G.H.M. (1979)	Ransdaal
Crijns, ir. A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Cuypers, M. (2008)	Venlo
Dackus, B. (2000)	Oirsbeek
Dackus, W.M.F. (2000)	Maastricht
Daelen, G.E.R. van (2000)	Maastricht
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, mr. J.H.J. (1987)	Roermond
Dassen, E.E.M.J. (1998)	Maastricht
Debets, drs. R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Deckers, H.T.M. (2008)	Kerkrade
Defesche-Derks, drs. P.M.C. (1974)	Bunde
Delescen, mr. R.A.J. (2000)	Roermond
Delsing, drs. E.H.A. (2004)	Boxmeer
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Didden, J.M. (1995)	Meerssen
Dierick-Van Loo, mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, J.H.M. (1971)	Sittard
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P.E.M. (1982)	Ubach over Worms
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dinjens, J.M.L. (2004)	Maastricht
Dittrich, dr. K. (2000)	Maastricht
Donners, mr. drs. K.H.M. (2002)	Wijlre
Donners, W.A.B. (2000)	Susteren
Dormans, E.H.M. (1979)	Valkenburg a/d Geul
Douben, prof. dr. N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Driessen, J. (2000)	Lanaken (B)
Dijck, H.L.M. van (2000)	Kessel
Dijck, drs. R.E.P.M. van (1993)	Grathem
Dycks, L.C. (2004)	Koningsbosch
Ehlers, N. (2003)	Kerkrade
Einig, drs. P.C.A. (1974)	Roermond

Enckevort, P. van (2009)	Sevenum
Engelen, dr. Th.L.M. (1982)	Cuijk
Ernst-Martens, mevr. M. (2000)	Posterholt
Eurlings, mr. P.A.H. (1988)	Voerendaal
Evers, drs. I.M.H. (2000)	Maastricht
Eijk, J.M.H. van (2000)	Maastricht
Eijs, mevr. C. (2008)	Maastricht
Feller, drs. J.C. (1979)	Venlo
Fleré, mevr. drs. E.C.M. (1998)	Geleen
Fleuren, dr. J.W.A. (2006)	Nijmegen
Franssen, M. (1979)	Vaals
Friedrichs, W. (2008)	Maastricht
Frijns, A.C.M. (1988)	Maastricht
Frijns, T.F.P. (1995)	Stein
Gales, dr. B. (1975)	Groningen
Gasselt, drs. R.H.M. van (2004)	Bunde
Geenen, drs. W. (1982)	Wijlré
Geer, C.J. v.d. (2000)	Schipperskerk
Gehlen, prof. mr. A.Fl. (2009)	Heerlen
Geraets, J.H. (2000)	Best
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerards, F.M. (1998)	Voerendaal
Gerwen, J. van (2000)	Amsterdam
Gessel, J.J.M. van (2000)	Heerlen
Geurts, A.J. (1977)	Almere
Geurts, A.Th.G.M. (2000)	Schinnen
Geurts, H.M.L. (2000)	Weert
Geux, A.J. (1972)	Helten
Gielen, drs. B.J.M. (2000)	Amsterdam
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Gielkens, ir. J.W. (2002)	Geleen
Gierlings, R.E.J. (2000)	Roermond
Giesen, J.R.I. (2006)	Meerssen
Gilissen, mevr. I. (2000)	Sittard
Gillessen RA, J.H.M.J. (1979)	Weert
Glasz-Wöltgens, mevr. M.J.H. (2006)	's-Gravenhage
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)	Cadier en Keer
Goes, mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Goyaarts-Kroes, mevr. A. (2009)	Brunssum
Goyen, L.M.W. (2000)	Herten
Göbbels, P. (2004)	Maastricht
Grootjen, mevr. C. (2008)	Papenhoven
Grothues, B.A. (1998)	Hoensbroek
Gubbels, G.J.H.M. (2004)	Noorbeek
Gulpers, mevr. J. (2009)	Capelle a/d IJssel
Haanen, drs. E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Haesen, drs. M.F.H. (1995)	Nieuwegein
Hall, drs. J.H.M.M. van (1999)	Banholt
Hamans, prof. dr. P.W.F.M. (1986)	Sint-Odiliënberg
Hamers, G.W.F. (2002)	Sittard
Hardy-Oberjé, mevr. M.T. (1958)	Epen
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen
Heemels, M.G.M. (2006)	Heythuysen
Heerma van Voss, L. (1999)	Diemen

Hendrix, H. (2007)
 Henrar, A.F. (1975)
 Hensberg, A.P.J. (2009)
 Hermans, J.J. (1991)
 Hermans, Dipl. Ing. M.J.F.L.G. (2002)
 Hermans, R.H.W.W.M. (2002)
 Herp, drs. P.J. van (1964)
 Hertzdahl, R. (1958)
 Heus, G.M. de (1974)
 Heijden, P.J. van der (2000)
 Heijden, drs. R.P.W.J.M. van der (1974)
 Heijenrath, L.J.A. (1999)
 Hoebers, drs. P.G.M. (1974)
 Hoeijmakers, W.B.M. (2009)
 Hol, F.A.G. (2000)
 Homburg, prof. dr. E. (1994)
 Hoogerwerf, M. (2000)
 Horsten, drs. M.M.M. (1994)
 Houben, J. (2000)
 Houtmortels, mevr. D. (2004)
 Houwen, J.Th.M. (2000)
 Hovens, F.E.R. (1996)
 Hovens, P.J.H. (2009)
 Huisman, F. (2000)
 Hustinx, mevr. E.M.L.A. (1995)
 Hutschemaekers, drs. A.J. (1987)
 Huys, J.S. (1999)
 Jacobs, A. (2004)
 Jacobs, H.L.J. (2000)
 Jamar, drs. J.T.J. (1972)
 Jammers, M. (1974)
 Jansen, prof. dr. J.C.G.M. (1999)
 Jansen-Rompen, mevr. C.J.M. (2000)
 Janssen, drs. A.M.P.P. (1988)
 Janssen, E.M.L. (1981)
 Janssen, drs. H.J.F.H. (2000)
 Janssen, H.M. (2007)
 Janssen, drs. J.A.J. (1974)
 Janssen, J.P.H.M. (1979)
 Janssen, R. (1979)
 Jenniskens, drs. A.H. (1975)
 Jessen, mevr. L. (1989)
 Jetten, J.M.A. (1982)
 Jochems, dr. D.B. (1988)
 Jong, dr. J.J. de (2008)
 Jongen, E. (1995)
 Joosten, E.A. (1988)
 Jorritsma, H.H.M.D. (1976)
 Kamp, H.J. op den (1979)
 Keltjens, J.G. (1998)
 Kempen, dr. W. van (2000)
 Kerpershoek, R.C. (1995)
 Kessels, F.A.H. (1974)
 Keijser-Schuurman, mevr. mr. W.E.S.L. (2009)

's-Hertogenbosch
 Eben-Ernael (B)
 Haelen
 Hoensbroek
 Maastricht
 Papenhoven
 Treebeek
 Maastricht
 Valkenburg a/d Geul
 Amsterdam
 Meerlo
 Kerkrade
 Horst
 Echt
 Heerlen
 Eijsden
 Landgraaf
 Hedel
 IJsselstein
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Steyl
 Maastricht
 Maastricht
 Roermond
 Grubbenvorst
 Hoensbroek
 Geleen
 Heerlen
 Maastricht
 Maastricht
 Sittard
 Sittard
 Spaubeek
 Valkenburg a/d Geul
 Roosendaal
 Nuth
 Molenhoek
 Maaseik (B)
 Maastricht
 Stevensweert
 Gulpen
 Schin op Geul
 Maastricht
 Lanaken (B)
 Swalmen
 Amsterdam
 Munstergeleen
 Arcen
 Geijsteren
 Landgraaf
 Venlo
 Gronsveld

Kicken, R.J.A. (1986)	Schimmert
Kikken, M.G. (2000)	Stein
Kirkels, L. (1979)	Meerssen
Kissels, W. (2000)	Sittard
Klaassen, drs. W.J.M. (1974)	Alphen a/d Rijn
Klep, prof. dr. P.M.M. (1978)	Nijmegen
Klerk, J.H.C. de (2000)	Roermond
Klerken, C.J.W.A. (1995)	Blerick
Kleutghen, A. (1979)	Overpelt (B)
Klijn, mevr. A. (2000)	Maastricht
Knapen, drs. J.G.J. (1975)	Bavel
Knibbeler, drs. D.J.M. (2003)	Heerlen
Knoors, H.J. (1979)	Roermond
Knoors, J.A. (1972)	Grevenbicht
Knotter, J. (1999)	Zetten
Koekkelkoren, E. (2009)	Maastricht
Koene-Gorren, mevr. M.H.H. (2006)	Maastricht
Kohlbacher, J. (1988)	Maasmechelen (B)
Koken, H. (1999)	Landgraaf
Koldewei, dr. J. (1982)	Buren
Konings, mevr. M. (2000)	Maastricht
Koolen, H.W.M. (2000)	Heythuysen
Korsten, G.H.M. (1999)	Jabeek
Koster, mevr. C. de (2006)	Maastricht
Kreukels, drs. J. (2002)	Geleen
Kreukels, dr. L. (2000)	Maastricht
Kreuwels, ir. W.G.J. (1984)	Geldrop
Kunder, J. de (1988)	Heythuysen
Kusters, W. (2009)	Maastricht
Kuijper, mevr. E.F.M. (2000)	Roermond
Labrie, prof. dr. A. (1997)	Maastricht
Lakmaker, mevr. F. (1986)	Gronsveld
Lambriex, P.H.M.J. (1988)	Maastricht
Langeweg, drs. S. (1994)	Maastricht
Lardinois, P.M.J.P. (1975)	Maastricht
Laumen, J. (2004)	Weert
Lebens, mr. R.P.M. (2000)	Buchten
Lemmens, E. (2000)	Brussel (B)
Lemmens, J. (2009)	Weert
Lemmens, L.A. (2002)	Beek
Lensen, J.G. (2002)	Sittard
Lenssen, J.A.M.G. (1991)	Eindhoven
Leurs, ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linde, W. van der (1999)	Urmond
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, A. (2002)	Sittard
Linssen, mr. A.J.C. (1974)	Amstenrade
Linssen, dr. C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, dr. G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Linssen, J. (2002)	Thorn
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo

Louer, R.P.M. (1987)
 Lucassen, prof. dr. J.M.W.G. (1974)
 Luthjens, dr. ir. L.H. (1976)
 Lyna, mr. D. (2007)
 Maassen, mevr. A.M.G. (2005)
 Maes, J. (1979)
 Majoor, mevr. C.J.J.S. (2008)
 Mantel, J.L. (1956)
 Mars, H. de (2005)
 Martens, M.J.M. (1979)
 Masthoff, P.M.H.M. (2000)
 Mathijssen, mr. H.J.M.E. (1977)
 Meering, F.W. (2000)
 Meessen, H.L. (1981)
 Meeuws, J.B.R.G. (1974)
 Mennens, P.G.H. (1974)
 Merks-Lodewick, mevr. Y. (2006)
 Mertens, C.G.A. (1958)
 Mertens, prof. dr. F.J.H. (1987)
 Mertens, ir. P.A.M. (1974)
 Mes, W.A.A. (2003)
 Mevis, G.J.M. (2005)
 Mevis, M. (2009)
 Meijden, C.P.J. van der (1995)
 Meijer, W. (2009)
 Meijers, P.H. (2002)
 Minis, drs. S. (1981)
 Minkman, G.H. (1999)
 Mober, H. (1979)
 Moorer, W.T. (1982)
 Moorman, W. (1998)
 Morreau-Magnee, mevr. M.J.C. (2007)
 Mourmans, M.M.J. (1978)
 Muijsenbergh, mr. C.W.F.H. van den (1958)
 Mulken, B.H. van (2008)
 Mulken, W. van (1975)
 Mulleners, J. (1979)
 Naus, J.H. (1975)
 Neer, L.P.G. van (1979)
 Neukirch, dr. R. (1967)
 Neven, J.C.J. (1987)
 Niessen, drs. L.F.P. (1974)
 Nieuwenhuijzen Kruseman, prof. dr. A.C. (2000)
 Nilsen, A.L.J. (2003)
 Nissen, prof. dr. P.J.A. (1980)
 Nuyens, dr. C.M. (2000)
 Nijsten, mevr. dr. M. (1988)
 Oberndorff, J.G.M. (2007)
 Oberndorff, Th. (1995)
 Olivers-Bouvrie, mevr. I. (2000)
 Omlou, drs. J.H.F.L. (2000)
 Oojen, P.W.A. van (1981)
 Paes, ing. F.M.H.E. (2000)
 Panhuysen, J.F.M. (1982)

Tilburg
 Gouda
 's-Gravenhage
 Antwerpen (B)
 Maastricht
 Maastricht
 Meerssen
 Heerlen
 Maastricht
 Nijmegen
 Geleen
 Venray
 Maasbracht
 Ulestraten
 Nijmegen
 Beek
 Maastricht
 Blerick
 's-Gravenhage
 Hoensbroek
 Maastricht
 Aruba
 Bemmel
 Rotterdam
 Echt
 Sittard
 Maastricht
 Meerssen
 Hoogezaand
 Brunssum
 Horst
 Maastricht
 Maastricht
 Goirle
 Geleen
 Bunde
 Amstenrade
 Panningen
 Maastricht
 Köln (D)
 Gulpen
 Klimmen
 Maastricht
 Maastricht
 Nijmegen
 Roermond
 Meerbusch (D)
 Sittard
 Bunde
 Maiden
 Heteren
 Gulpen
 Nijmegen
 Maastricht

Parren, drs. H.P.C.M. (1974)
Patelski, A.S.M. (1982)
Peerboom, P.E.H.G. (1990)
Peet, dr. J.M. (2008)
Peeters, drs. J.G.H. (1958)
Peeters, P.E.G.M. (2006)
Penders, M. (2003)
Penders, P.G.M. (2002)
Penners, W.J.A.M. (1982)
Pennings, W. (2000)
Pernot, R.A.J.G. (1982)
Perry, dr. J. (1976)
Peters, H.W.J.R. (1976)
Peters, L.P.G.F. (2000)
Peters RA, H.H.M. (2000)
Philips, dr. J.F.R. (1999)
Pierey, drs. L.J.M. (1974)
Piets, J.P.M. (1983)
Pinxt, R. (2009)
Pluymakers, J. (2000)
Pluijmen, L.I.H. (1979)
Poell, drs. W.A.G. (1974)
Pouls-Veugen, mevr. W.P.G. (2000)
Puts, H.P. (1979)
Pijls, H. (2000)
Pijls, J.R. (2000)
Quaedvlieg, drs. N.T.J. (1982)
Quint-Maagdenberg, mevr. drs. M.J.I. (1983)
Raedts, ir. C.J.B.M. (1984)
Ramakers, J.J.E.L. (2000)
Regout, C.N.L. (2004)
Reinders, H.E.P. (2009)
Renes, J. (1988)
Renkens-Gommans, mevr. A.C.M. (2000)
Rens, W.W.H.G. van (2000)
Rensch, mr. T.J. van (1975)
Reijnders, H.M. (2000)
Reyntjens, K.R. (2009)
Richter, M.M.G.M. (1999)
Roberts, P. (1979)
Roebroeck, J.M.G.F. (1981)
Roes, mr. F.W.M. (2001)
Ronckers, E.M.A. (1979)
Rongen, drs. W. (2008)
Roost, P.M. (1982)
Ros, Joh.J. (1979)
Royakkers, L. (2000)
Royen, E.J.G. van (1979)
Rouw-Weusten, mevr. M.Th. de (2007)
Rutten, J. (1998)
Rutten, mr. R.H.H. (2000)
Rijcken, R.J.L.M. (1979)
Sandt, W.M. van de (1997)
Schaaf, G. (1980)
Thorn
Klimmen
Eijsden
Nijmegen
Boxmeer
Echt
Maastricht
Buren
Sittard
Voerendaal
Sittard
Maastricht
Beek
Thorn
Weert
Maastricht
Heerlen
Eijsden
Beek
Beek
Valkenburg a/d/ Geul
Mheer
Baarlo
Rijswijk
Brunssum
Roermond
Landgraaf
Vaals
Horion-Hozemont (B)
Heerlen
Baarn
Panningen
Utrecht
Maastricht
Sittard
Gronsveld
Voerendaal
Aachen (D)
Linne
Molenhoek
Maastricht
Leiden
Banholt-Mheer
Almere
Ittervoort
Reuver
Maastricht
Maastricht
Klimmen
Brunssum
Bemelen
Heeze
Maastricht
Maastricht

Scharmman, dra. J.-Ch. (2007)	Maastricht
Schefman, P. (1979)	Maastricht
Schinck, drs. P.J.G. (1991)	Baarlo
Schmeits, F.Ch.M. (2004)	Maastricht
Schmitz, H. (2000)	Venlo
Schoenmakers, drs. P.J.J.M. (2000)	Roermond
Schouten, P. (2000)	Swalmen
Schreurs, J.W.J. (1976)	Herten
Schreurs, mej. Maria J.G. (1973)	Eindhoven
Schreven, drs. L.J.G. (2002)	Voorburg
Schulpen, W.F.M. (2000)	Susteren
Schuren, C. (2000)	Arnhem
Schwanen, H.M.M. (1975)	Kerkrade
Seelen, drs. Th.L.A.M. (1959)	Venlo
Seerden, mevr. W. (1990)	Weert
Selman, R.E. (2009)	Sittard
Severens, J.J. (1979)	Heerlen
Simonis, mevr. mr. J.C.J. (2002)	Maastricht
Simonis, J.G.C. (1977)	Maastricht
Slangen, drs. J. (2001)	St.-Odiliënberg
Slootweg, G.J. (1980)	Limbricht
Smeets BNA, mr. ir. J.J.W.M. (1982)	Merkelbeek
Smeijsters, drs. E.M.A. (1974)	Spaubeek
Snijders, P.J.M.H.T. (2000)	Beegden
Spits, L. (2001)	Valkenburg a/d Geul
Spronck-Janssen, mevr. C.H. (2000)	Maastricht
Stals, L. (1979)	Weert
Standaert, C.M.H. (1982)	Thorn
Starmans, drs. J.C.J.M. (1988)	Dreischor
Stassen, mr. R.J. (1969)	Roermond
Steege, dr. E. (2006)	Oud-Heverlee (B)
Steen, F.M.J. van der (1970)	Helden-Beringe
Stegge, C. aan de (2000)	Bunnik
Stevens, H. (1988)	Maastricht
Stevens, M.F.M.N. (1981)	Landgraaf
Stienstra, P.F.M. (2005)	Maastricht
Stille, mr. A.L.G.A. (1979)	's-Gravenhage
Straatman, R. (1986)	Amsterdam
Stratum, dr. J.C.M. van (1965)	Zaltbommel
Stroekxs van den Broek, L.H.M. (2000)	Dordrecht
Stijnen, P.J.J. (1979)	Maastricht
Suiler, mevr. M. (2000)	Herten
Suylen, H.H.G. (1987)	Berg en Terblijt
Tagage, pastoor S. (1982)	Maastricht
Teeuwen, dr. P.J.M. (1980)	Venlo
Teunissen, A. (1996)	Margraten
Theelen, Th.J.H. (2000)	Venlo
Thelen, dr. A. (2000)	Gernert
Theunissen, drs. J.A.M.Th. (2000)	Cadier en Keer
Theunissen, R.J. (1983)	Sint-Odiliënberg
Thewissen, drs. E.J.C.G. (1982)	Wijlré
Thijs, drs. P. (1975)	Maastricht
Tillmans, L. (2000)	Heemskerk
Tindemans, mevr. J.M. (2002)	Ingber

Titulaer M.F.E., ir. M.J.J. (1994)	Mheer
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)	Thorn
Tonnaer, dr. F.P.C.L. (1999)	Thorn
Tonnaer, J.J.G. (1958)	Sittard
Tops, drs. P.M.J.A. (2002)	Sittard
Trijbels, J. (2000)	Landgraaf
Tummers, dr. P.M.J.E. (1971)	Maastricht
Ubachs, dr. P.J.H. (2000)	Maastricht
Urlings, A. (1998)	Schimmert
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Vaessen, W.H. (2008)	Heerlen
Valentijn, J.H.G.M. (2000)	Posterholt
Varst, J.L.A. van der (2000)	Posterholt
Veelen, M.J. (1990)	Posterholt
Velde, drs. G.C.J. van der (2000)	Maastricht
Ven, C.P.H.W. van de (2000)	Delft
Venne, P.M.A. v.d. (2000)	Vlodrop
Venner, dr. J.G.C. (1982)	Grathem
Verbeet, dr. G.J.B. (1960)	Maastricht
Verberkt, mevr. drs. M.A. (2007)	Venlo
Verdeuzeldonk, J.C. (2000)	Meijel
Verheijden, R. (2000)	Heerlen
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhofstadt, J.H. (1987)	Kerkdriel
Vermeeer, H. (2008)	Klimmen
Verstegen, J. (2000)	Sittard
Verstraelen, drs. J.H.H. (1989)	Weert
Verzijlbergh-Woittiez, dhr. en mevr. (1998)	Maastricht
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Visschers, J.Ch.F. (2000)	Beek
Visser, mevr. J.S. (2004)	Leiden
Vlerken, drs. J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vliegen, P.H. (2000)	Kerkrade
Vos, mevr. C.C.J.M.G. (2006)	Maastricht
Vranken, D.C.A.M. (1999)	Maastricht
Vrencken, ir. drs. J.H.A.M. (1979)	Sittard
Vries, prof. dr. Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Wachelder, J. (2001)	Schin op Geul
Wadsworth, S. (1994)	Eijsden
Wagenaar, M. (2006)	Amsterdam
Walle, J. van de (2000)	Gulpen
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, mr. J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, mr. R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	St.-Martensvoeren (B)
Wassink, H.J. (1999)	Schoten (B)
Waterval, mevr. M. (1995)	Simpelveld
Weber, J.W. (2000)	Geulhem
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht

Wersch, A.A.J.J. van (2009)
Wessels, L.H.M. (2005)
Wetering, J.L.H. van (1964)
Wetzels, P.J.M. (1975)
Wevers, J. (2006)
Weijer, mr. L.W.S. van de (2001)
Weijnen, Th.J.G. (2009)
Widdershoven, A.J.H. (1982)
Willems, H.A.E. (1986)
Willems, drs. L.J.J. (1995)
Willemsen, Th.G.M. (2000)
Wintgens, D. (1981)
Witteveen, C.J.M. (2005)
Wijler, P.J.L. (2000)
Wijnen, prof. dr. W. (1981)
Wijnen, drs. W.G.N. (2002)
Wijshoff, H.M.A. (2000)
Xhonneux, ir. G.S.J.A. (1982)
Zagwijn, E. (2004)
Zanders, dr. H.L.G. (1969)
Zimmermann, D.R. (2000)
Zimmermann, H. (2000)
Zuidam, J. (1991)
Zuijdgeest, L.P.W.A. (2000)
Zijlstra, N. (1982)
Zwart, M.H. (2004)

Mijnsheerenland
Heerlen
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Dordrecht
Susteren
Meijel
Sittard
Roermond
Heerlen
Tilburg
Opijnen
Bunde
Eijsden
Grevenbicht
Gulpen
Steyl
Brugge (B)
Sittard
Elsloo
Schimmert
Weert
Hoensbroek
Herkenbosch

